

AZƏRBAYCAN DİLİ

TOFIQ HACIYEV, NIZAMI CƏFƏROV,
NIZAMI XUDIYEV

AZƏRBAYCAN DİLİ

Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün
DƏRSLİK

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
09.07.2004-cü il tarixli 650 №-li əmri ilə
təsdiq edilmişdir.*

«ASPOLİQRAF»
BAKİ—2009

Elmi redaktor u : İsmayıl Əhməd zadə, *filologiya elmləri namizədi,*
dosent

Rəyçilər : **Elbrus Əzizov**, *filologiya elmləri doktoru, professor*
Eldar Piriye v, *filologiya elmləri doktoru, professor*
Qızılgül Abdullayeva, *filologiya elmləri namizədi, dosent*
Sərdar Zeynalov, *filologiya elmləri namizədi,*
Bakı şəhər 142 №-li orta məktəbinin müəllimi

Dərslik metodik cəhətdən *pedaqoji elmlər namizədi* **Ənvər Abbasov**
tərəfindən işlənmişdir.

Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N.
H 33 Azərbaycan dili (Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün
dərslik). Bakı, «Aspoliqraf», 2009, 160 səh.

H $\frac{4306020200}{053}$ 2009

© Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi, 2009
© «Aspoliqraf», 2009

MƏNİM DÖVLƏT DİLİM

*Azərbaycan Respublikasının
dövlət dili Azərbaycan dilidir.*

**Azərbaycan Respublikasının
Konstitusiyası, maddə 21**

«Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var. Bəlkə də, biz bu dildə danışdığımızı görə öz dilimizin zənginliyini və gözəlliyini hələ tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilin ki, bu, həqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz.

... hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Gənclərə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz».

Heydər Əliyev

(«Azərbaycan» qəzeti, 31 avqust 1997-ci il)

Bizim zamanımız elm zamanəsidir və elm təhsil etmək hər tayfaya¹ vacibdir ki, zindəganlıq² davasında heç olmasa, özünü saxlaya bilsin və belə elm təhsil etmək ilə tərəqqi edib irəli gedən vaxta hər tayfa gərək iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunlardan birisi əldən getdi, tayfanın beli sınan kimidir. İkisi də gedəndə tayfa qeyri-tayfalara qarışır və mirur³ ilə yox olur. Çünki dil və məzhəb tayfanın ruhu olan kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən bircə nəş, yəni cəmdək mirur

¹H.Zərdabının zamanında «millət», «xalq» terminləri sabitləşmişdi. Bu mətn-də tayfa sözü hər yerdə məhz «millət» və «xalq» sözlərinin mənasında işlənir.

²Yaşayış, mövcudluq

³Tədricən, zaman-zaman

ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və məzhəbsiz tayfa da gərək mirur ilə yox olsun. Pəs, hər tayfa elm-təhsil edən vaxtda gərək öz dilində və öz din və məzhəbində tərəqqi eləsin ki, dünyada qala bilsin. Onlarsız tayfa olmaz. (*Həsən bəy Zərdabidən*)

Ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir. (*Hegel*)

Ana dili! Nə qədər rəfiq və nə qədər ali ürək hisləri oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtəşəm, müqəddəs, nə qədər uca bir qüvvə!

Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücud da öz məhəbbətini, ana şəfqətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sənə də beşikdəyken bir lay-lay şəklinə öz ahəng və lətafətini eşitdirib, ruhunun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır. Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl bu dil sayəsində bir fikir hasil edibsən... Türk (azərbaycanlı) balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin... Şaltay – baltay söyləməyinizi yazacağım, car çəkəcəyik, hər halda, müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağıq. Millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətinidir. (*Nəriman Nərimanovdan*)

Bizi millət məhəbbətindən geri qoyan səbəblərin biri də dilimizdir. Daha doğrusu, dilsizliyimizdir. Açıq dil ilə geniş ədəbiyyatımızın olmamasıdır. Millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq. Dilimizi sevmək hamımızın ən birinci müqəddəs borcu olmalıdır. A canım, biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənəsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər? (*Ömər Faiq Nemanzadədən*)

Alman alimi deyib ki, elə bil türk dilini (Azərbaycan dili də bura daxildir – *T.H.*) riyaziyyat alimləri yığışıb qurublar. Riyaziyyatsız dil olmaz. Hansı dil riyaziyyata daha uyğun gəlirsə, ən mükəmməl dil odur. Riyaziyyata ən uyğun dil türk dilidir. (*Oqtay Sinanoğludan*)

• Bugünkü real vəziyyətini qiymətləndirərək və böyük şəxsiyyətlərin bu fikirləri əsasında dilimizin inkişaf tarixi, kamillik səviyyəsi haqqında danışın.

DİLİN QURULUŞU MORFOLOJİ QURULUŞ

§ 1. İSİM

▲ Morfologiyada sözlərin qrammatik mənası öyrənilir. Sözlər qrammatik mənalarına görə bir-birindən fərqlənir. Qrammatik mənalarına görə ayrılan söz qruplarına **nitq hissələri** deyilir. Nitq hissələri əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf), köməkçi (qoşma, ədat, bağlayıcı, modal sözlər) və xüsusi (nida)¹ olmaqla üç qrupa ayrılır.

İsim öz ümumi qrammatik mənasına görə əşya bildirən nitq hissəsidir. O, *kim?*, *nə?* və bəzən də *hara?* suallarına cavab verir.

İsmlər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə ismlər bir kökdən ibarət olan isimlərə deyilir: *armud*, *pərdə*, *gül*, *ana*, *ata*, *daş* və s.

Düzəltmə ismlər isim düzəldən şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Bu şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Adlardan (isim, sifət, say...) isim düzəldən şəkilçilər.

2. Fəllərdən isim düzəldən şəkilçilər.

Adlardan isim düzəldən şəkilçilər:

-**çı**⁴ – sənətçi, dəmirçi...

-**lıq**⁴ – çəmənlik, düzənlik...

-**lı**⁴ – Aslanlı, Hüseyinli, kəndlili...

-**ov (-ova)** – Vəzirova, Məhərrəmov...

-**istan**⁴ (**stan**) – Dağıstan, Gürcüstan...

-**laq** – yaylaq, qışlaq...

-**ça**² – meydança, bağça...

-**cığaz**⁴ – quşcuğaz, qızıcığaz...

-**cıq**⁴ – qulaqcıq...

-**daş** – yoldaş, vətəndaş...

Fəldən isim düzəldən şəkilçilər:

-**ma**² – qovurma...

-**inti**⁴ – qırıntı, ovuntu, girinti, çıxıntı...

-**q**, **-k** – daraq, bəzək...

-**tı**⁴ – çığırtı, bağırtı...

-**ı**⁴ – yazı, çəkli...

-**aq**² – yataq...

-**ği**⁴, **-qı**⁴, **-gi**⁴, **-ki**⁴, – çalğı, vurğu, satqı, pusqu, seçki, sürtkü, sərgi, bölgü...

-**acaq**² – dayanacaq, yanacaq...

¹VI—VII siniflərin Azərbaycan dili dərslində «Nida» köməkçi nitq hissəsi kimi verilir. — red.

-gə — süpürgə, bölgə...

-cə — düşüncə, əyləncə...

İsim düzəldən şəkilçilər yazılışına görə üç yerə bölünür:

1. Bir cür yazılan şəkilçilər:

-cə — düşüncə...

-daş — sirdaş...

2. İki cür yazılan şəkilçilər:

-ça² — meydança, dəftərçə...

-aq² — yataq, çökək...

3. Dörd cür yazılan şəkilçilər:

-çı⁴ — sənətçi, balıqçı...

-lıq⁴ — dostluq, daşlıq...

Qeyd 1. İsim düzəldən şəkilçilər mənşəyinə görə 2 qrupa bölünür:

1. Dilimizə məxsus şəkilçilər: məsələn, -çı²; -laq; -lıq⁴...

2. Alınma şəkilçilər: məsələn, -zadə; -şünas; -xana...

Qeyd 2. İsim düzəldən şəkilçilər az və ya çox söz yaratmaq qabiliyyətinə görə də 2 yerə ayrılır:

1. Məhsuldar şəkilçilər: -lı⁴, -çı⁴, -lıq⁴, -ıq⁴...

2. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər: -c (qazanc...), -ar (açar...)

Mürəkkəb isimlər iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir — ya bitişik, ya da defislə yazılır. Mürəkkəb isimlərin yaranma yolları müxtəlifdir:

1. İki xüsusi ismin birləşməsindən əmələ gəlir:

Əliqulu, Məmmədəli, Məmmədrza...

2. *Bəy, ağa, xanım, şah, xan* sözlərinin iştirakı ilə:

Gülxanım, Həsənağa, Əlibəy, Aləmşah, Xanhüseyn...

3. Müxtəlif məzmunlu iki sözün birləşməsi ilə mürəkkəb xüsusi isim yaranır: *Ağdam, Sabirabad, Kürdəmir, Xəzərtrafi, Gəncəbasar, Daşkəsən, İçərişəhər...*

4. Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərin birləşməsi ilə ümumi mürəkkəb isim düzəlir: *karvansara, beşmərtəbə, ləpədöyən, əlizyuyan...*

5. Yaxın mənəli sözlərin iştirakı ilə:

yorğan-döşək, toyuq-cücə, dost-tanış...

6. Əks mənəli sözlər vasitəsilə:

dost-düşmən, alış-veriş, alqı-satqı, daş-kəsək...

7. Mənsubiyyət şəkilçili sözün iştirakı ilə:

ayaqqabı, suiti, meşəbəyi...

8. Ayrılıqda işlənməyən sözlər vasitəsilə:

kağız-kuğuz, çör-çöp, zir-zibil...

9. «ha», «a» bitişdirici hissəcikləri vasitəsilə:

gəlhagəl, basabas, qaçaqaç və s.

10. Parça adları:

gəlməni-gör-dərdimdənöl, hacımənə bax...

11. Oyun adları:

dirədöymə, gizlənqaç, aşıq-aşıq...

Qrammatikada əşya dedikdə canlılar (*qız, nənə, nəvə...*), cansızlar (*ağac, kağız, kitab...*), konkret mənalı (*bülbül, qızılgül, çörək*), mücərrəd mənalı (*sevinc, qorxu, həyəcan...*), toplu (*camaat, qoşun...*) isimlər nəzərdə tutulur.

İsmlər ümumi və xüsusi olur, kəmiyyətə və mənsubiyyətə görə dəyişir, hallanır. Adlıq halda olan isim cümlədə mübtədə, xəbərlik şəkilçisi qəbul edib xəbər olur. Yiyəlik halda olan isim başqa sözlə əlaqəyə girib, cümlənin hər hansı üzvü olur. Məsələn: *Kitabın səhifəsi yazılıb.*

Yiyəlik halda olan isim ayrılıqda ancaq xəbərlik şəkilçisi qəbul edib xəbər ola bilər. Məsələn: *Şəkil Əlinindir.*

Təsirlik halda olan isim isə cümlədə əsas etibarilə tamamlıq və zərflilik olur. Məsələn: *Mən çiçəkləri çox sevirəm. Məktəbdən (məktəbə gedəndə) gələndə rəfiqəmi gördüm.*

İsmlər canlı və cansız olur:

Canlılar *kim?*, cansızlar isə *nə?* sualına cavab verir.

İsmlər ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölünür: Ümumi isimlər eyni tipli əşyaları ümumi (*qız, oğlan, ölkə...*), xüsusi isimlər isə onlardan birinə verilən xüsusi adı, yəni tək varlığı (*Nərgiz, Vüsal, Azərbaycan...*) bildirir. Xüsusi isimlər böyük hərflə yazılır.

Bəzən ümumi isimlər də məntiqi vurğu ilə deyildikdə və xüsusi məqsədlə nəzərə çarpdırıldıqda böyük hərflə yazıla bilər. Məsələn: 1. *Sənin torpağına, daşına qurbanam, Vətən!* 2. *Cənnət Anaların ayaqları altındadır (Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından).* 3. *Təyyarədən enən Prezidentimizi təntənə ilə qarşıladılar.*

Əgər *vətən* və *prezident* sözləri nitqdə konkret bir ölkəni, onun prezidentini ifadə edərsə, böyük hərflə yazıla bilər.

Dilimizdə bəzi xüsusi isimlər cəm şəkilçisi ilə də işləyə bilər.

Məsələn: 1. Sizin güldüyünüz çoban torpağı

Nizamilər, Füzulilər yetirmiş. (*Səməd Vurğun*)

2. İtirmişik gələcək

Nəğməkar Bülbülləri, loğman Üzeyirləri. (*Bəxtiyar Vahabzadə*)

Belə isimlər formal cəhətdən cəmlilik bildirsələr də, böyük hərflə yazılır.

Qeyd: Mənfi məzmunlu adlar cəmlənəndə kiçik hərflə yazılır: *hacı qaralar, keçəl həməzələr.*

Bəzən ümumi isimlər vurğu ilə elə bir əlaqəsi olmadan belə, xüsusi ismə çevrilir. Məsələn:

ilham–İlham, dəmir–Dəmir, gözəl–Gözəl

İsmlər konkret və mücərrəd olur. Gözlə görünən, əllə təması mümkün olan ismlər **konkret**, gözlə görünməyən, əllə təması mümkün olmayan ismlər isə **mücərrəd** ismlər adlanır.

Məsələn: *daş, çörək, kitab, daraq...* — konkret isimlərdir.
yoldaşlıq, dostluq, sevgi... — mücərrəd isimlərdir.

Konkret isimlərin yaranma tarixi daha qədimdir. İnsanlar ilk olaraq gördükləri əşyaya ad vermişlər. Mücərrəd ismlər isə dilin sonrakı inkişaf pillələrində məntiqin, təfəkkürün inkişafı sayəsində adlandırılmışdır.

1 Verilmiş mətni oxuyun, oradakı mücərrəd mənalı isimləri seçib yazın.

Çaylar coşar, bulaqlar qaynar, bulud ağlar, çiçək gülər, bülbül oxuyar, quzu mələr, çoban gülər, çəmən yaşıl, insan ümidlə dolu... dünyada zər boyda atomdan tutmuş kəhkəşanlara qədər hər şeydə gözəllik, məqsəd, nəzm, nizam, hesab var. Bu onu göstərir ki, bütün bu gözəllik və nizamı bir Tanrı, bir Allah yaratmışdır. Yoxsa bütün incəliklərinə qədər düşünülmüş bu nizam öz-özünə törəyə bilməzdi.

Bütün yaranmışlar içində təkə insan ağıla, düşüncəyə malikdir. İnsanı başqa yaranmışlardan ayıran düşüncə, daxili bələdçi (batın rəsulu) kimi yaradanı ona tanıdır. İnsanın bir xarici bələdçisi (zahir rəsulu) də vardır ki, buna peyğəmbər deyirik. Peyğəmbərlər bəşərin səadəti üçün gələn hökmləri vəhy yolu ilə Allahdan alıb bizə çatdırırlar. Buna DİN deyirik. Asimani (yəni Allahın göndərdiyi) dinlərin sonuncusu İslam dinidir ki, min dörd yüz il bundan qabaq Məkkədə zahir olan Məhəmməd (s) vasitəsilə Allah tərəfindən biz müsəlmanlara gəlib...

(«*Namazı belə qılaq*» kitabından)

- Felin leksik (lüğəvi) məna növlərinin (hərəkət felləri, hal-vəziyyət felləri, nitq felləri, təfəkkür felləri və s.) hər birinə aid bir neçə nümunə söyləyin.
- Mətnəki sinonimləri tapın.
- Mətnədən tələffüzü ilə yazılışı bir-birindən fərqlənən sözləri seçib tələffüz formasını yazın.
- *Allah* sözü kiçik hərflə yazıla bilərmi? Bu hansı hallarda mümkündür?

2 Oxuyun, cəm şəkilçisinin qrammatik mənalərini izah edin.

1) Zəhər içirərkən balıqlarına, səltənət demişəm buruqlarına.
(*Məmməd Araz*)

- 2) Seyr etdim göyləri, seyr etdim yeri,
Mənə hay verirdi sanki dağ-dərə. (*Bəxtiyar Vahabzadə*)
- 3) Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can... (*M.Ə.Sabir*)
- 4) Qoşunlar Berlini mühasirəyə alırdı.
- 5) Nizamilər, Füzulilər nəğməsi var. (*Məmməd Araz*)
- 6) Qırmızı qərənfillər şəhidlərin qəbrini küləkdən, yağışdan qoruyur sanki.

3 Oxuyun. İsimləri morfoloji təhlil edin.

Xalqın əzəməti, fikri, xəyalı,
Onun hissi, zövqü, ağılı, kamalı,
Sanma, bir qılıncda, bir hünərdədir,
Bir günün hökmündən yararır min il.

(*Osman Sarıvəlli*)

- *Fikri və ağılı* sözlərini tərkibinə görə təhlil edin.

4 Sözləri tərkibinə görə təhlil edin.

Qolçaq, qovurma, sancaq, qaçaq, göyerti.

5 Sözləri cümlədə işlədin.

Axtarış, çevriliş, ağartı, çöküntü, qazıntı, ovuntu.

6 Oxuyun. Mürəkkəb isimləri tapıb göstərin.

1. Xəstəyə dava-dərman kömək etmədi. 2. Həsənoğlu da, Balas Azəroğlu da Azərbaycan dilində şeir yazmışlar. 3. Ağdam işğal altında olsa da, biz onu tezliklə qaytaracağıq. 4. Qarabağ da, Qaradağ da Azərbaycan vilayətləridir. 5. Hər axşam günbatandakı meşədən bir mahnı səsi eşidilirdi.

6. Səni gördüm əl götürdüm dünyadan,
Ala gözlü, qələm qaşlı Güləndam. (*Aşıq Ələsgər*)

7 *Hacı, şah, xanım, bəy* sözləri ilə mürəkkəb sözlər düzəldib cümlələrdə işlədin.

▲ İsimlər cümlədə mübtədə, tamamlıq, təyin, zərflilik və xəbər ola bilər. Xəbər vəzifəsində çıxış etməsi üçün ismə xəbərlik şəkilçiləri artırılır. İsimlərin xəbərlik kateqoriyası şəxsə görə dəyişmə zamanı meydana çıxır. Mənsubiyyət kateqoriyasında şəxslər ismin yiyəlik halına düşdüyü halda, xəbərlik kateqoriyasında şəxs əvəzlilikləri heç bir morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etmir.

Məsələn:

mən^{im}im^{im}—mənsubiyyət kateqoriyası;
mən^{im}im^{im}—xəbərlik kateqoriyası.

Xəbərlik şəkilçiləri aşağıdakılardır.

tək

cəm

I şəxs – am² – Mən anayam – ıq(ik)⁴ – Biz anayıq

II şəxs – san² – Sən anasan – sınız⁴ – Siz anasınız

III şəxs – dır⁴ – O anadır – dır⁴(lar) – Onlar anadırlar

Xəbərlik kateqoriyasının inkarı «*deyil*» sözü ilə yaranır (*əlaçı deyiləm*).

Qeyd: Xəbərlik kateqoriyasında olan ismin sintaktik rolu ismi xəbərdir.

8 Köçürün, xəbərlik kateqoriyasının şəkilçilərinin altından xətt çəkin.

1. Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazım. (*Mirzə Ələkbər Sabir*)
2. Sənsiz bu dünyanın ən bədbəxtiyəm, Səninlə dünyada bəxtiyaram mən. (*Bəxtiyar Vahabzadə*)
3. Edəməm tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim. (*Məhəmməd Füzuli*)
4. Anadır hər kişiyyə öz Vətəni, bəsləmiş sinəsi üstündə onu. (*Abbas Səhhət*)
5. Mən həkim deyiləm, müəlliməm.
6. Mən düşmənim sizin insan eti yeyən qartalınıza. (*Cəfər Cabbarlı*)

9 İsimləri tapın, qara hərflərlə yazılanların hansı halda işləndiklərini müəyyənlədin.

1. **Üzün** məndən nihan etmək dilərsən, etməgil,
Gözlərim yaşın rəvan etmək dilərsən, etməgil. (*Nəsimi*)
2. **Bulaq** başı toz olar,
Üstü dolu qız olar,
Əyil **dəsmalın** götür,
Mən götürsəm söz olar.
3. Çoban açınca **gözün**,
Qalar iki buynuzun. (*Abdulla Şaiq*)

10 Aşağıdakı cümlələrdə verilmiş fikirləri başqa formada ifadə edin.

1. Şagirdlərdən üçü məktəbə gəlməmişdi.
2. Söhbət əsgərlər barədə idi.
3. Onlar vətəni qorumağa getmişdilər.
4. Vətən, torpaq həsrətin çəkməkdən belimiz bükülüb, oğul.

11 Birləşmələri cümlədə işlədin və onların arasındakı fərqi izah edin.

1. Nizami bağı; Nizaminin heykəli.
2. Dəftər üzü; dəftərin üzü.
3. Quba meydanı; Qubanın alması.
4. Xəzər dənizi; Xəzərin səsi.

12 Nöqtələrin yerinə mötərizədəki birləşmələrdən uyğun gələnləri artırıb yazın.

1. . . . xəstəyə ziyandır. . . . çox dadlı idi (qoyun eti, qoyunun eti).
2. . . . zövqlə bəzədilmişdi. . . . üçüncü mərtəbədə sol tərəfdədir

(qonağın otağı, qonaq otağı). 3. . . . seçilmişdi. . . . almaq yadından çıxmasın, anal (dəftər üzü, dəftərin üzü). 4. . . . xəstələr və istirahətə gələnlər üçün vacib məlhəmdir. . . . ciyərlərimə çəkdim (dəniz havası, dənizin havası).

13 Oxuyun, isimlərin işlənməsi ilə bağlı «qüsuru» göstərin.

1. Atı özəl dağa saldıq,
Yorulduqca dala qaldıq.
Atı satdıq, ulaq aldıq,
Yəhər oldu pəlan, dünya. (*Şəhriyar*)
2. Yaz əkinçi, qış dilənçi.
3. İllərlə çəkmişdim vətən zillətini,
Gərəkdir özüm də çəkim qürbətini.
Qıradım vətənin ipini, xiffətini,
Cığırda ayrılmış bir pıçax, Nəbil (*Şəhriyar*)

• Şeir parçasındaki ədəbi tələffüzlə bağlı olan söz hansıdır və onun yazılışını yazın.

▲ İsimlər mənsubiyyətə görə dəyişir və beləliklə, ismin mənsubiyyət kateqoriyası meydana gəlir. Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqəni bildirir. Sahib şəxs isə həmişə yiyəlik halda olur. Məsələn:

Mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

tək

I şəxs — 1m ⁴ ; m	Mənim kitabım ⁴ (anam̄)
II şəxs — 1n ⁴ ; n	Sənin kitabın ⁴ (anañ)
III şəxs — 1 ⁴ ; s1 ⁴	Onun kitabı ⁴ (anañı)

cəm

I şəxs — 1mız ⁴ ; mız ⁴	Bizim kitabımız ⁴ (anamız)
II şəxs — 1nız ⁴ ; nız ⁴	Sizin kitabınız ⁴ (ananız)
III şəxs — (lar)1 ² ; s1 ⁴	Onların kitabı ² (anası)

Dildə bəzən mənsubiyyət kateqoriyasında sahib şəxsi bildirən əvəzlilər, bəzən isə mənsubiyyət şəkilçiləri ixtisar oluna bilər. Məsələn: (*Bizim*) *Ellərimiz yerindəmi?*

Bizim ellər(imiz) yerindəmi?

1-ci cümlədə mənsubiyyət şəkilçisi, 2-ci cümlədə isə sahib şəxs ixtisar olunmuşdur.

Qeyd 1. Dilimizdə işlənən bir qrup əcnəbi sözlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi zamanı mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl *y* samiti artırılır. *Mənbə, tale, mövqə, mənşə, mənafe* kimi sözlər bu qəbildəndir:

tək

mənbəyim
mənbəyin
mənbəyi

cəm

mənbəyimiz
mənbəyiniz
mənbələri

Qeyd 2. I və II şəxs mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edən söz əşyanın yalnız insana aid olduğunu bildirir:

mənəm sevincim, sənin evin, bizim həyatımız...

III şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmiş söz isə əşyanın həm canlıya, həm də cansıza aid olduğunu bildirir:

evin ortası, onun anası, evin qapıları, onun uşaqları...

14 Buraxılmış mənsubiyyət şəkilçilərini artırıb yazın.

1. Bizim məktəbdə əlaçılardan sayı çoxdur. 2. Zeynəb, sizin sinifdə neçə şagird oxuyur? 3. Bizim həyətdə ağaclar artıq çiçəkləyib. 4. Bizim kənd dağın ətəyində yerləşir. 5. Sizin ev yerindədirmi?

15 Köçürün, mənsubiyyət şəkilçilərinin altından xətt çəkin.

1. Kəndimiz bütün fəsillərdə gözəl olur. 2. Güclü yağışdan əyin-başımız tamam islandı. 3. Bağınızda nadir meyvə ağacları var. 4. Küçəmizin adını dəyişiblər. 5. Qapınızın önündə qəşəng bir söyüd ağacı bitib.

▲ İsimlər hallanır. Bu hallanma isə ismin hal kateqoriyasını meydana gətirir. İsmın 6 halı mövcuddur:

1. **Adlıq hal** — 0 (sıfır)

2. **Yiyəlik hal** $\left\{ \begin{array}{l} \text{müəyyən } (-\text{ın}^4, -\text{nın}^4) - \text{kimin?}, \text{ nəyin?}, \text{ haranın?} \\ \text{qeyri-müəyyən } (0) - \text{nə?} \end{array} \right.$

3. **Yönlük hal** — $(-\text{a}^2, -\text{ya}^2) - \text{kimə?}, \text{ nəyə?}, \text{ haraya?}$

4. **Təsirlik hal** $\left\{ \begin{array}{l} \text{müəyyən } (-\text{ı}^4, -\text{nı}^4) - \text{kimi?}, \text{ nəyi?}, \text{ haranı?} \\ \text{qeyri-müəyyən } (0) - \text{nə?} \end{array} \right.$

5. **Yerlik hal** — $(\text{da}^2) - \text{kimdə?}, \text{ nədə?}, \text{ harada?}$

6. **Çıxışlıq hal** — $(\text{dan}^2) - \text{kimdən?}, \text{ nədən?}, \text{ haradan?}$

– **Adlıq hal** isimlərin başlanğıc formasını (mənsubiyyət şəkilçili isimlər istisnadır);

– **Yiyəlik hal** sahiblik anlayışını;

– **Yönlük hal** hərəkətin istiqamətini, son nöqtəni;

– **Təsirlik hal** üzərində iş icra olunan obyekt (yəni əşyanı);

– **Yerlik hal** hərəkətin yerini;

– **Çıxışlıq hal** isə hərəkətin başlanğıc, yaxud çıxış nöqtəsini bildirir.

Qeyd: Yönlük və çıxışlıq hallar funksiyalarına görə bir-biri ilə antonimlik təşkil edir.

Adlıq halda olan isim mənsubiyyət şəkilçisi, xəbərlik şəkilçisi, cəm şəkilçisi qəbul edə bilər. Adlıq halda olan isim cümlənin əsasən mübtədası olur. Məsələn: *Kitab alındı.*

Xəbərlik şəkilçisi qəbul etdikdən sonra (mənsubiyyət şəkilçili, yaxud onsuz) cümlənin xəbəri ola bilər. Məsələn:

Gələn atasıdır. Maraqlı kitabdır.

Yiyəlik halda olan isim müstəqil işlənir. Yalnız müəyyən yiyəlik halda olan isim xəbərlik şəkilçisi qəbul edib, cümlənin xəbəri olur. Məsələn: *Məqalə Arazındır.*

Ümumiyyətlə, isim hallarında söz xəbərlik şəkilçisi qəbul etməklə xəbər olur: *Məktub Arazadır. Məktub Arazdadır. Məktub Arazdandır.*

Qeyd: Yalnız təsirlik halda işlənən söz xəbərlik şəkilçisi qəbul etmir. Çünki təsirlik hal həmişə fəələ idarə olunur.

Yönlük halda olan isimlər isə cümlənin ya tamamlığı (*kimə?, nəyə?*), ya da zərfliyi (*haraya?*) olur. Məsələn:

Məktubu Arifə verdim. (tamamlıq)

Biz Bakıya getdik. (zərflik)

Təsirlik halda olan isim cümlənin ancaq tamamlığı olur. Məsələn: *Arifi çağırdılar.* (tamamlıq)

Qeyd: Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz həmişə xəbərin yanında işlənir. Ondan uzaqlaşdıqda isə müəyyən təsirlik hala düşür. Məsələn:

Arif bacısına paltar aldı. Arif paltar(ı) bacısına aldı.

Yerlik halda olan isim cümlənin tamamlığı (*kimdə?, nədə?*) və zərfliyi (*harada?*) olur. Məsələn:

Sənədlərim anamda qaldı. (tamamlıq)

Mən Bakıda yaşayıram. (zərflik)

Çıxışlıq halda olan isim isə əsasən cümlədə tamamlıq olur (*kimdən?, nədən?*). Məkan anlayışı bildirən isimlər zərflik kimi çıxış edir (*haradan?*). Məsələn:

Kitabı Əlidən aldım. (tamamlıq)

Gəncədən / evdən / işdən / gəlirəm. (zərflik)

İsmin morfoloji təhlili bu ardıcılıqla gedir:

1. İsmi sualı
2. İsmi başlanğıc forması
3. Quruluşca növü
4. Ümumi və xüsusiyyəti
5. Konkret və mücərrədliyi
6. Canlı və cansızlığı
7. Tək və cəm olması (kəmiyyət kateqoriyası)
8. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi (mənsubiyyət kateqoriyası)
9. Xəbərlik şəkilçisi qəbul etməsi (xəbərlik kateqoriyası)
10. Hal şəkilçiləri qəbul etməsi (hal kateqoriyası)

11. Sintaktik rolu (yeni cümlədəki vəzifəsi).

Məsələn: *Arifin bacısı müəllimdir.*

Arifin – *kimin?*, isim, sadə, xüsusi, konkret, canlı, tək, müəyyən yiyəlik hal, bu cümlədə ayrıca sintaktik rolu yoxdur.

bacısı – *kim?*, isim, sadə, ümumi, konkret, canlı, tək, III şəxsin təkli mənsubiyyət kateqoriyası, adlıq hal, sintaktik rolu—mübtəda.

müəllimdir – *kimdir?*, isim, sadə, ümumi, konkret, canlı, tək, III şəxsin təkli xəbərlilik kateqoriyası, adlıq hal, sintaktik rolu—ismi xəbər.

§ 2. SİFƏT

▲ **Sifət** ümumi qrammatik mənasına görə əşyanın əlaməti və keyfiyyətini bildirir və *necə?*, *nə cür?*, *hansı?* suallarına cavab verir. Əlamət dedikdə əşyanın zahiri, keyfiyyət dedikdə isə əşyanın daxili xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur:

gözəl, qəşəng, böyük, kiçik, enli, hündür (əlamət bildirir)

tənbəl, çalışqan, dadlı, şirin, acı (keyfiyyət bildirir)

Sifət həmşə ismə aid olur, onu təyin edir. Bəzən sifətlər isimləşir (substantivləşir). Bu zaman isim kimi hallanır, cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *Yaşıllar qalib gəldilər. Sən mənim gözəlim, göyçəyimsən* cümlələrində isimləşən sifətlər həm cəm, həm mənsubiyyət, həm də xəbər şəkilçisi qəbul etmişdir.

Sifətlər cümlədə təyin və xəbər ola bilir. Məsələn, *O, gənc, gözəl, girdəsifət bir qız idi. Mənim şarım göydür.*

Sifətləri müxtəlif mənə qruplarına ayırmaq mümkündür.

1. Rəng bildirən sifətlər: *mavi...*

2. Dad bildirən sifətlər: *şirin...*

3. Həcm bildirən sifətlər: *uzun...*

4. Keyfiyyət bildirən sifətlər: *qoçaq...*

5. Zahiri görkəm bildirən sifətlər: *qəşəng...*

Sifətlər quruluşuna görə üç yerə bölünür: **sadə, düzəltmə** və **mürəkkəb**.

Sadə sifətlər bir kökdən ibarət olur: *gözəl, qəşəng, sarı...* Düzəltmə sifətlər isə leksik şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Sifət düzəldən leksik şəkilçiləri də iki qrupa ayırmaq olar:

1) Adlardan sifət düzəldən leksik şəkilçilər:

-**kı**⁴ — *dünənki* (hadisə), *səhərki* (veriliş)...

-**dakı**² — *Bakıdakı* (evlər), *evdəki* (qız)...

- sız⁴ — yağsız (xörək), dadsız (meyvə)...
- lı⁴ — duzlu (yemək), savadlı (tələbə)...
- i⁴ — badamı (göz), armudu (stəkan)...
- cək (-sız⁴ şəkilçisinin sinonimi) — köynəkcək (uşaq)...
- i (-vi) — kütləvi (hərəkət), dairəvi (masa), daxili (məzmun)...

Qeyd: -i (-vi) şəkilçisi yalnız ərəb və fars mənşəli sözlərin sonuna artırılır. Bir variantlı şəkilçi olduğundan ahəngə tabe olmur.

2. Feldən sifət düzəldən leksik şəkilçilər:

- aq² (q, k) — qorxaq (adam), titrək (səs)...
- ağan² — qaçağan (at), güləyən (qız)...
- ıq⁴ (q, k) — sınıq (şüşə), soyuq (su)...
- qın⁴ — satqın (adam)...
- ğın⁴ — solğun (çiçək), yorgun (adam)...
- ıci⁴ — qırıcı (təyyarə), öldürücü (zərbə)...
- unc, -ünc — qorxunc (adam), gülunc (hərəkət)...

Qeyd: -qın⁴ şəkilçiləri bəzən fellərə qoşularaq isim yaratmağa da xidmət edir: *basqın, qırqın, sürgün*...

Düzəltmə sifətlər sözlərə ön şəkilçilər artırmaqla da düzəlir: *narazı (adam), bitərəf (adam)* və s.

Mürəkkəb sifətlər iki və ya daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranır:

1. Eyni sözlərin təkrarı ilə yaranır: *gözəl-gözəl (sözlər)*
2. Antonimlərin köməyi ilə yaranır: *irili-xırdalı (ləpə)*
3. Yaxın mənalı sözlərin köməyi ilə yaranır: *güllü-çiçəkli (bağ)*
4. Düzəltmə sözlərin köməyi ilə yaranır: *soyuqqanlı*
5. Sadə və düzəltmə sözlərin köməyi ilə yaranır: *ucaboylu (qız)*
6. Sadə sözlərin köməyi ilə yaranır: *ucaboy (oğlan)*
7. Bir tərəfi mənsubiyyət şəkilçili sözlərin köməyi ilə yaranır: *Dagüstü (park)*
8. Biri, yaxud hər ikisi ayrılıqda işləməyən sözlərin köməyi ilə yaranır: *kələ-kötür (yol), ayri-üyrü (küçə)*

Qeyd: Mürəkkəb sifətlər ya bitişik, ya da defislə yazılır.

Sifətin üç dərəcəsi vardır: **adi dərəcə, azaltma dərəcəsi, çoxaltma dərəcəsi.**

Adi dərəcədə əşyanın əlamət və keyfiyyəti normada olur. Bu dərəcənin heç bir morfoloji əlaməti yoxdur:

gözəl, yaraşlıq, qırmızı...

Azaltma və çoxaltma dərəcələri adi dərəcəyə nisbətə müəyyənləşir.

Azaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən (normadan) az olduğunu göstərir, iki üsulla yaranır:

1) **Morfoloji üsul** – bu üsulda müəyyən şəkilçilər adi dərəcədə olan sifətlərə artırılır:

- ımtıl**⁴ (**mtıl**) – göyümtül, sarımtıl
- ımtraq** (**mtraq**) – ağımtraq, sarımtraq
- şın** – qarışın, sarışın
- sov** – uzunsov, dəlisov
- raq**² – gödərək, yaxşıraq

Qeyd 1. *Gödərək* sözündə söz kökündən sonuncu samit (-k) düşür.

Qeyd 2. -raq² şəkilçiləri işlənmə tezliyi çox zəif olan şəkilçilərdəndir.

2. **Sintaktik üsul** – *açıq, ala, təhər...* sözləri vasitəsilə yaranır:

Açıq sözü defislə yazılır: *açıq-sarı*

Təhər bitişik yazılır: *qırmızıtəhər*

Ala sözü defislə yazılır: *ala-göy*

Çoxaltma dərəcəsinə əlamət və keyfiyyət adi dərəcədən (normadan) çox olur. Bunun yaranmasında da iki üsul qeydə alınır:

1. **Morfoloji üsul** – Bu üsul da iki yolla yaranır:

a) -ca² şəkilçisi vasitəsilə: *zorbaca, körpəcə*

b) Sifətin ilk hecasının sonuna müvafiq olaraq *m, p, r* samitlərini artırmaqla (İlk heca qapalıdırsa, son samit bu samitlərdən biri ilə əvəzlənir. İlk heca açıqdırsa, sadəcə hecanın sonuna bu samitlərdən biri əlavə olunur və sifətin əvvəlinə artırılır): *qıpqırmızı, gömgöy, tərtemiz...*

2. **Sintaktik üsul** – Sifətin əvvəlinə *tünd* sözü, *düm* hissəciyi və *ən, lap, daha, olduqca* ədatları artırılır.

Bütün ədatlar ayrı yazılır: *lap gözəl, olduqca gözəl, daha gözəl...*

Tünd sözü defislə yazılır: *tünd-qara...*

Düm hissəciyi bitişik yazılır: *dümqara...*

Cümlədə sifətin sintaktik rolu əsasən təyin və xəbərdir.

Sifətin morfoloji təhlili

1. Sualı
2. Əlamət, yaxud keyfiyyət bildirməsi
3. Quruluşca növü
4. Dərəcəsi
5. Sintaktik rolu

Məsələn: *Mənim anam gözəldir. Mən kitabxanadan maraqlı kitab aldım.*

gözəldir – necədir?, sifətdir, əlamət bildirir, quruluşca sadədir, adi dərəcədədir. Sintaktik rolu – ismi xəbər.

maraqlı – necə?, sifətdir, keyfiyyət bildirir, quruluşca düzəltmədir, adi dərəcədədir. Sintaktik rolu – təyin.

Qeyd: Substantivləşmiş (isimləşmiş) sifətlər morfoloji təhlil zamanı isim deyil, sifət götürülür. Məsələn: *Qırmızılar qalib gəldilər.*

Qırmızılar – sifətdir, əlamət bildirir, sadədir, adi dərəcədədir. Sintaktik rolu – mübtəda.

16 Uyğun gələn sifətlərdən istifadə etməklə mətni epitetlərlə zənginləşdirin. Artırdığınız sifətləri morfoloji təhlil edin.

Qəsəbənin daxmalarından tüstü ucalırdı. Küçələrdə palçıq əlindən yerimək olmurdu. Pəncərələrdən küçəyə işıq düşürdü. Hər yer sükuta qərq olmuşdu.

17 İsimlərdən sifət düzəldib cümlədə işlədin.

Qürur, səliqə, sevinc, fərəh, namus.

18 Verilmiş isim və sifətlərdən birləşmələr düzəldib yazın.

Canlı, həyati (orqanizm, maraqlı); köhnə, qədim (əlyazma, palaz); kirli, çirkli (qab, paltar, həyəət); əzik, qırıxıq (köynək, meyvə); çevik, cəsur (əsgər, idmançı).

19 Sifətlərdən istifadə etməklə yoldaşınızın xarici görünüşünü (geyimini, saçını, boyunu, gözlerini) təsvir edin.

20 Verilmiş sözlərdən istifadə etməklə «Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı» mövzusunda mini inşa yazın.

Qürurlu, cəsur, igid, vətənpərvər, şən, qayğıkeş, ciddi.

21 Hər sifətə uyğun isim tapıb yazın.

Kiçik, balaca, xırda, kök, totuq, ani, təcili, maraqlı, əyləncəli, möhkəm, bərk.

22 Üslubi səhvləri düzəldin.

1. Onun yetişdirdiyi almalar çox şipşirin idi. 2. Arif bir az ağıllı oğlandır. 3. Firuzə gömgöyçək qızıdır.

23 Verilmiş cümlələrdəki sifətlərin dərəcələrini müəyyənləşdirin.

1. Dəlisov uşaqlıq çağları uzaqda qaldı. 2. Firuzə açıq-göy rəngli qiymətli daşdır. 3. Günəşin sarımtıl şəfəqləri yumşaq-yumşaq yer üzünə

tökülürdü. 4. Onun alüminiumla parlaq qırmızı, dəmirlə bənövşəyi, xromla qəhvəyi birləşmələri çox yayılmışdır. 5. Aleksandrit gündüz işığında zümrüdü-yaşıl, süni işıqda qırmızımtıl-bənövşəyi rəngdə olur.

§ 3. SAY

▲ **Say** əşyanın miqdarını və sırasını bildirir, *neçə?, nə qədər?, neçənci? (neçə hissə?)* suallarından birinə cavab verir. Öz mənasına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə sayların mənaça iki növü var: **miqdar** və **sıra sayları**. Miqdar sayları, özləri də müəyyən, qeyri-müəyyən miqdar və kəsr saylarına bölünür.

a) **Müəyyən miqdar sayları** əşyanın müəyyən kəmiyyətini bildirir: *üz qoyun, əlli ev...*

Müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəmdə işlənmir, çünki say konkret kəmiyyət bildirir, **-lar²** şəkilçisi isə qeyri-müəyyən çoxluq ifadə edir. Məsələn, *on dəftərlər, üç məktəblər* demək olmaz.

Müəyyən miqdar saylarıyla isim arasında bəzən müxtəlif sözlər işləne bilir. Bu sözlər **numerativ sözlər** adlanır: *ədəd, nəfər*. Bəzən bir sıra isimlər də numerativ funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, *üç sap mirvari, iki göz otaq, beş top parça, bir damcı göz yaşı, üç nüsxə yazı, iki ədəd qələm, üç nəfər adam, bir damcı su, iki dənə kitab, bir cüt corab, iki dəstə gül, bir parça çörək*. Morfoloji təhlil zamanı numerativ sözlər və numerativ vəzifəsində işlənən sözlər təhlilə cəlb olunmur. Onların yalnız numerativ söz olduğu vurğulanır.

b) **Qeyri-müəyyən miqdar sayları** *az, çox, xeyli, bir qədər, beş-altı, üç-dörd, onlarla, yüzlərcə* və s. sözlərdən ibarət olub əşyanın sayını konkret şəkildə deyil, qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edir.

c) **Kəsr sayları** əşyanın müəyyən bir hissəsini bildirir, *nə qədər?, neçə hissə?* sualına cavab verir. Kəsr sayları müəyyən miqdar sayları və **-da²** şəkilçisinin köməyi ilə yaranır. Məsələn: *üçdə iki, beşdə üç...*

Sıra sayları əşyanın sırasını bildirir, *neçənci?* sualına cavab verir. Məsələn: *ikinci (sınıf), beşinci (sıra)...*

Saylar quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi olur.

1. **Sadə saylar** bir kökdən ibarət olan saylara deyilir. Məsələn: *bir (kitab), on (adam), yeddi (qələm)...*

2. **Düzəltmə saylar** kök və leksik şəkilçidən ibarət olur. Təbii ki, bu leksik şəkilçilər say düzəldən leksik şəkilçilərdir. Digər nitq hissələrindən fərqli olaraq, düzəltmə saylar yalnız saylardan əmələ gəlir. Bu leksik şəkilçilər aşağıdakılardır:

-ıncı⁴ (-nci²). Bu şəkilçi müəyyən miqdar saylarına artırılaraq sıra sayı əmələ gətirir. Məsələn:

$beş + \widehat{inci} = beşinci$

$on + \widehat{uncu} = onuncu$

$iki + \widehat{nci} = ikinci$

-la² – $min + \widehat{lərlə} = minlərlə$

-ca² – $min + \widehat{lərcə} = minlərcə$

-lu – $çox + \widehat{lu} = çoxlu$

Qeyd: *Son, əvvəl, axır, filan...* sözlərinə **-ıncı⁴** şəkilçiləri artırmaqla da sıra sayları yaranır. Bunlar istisna təşkil edir:

$son + \widehat{uncu} = sonuncu$

$əvvəl + \widehat{inci} = əvvəlinci$

$axır + \widehat{ıncı} = axırıncı$

3. **Mürəkkəb saylar** iki və ya daha artıq sayın birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb saylar defislə yazılır: *beş-altı (uşaq), üç-dörd (qələm)*. Bu saylar qeyri-müəyyən say əmələ gətirir.

Ayrı yazılan saylar isə tərkibi saylar adlanır: *yüz otuz beş; min yüz on dörd...*

Saylar da sifətlər kimi isimləşir (substantivləşir), bu zaman onlar ismin sualına cavab verir, hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, cəmlənir, cümlədə mübtəda, tamamlıq və xəbər olur. Lakin isimləşən saylar morfoloji təhlil zamanı **isim** deyil, **say** götürülür.

Sayın morfoloji təhlili

1. Sualı
2. Quruluşca növü
3. Mənaca növü
4. Sintaktik rolu

Məsələn: *Mən **beşinci** sinifdə oxuyuram.*

beşinci – neçinci?, saydır, düzəltmə saydır, sıra sayıdır. Sintaktik rolu – təyin.

Qeyd: Sayların hamısı türk mənşəlidir (*həştad, əvvəlinci, milyon, milyard, trilyon* sayları istisnadır).

24 Verilmiş cümlələrdəki sayların qeyri-müəyyən, yaxud müəyyən miqdar bildirdiyini aydınlaşdırın.

1. Yarpaqları milyon dil olub dindi ağaclar,
Son ver bu amansızlığa son, bəsdı, küləklər. (*Süleyman Rüstəm*)
2. Milyon illər bundan qabaq insanlar odu ram etdilər.
3. Yeddi rəng, yeddi səs tanıyırıq biz;
Bəs hardan bu qədər boyalar, səslər?
Yeddi min səs ilə oxuyur dəniz,
Yeddi min rəng ilə bəzənib göy, yer.

(*Bəxtiyar Vahabzadə*)

4. Min illərlə bu torpağa insan ayağı dəyməmişdi.
5. Yerlə Günəş arasındakı məsafə 150 milyon kilometrə bərabərdir.

- *Milyon* və *min* sözlərindən sonra ismin niyə cəm şəkilçisi qəbul etdiyini müəyyənləşdirin.
- Şair «7 səs» və «7 rəng» deyəndə nəyi nəzərdə tutur?

25 Səhvləri düzəltməklə yazın.

Altı adam, bir tikə xörək, iki çömçə çörək, bir cüt kostyum, bir baş dəftər, beş ədəd inək, bir ovuc corab.

26 Mötərizədəki sözlərdən istifadə etməklə cümlələri tamamlayın.

1. Qoruqda 4,5 min (dağkeçiləri), həmçinin çoxlu (maral) var.
2. Burada 800-dən çox (bitkilər), 32 (məməli heyvanlar) növü qorunur.
3. Həzi Aslanov bir çox (döyüş) iştirak etmişdir.
4. Düşərgədə 8 (rayon) olan qaçqınlar yaşayır.
5. Adam hər dəfə nəfəs alanda təxminən 0,5 litr (hava) udur.

27 Mötərizədəki sözlərdən istifadə etməklə birləşmələri tamamlayın.

Bir qədər (meyvə, meyvələr); bir çox (məsələ, məsələlər); bəzi (adam, adamlar); beş-altı (uşaq, uşaqlar); milyon (il, illər).

28 Bir sözünün hansı mənada işləndiyini müəyyənləşdirin.

1. Ağacda bir alma qalmışdır.
2. Onun atası müharibədə böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş bir zabıtmış.
3. Soyuducuya qulluq etmək asan bir işdir.
4. Bir yağış yağırdı, gəl görəsən.
5. Bir qızdır, xəttixalına adam aşiq olur.
6. Bir dayan görək, səbr elə.

§ 4. ƏVƏZLİK

▲ **Əvəzlik** əsas nitq hissələrindən biridir. O, qrammatik mənasına görə başqa nitq hissələrini əvəz edir. Əvəzliyin özünün sualı yoxdur, o, əvəz etdiyi nitq hissəsinin sualına cavab verir, onun morfoloji xüsusiyyətlərini daşıyır. Əsasən ismi, sifəti, sayı, zərfi əvəz edir.

Əvəzliyin quruluşca növləri

Əvəzliklər quruluşuna görə:

- 1) sadə (*mən, sən, o, biz, siz, öz, bütün...*);
- 2) düzəltmə (*biri, kimi, birisi, kimisi, kimsə...*);
- 3) tərkibi (*heç kim, heç kəs, hər şey...*) olur.

Əvəzliyin mənacə aşağıdakı növləri var: Şəxs əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, işarə əvəzliləri, təyini əvəzlilər, sual əvəzliləri.

Şəxs əvəzliləri ismin yerində işlənir, onun suallarına (*kim?, nə?*) cavab verir. Şəxs əvəzliləri aşağıdakılardır:

tək cəm

I şəxs (*mən, biz*) – danışandır

II şəxs (*sən, siz*) – dinləyəndir

III şəxs (*o, onlar*) – haqqında danışılındır

I və II şəxsi bildirən əvəzlilər, əsasən, insana aid olur və *kim?* sualına cavab verir. III şəxs həm insana, həm heyvana, həm də cansızlara aid olur. İnsana aid olduqda *kim?*, heyvan və cansızlara aid edildikdə isə *nə?* sualına cavab verir. Şəxs əvəzliləri ismi əvəz etdiyindən isim kimi hallana bilir.

I şəxs (*mən və biz*) hallanarkən yiyəlik halda isimlərdən fərqli olaraq, **-im** şəkilçisi qəbul edir: *mənim, bizim*.

I və II şəxslər (cəm) cəmlənə bilir:

biz+lər = bizlər *siz+lər = sizlər*

Şəxs əvəzliləri mənsubiyyətə görə dəyişmir.

Qeyd: Şəxs əvəzlilərinin sintaktik rolu: mübtəda, tamamıq, xəbər.

29

Mən şəxs əvəzliyinin sintaktik rolunu müəyyənləşdirin.

1. Çənlibəldə eli olan

Düzgün Koroğlu mənəm, mən.

Başında min dəli olan

Düzgün Koroğlu mənəm, mən. («Koroğlu» dastanından)

2. Mən həmən Rüstəm bəyəm ki, ... Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum. İndi mən ağzından süd iyi gələn bir cavandan qorxacağam?

(Nəcəf bəy Vəzirovdan)

3. Yetməz olur, söylədi dağlar mənə,
Layiq olur fəxr edə bağlar mənə. (*Mirzə Ələkbər Sabir*)
4. Mən gövhərəm, özgələr xiridar,
Məndə deyil ixtiyarı-bazar. (*Füzuli*)

30 *Kimsə sözünün mənasını müəyyənləşdirin.*

1. Məsxərəylə kimsəni görsə gözün oyuncaq,
Olacaqsan dünyada axır özün oyuncaq. (*Nizami*)
2. Kimsə bilməz Tanrıdağın yaşını,
Duman almış Altayların başını. (*Almaz İldırım*)
3. Küçədə kimsə gülür, yüksəkdən danışır.
4. Yəqin ki, indi hər kəs öz işi ilə məşğuldur; kimsə kitab oxuyur,
kimsə şəkil çəkir, kimsə də yazı yazır.
5. Kimsə onu çağırdı, o da əlindəki işi yerə qoyub eşiyə çıxdı.

- *Məsxərə* sözünün mənasını izah edin.
- Dördüncü cümlə quruluşuna görə necə cümlədir və onun tərəfləri arasında hansı mənə əlaqəsi var?

▲ **İşarə əvəzlilikləri** işarə məqsədi ilə işlədilən əvəzliliklərə deyilir. İşarə əvəzlilikləri ismi, sifəti və zərfi əvəz edir: *hansı?, necə?, nə cür?* suallarına cavab verir. *O, bu, elə, belə* və *həmin* sözləri işarə əvəzlilikləridir. Məsələn: *O kitabı mənə ver. Bu hadisə hamını təsirləndirdi. Həmin adam təslim oldu.*

O, bu əvəzlilikləri hallanır. *Elə, belə* əvəzlilikləri yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra (*elə+si=eləsi; belə+si= beləsi*) hallanır. *Həmin* əvəzliyi hallanmır. *Elə, belə, o* və *bu* əvəzlilikləri cəmlənə və hallana bilir. Məsələn, 1) *Azərbaycanlıların adını belələri batırır.* 2) *Elələri bizə nümunə ola bilməzlər.*

O, bu əvəzlilikləri sinonim əvəzliliklərdir. İşarə məqsədilə işləndikdə sifəti əvəz edir. Əşyanı göstərmək üçün işlənəndə ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Cümlədə **mübtəda, xəbər, tamamlıq** olur. İşarə əvəzlilikləri, əsasən, təyin olur. *O, bu* əvəzlilikləri cümlənin mübtədası olduqda, ondan sonra fel və köməkçi nitq hissələri istisna olmaqla, digər nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri gəldikdə *vergül* qoyulur. Məsələn: *Bu, mənim qardaşımdır. O, bacıma məxsusdur.*

31 *Oxuyun, üslub səhvlərini düzəldin.*

1. Fəhlələr Xanları görəndə hamı ağladı. 2. Mən və sən bu gün növbətçisən. 3. Hörmətli prezident, sənəin ədalətinə inanıram. 4. Sən və

mən dissertasiyada aşağıdakı nəticələrə gəldim. 5. Biz də, siz də gələcəyin qurucusunuz.

32 Cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin mənasını izah edin.

1. Bizlər idik xalqın inandıqları. (*Mirzə Ələkbər Sabir*) 2. Bizlərə dəxli nədir, yoxdur əgər çarələri. (*Mirzə Ələkbər Sabir*) 3. Xalqın inamı sizləredir, oğul. 4. Uşaq mənimdir, baba, dəxli nədir sizlərə? Kim sizi qəyyum edib, hökm edəsiz bizlərə? (*Mirzə Ələkbər Sabir*) 5. Fəşistləri buradan sizlər qovdunuz ancaq. (*Məmməd Araz*)

▲ **Qeyri-müəyyən əvəzlilər** konkret olmayan əşyaları ümumi şəkildə ifadə edir. İsmi yerində işlənir, *kim?*, *nə?* suallarına cavab verir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər bunlardır: *biri, birisi, kimi, kimisi, kim isə (kimsə), nə isə (nəsə), hamı, hərə, hər kim, hər şey, bəzi* və s. *Kim isə* və *nə isə* əvəzlilərindən başqa digər qeyri-müəyyən əvəzlilər hallanır, cümlədə mübtədə, tamamlıq və xəbər ola bilər. *Kim isə, nə isə* əvəzlilərində 1-ci sözlər hallanır və cəmlənir: ***kimin isə, kimə isə, kimlərə isə, nəyə isə, nələr isə***. Qeyri-müəyyən əvəzlilər quruluşuna görə: sadə (*hamı*), düzəltmə (*kim^{sə}, birⁱ...*) və tərkibi (*hər kəs, hər şey, heç kəs...*) olur.

Sual əvəzliləri sual bildirir. Bu əvəzlilər yalnız başqa nitq hissələrini deyil, əvəzlilərin özünü də əvəz edə bilər. Məsələn: *O getdi — kim getdi?*

Əsas nitq hissələrinin bütün sualları sual əvəzliləridir. Bunlar sual şəklində ismi, sifəti, sayı, zərfi və feli əvəz edir.

Təyini əvəzlilər əşyanı ümumi şəkildə təyin edir. *Hər, bəzi, bütün, filan, öz təyini əvəzlilərdir*. Təyini əvəzlilər hallanmır. *Hansı?* sualına cavab verir və cümlədə təyin olur.

Əvəzliyin morfoloji təhlili

1. Sualı
2. Hansı nitq hissəsini əvəz etməsi
3. Quruluşca növü
4. Mənaca növü
5. Halı, mənsubiyyəti (varsa)
6. Sintaktik rolu

Məsələn: *Hər kəs onu sevirdi.*

Hər kəs — kim?, əvəzlikdir, ismi əvəz edib, quruluşuna görə tərkibidir, qeyri-müəyyən əvəzlikdir, adlıq haldadır. Sintaktik rolu — mübtədə.

onu – *kimi?*, əvəzlikdir, ismi əvəz edib, quruluşuna görə sadədir, şəxs əvəzliyidir, III şəxs təkdədir, müəyyən təsirlik haldadır. Sintaktik rolu – tamamlıq.

- 33 Bir neçə qeyri-müəyyən əvəzliyi hallandırın və onları cümlələrdə işlədin.
- 34 Mənsubiyyətə görə dəyişən sual əvəzlərinə aid nümunələr göstərin.
- 35 *Hər, bütün* əvəzləklərini cümlələrdə işlədin. Öz əvəzliyini mənsubiyyətə görə dəyişin və hallandırın.

§ 5. FEL

▲ Hərəkət bildirən nitq hissəsinə **fel** deyilir. Hərəkət bildirmək felin qrammatik mənasıdır. Fel müxtəlif zamanlarda və formalarda işlənir, *nə etmək?* sualına cavab verir. Felləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən aşağıdakı kateqoriyaları var:

1. Şəxs kateqoriyası
2. Təsirlilik kateqoriyası
3. İnkarlıq kateqoriyası
4. Zaman kateqoriyası
5. Növ kateqoriyası

Fellərin aşağıdakı leksik məna növləri vardır: **iş felləri** (*tikmək, sökmək, kəsmək*); **hərəkət felləri** (*getmək, qaçmaq, gəlmək*); **nitq felləri** (*söyləmək, danışmaq, demək*); **təfəkkür felləri** (*anlamaq, fikirləşmək*); **hal-vəziyyət felləri** (*ağarmaq, bozarmaq*).

Fellərin quruluşca növləri

Fellər quruluşuna görə **sadə, düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi** olur.

Sadə fellər bir kökdən ibarət olur. **Düzəltmə fellər** leksik şəkilçilər vasitəsilə isimlərdən, sifətlərdən, saylardan, zərflərdən və fellərdən düzəlir.

Fel düzəldən leksik şəkilçilər iki qrupa ayrılır:

a) Adlardan fel düzəldən leksik şəkilçilər.

Bu şəkilçilər isim, sifət, say, zərflərə qoşularaq fel əmələ gətirir. Bu şəkilçilər aşağıdakılardır:

-la² – *yağla(maq), işlə(mək), təmizlə(mək)...*

-lan² – *dillən(mək), alovlan(maq), şadlan(maq)...*

-laş² – *dilləş(mək), saflaş(maq), birləş(mək)...*

- ar² – ağâr(maq), bozâr(maq)...
- al²(-l) – qarât(maq), azâl(maq), düzâl(mək)...
- b) Fellərdən fel əmələ gətirən leksik şəkilçilər:
 - ır⁴ – uçûr(maq), qaçır(maq), köçür(mək)...
 - il⁴ – açil(maq), yazıl(maq)...
 - in⁴(-n) – yuyun(maq), geyin(mək), qorun(maq)...
 - iş²(-ş) – görüş(mək), döyüş(mək)...
 - dır⁴ – yazdır(maq), güldür(mək)...
 - t – oturt(maq), gətirt(mək)...

Qeyd: Bu şəkilçilər həmçinin felin qrammatik mənə növlərinin şəkilçiləridir.

Mürəkkəb fellər iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb fellər, əsasən, defislə yazılır: *küsüb-barışmaq, dinib-danışmaq, deyib-gülmək, ölçüb-biçmək*.

Bu fellər, əsasən, antonim və yaxın mənəli sözlər əsasında yaranır və birinci tərəf **-ib** şəkilçili feli bağlama formasında olur.

Bitişik yazılan mürəkkəb fellər yox dərəcəsində olsa da, bir neçə bitişik yazılan mürəkkəb feli qeydə ala bildik:

sag̃ol̃taş(maq) – *sağ* və *olmaq* köməkçi feli əsasında yaranıb;

xudāhafizl̃əş(mək) – *xuda* və *hafiz* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib.

Dilimizdə quruluşuna görə **tərkibi fellər** (ayrı yazılan) çoxluq təşkil edir. Onlar aşağıdakılardır:

a) *ol(maq), et(mək), elə(mək), qıl(maq)* köməkçi fellərlə yarananlar: *hazır olmaq, kömək etmək, çarə qılmaq*;

b) Frazeoloji birləşmələr: *əldən düşmək, qulaq asmaq*;

c) Qeyri-müstəqil *bilmək* felinin köməyi ilə düzələnələr: *oxuya bilmək, gülə bilmək, yaza bilmək*.

Felin inkarlıq kateqoriyası

İnkarlıq kateqoriyasına görə fellər iki yerə ayrılır:

1) **Təsdiq fellər** – xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur. İş, hal, hərəkət təsdiq olunur: *oxudum, yazacaq, gələm*;

2) **İnkar fellər** – inkarlıq şəkilçisi **-ma²(-m)** vasitəsilə ifadə olunur. İş, hal, hərəkətin icra olunmadığı göstərilir: *gəlmədi, oxumur*.

İnkarlıq bəzən *deyil* hissəciyi vasitəsilə də yaranır:

alası deyilmə, almalı deyilsiniz

Təsirlilik kateqoriyası

Bu kateqoriyaya görə fellər təsirli və təsirsiz olmaqla iki yerə bölünür.

Təsirli fellər təsirlik halda işlənən sözü tələb edən fellərə deyilir: *aldı (nəyi?)*, *gördü (kimi?)*.

Təsirsiz fellər təsirlik halda işlənən sözü tələb etməyən fellərə deyilir: *baxdı (kimə?)*, *güldü (kimə?)*.

Bəzən cümlə daxilində təsirli fellər təsirlik halda olan sözlə bərabər işlənmədiyindən, yalnız həmin cümlə daxilində təsirsiz fele çevrilir:

(kim?) (harada?)

Mən Bakıda oxuyuram.

Oxuyuram (nəyi?) – ayrılıqda təsirli fel olduğu halda, bu cümlədə təsirsiz fele çevrilib.

Felin növ kateqoriyası (qrammatik məna növləri)

Felin qrammatik məna növləri subyektin (iş görən) obyektlə (üzərində iş icra olunan əşya) qarşılıqlı əlaqəsini bildirir. Felin aşağıdakı qrammatik məna növləri var:

1. **Məlum növ**—Bu növdə iş görən məlum olur. Xüsusi morfoloji şəkilçisi yoxdur. Məlum növdə olan fellər həm təsirli, həm də təsirsiz olur:

Kitabı oxudum. (təsirli)

Bu hadisəyə ürəkdən güldük. (təsirsiz)

2. **Qayıdış növ**—Qayıdış növdə iş, hal, hərəkət subyektin (şəxsin) öz üzərində görülür. Yeni iş görən məlum olur. Qayıdış növ təsirli fellərdən əmələ gəlir və təsirsiz fele çevrilir.

Morfoloji göstəricisi $-ıl^4$, $-ın^4(-n)$ şəkilçiləridir.

Uşaq göründü.

Duman çəkildi.

Gül açıldı.

Qız dərdəndi.

3. **Məchul növ**—Bu növdə iş görən məlum olmur. Morfoloji göstəricisi $-ıl^4$, $-ın^4(-n)$ şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli fellərə qoşulur və fel təsirsizə çevrilir:

Məktub yazıldı.

Kitab oxundu.

4. **Şəxssiz növ**—Bu növdə iş görən qrammatik cəhətdən məlum olmur. Morfoloji göstəricisi $-ıl^4$ (bəzən də $-ın^4$) şəkilçiləridir. Şəxssiz növ təsirsiz fellərdən yaranır və təsirsiz də qalır:

İşə baxıldı.

Məsələyə doğru yanaşıldı.

Şəxssiz və məchul növ fellər bir-birinə çox oxşayır. Lakin onları ayıran bir sıra fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur:

a) Məchul növlü fel olan cümlələrdə mübtəda iştirak edir. Feli şəxssiz növdə olan cümlələrdə isə mübtəda heç vaxt olmur, təsəvvürü də qeyri-mümkün olur. Məsələn:

nə? (müb.)

Məktub yazıldı (məchul növ)

İşə baxıldı (şəxssiz növ) – mübtəda yoxdur.

b) Felin məchul növü təsirli fellərdən əmələ gəlib təsirsiz felle çevrilir. Şəxssiz növ isə təsirsiz fellərdən yaranıb təsirsizliyini saxlayır. Məsələn:

Kinoya baxıldı (şəxssiz növ)

təsirsiz fel

Məktub göndərildi (məchul növ)

təsirli fel

c) Məchul növ, əsasən, III şəxsdə olur. Amma, bəzən I və II şəxslərdə də işlənir. Şəxssiz növ fellər isə yalnız III şəxsin təkində işlənir. Məsələn:

Biz müdafiə olunduq (məchul növ I şəxs cəm)

Yazıya imza atıldı (şəxssiz növ III şəxs tək)

Qeyd: Şəxssiz növ fellərdən daha çox rəsmi-işgüzar üslubda istifadə edilir.

5. **İcbar növ.** İşı danışan yox, başqa bir şəxs icra edir. Məsələn: *taxtanı sildirmək, evi tıkdirmək.*

6. **Qarşılıq-birgəlik növ.** İş qarşı-qarşıya, ya da birlikdə icra olunur. Məsələn: *qoyunlar mələşdi. Qonşular görüşdülər.*

Felin üç zamanı (indiki, keçmiş və gələcək) və altı şəkli (əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım, şərt) vardır. Bunlar felin təsriflənən (şəxsə və zamana görə dəyişən) formaları adlanır.

Felin şəkilləri

Zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsinə görə fel iki yerə ayrılır:

1. **Felin təsriflənən formaları** (yəni zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişə bilən formaları).

2. **Felin təsriflənməyən formaları** (yəni zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişə bilməyən formaları).

Felin təsriflənən formaları

Felin təsriflənən formaları sadə və mürəkkəb olmaqla da qruplaşır. Felin sadə şəkilləri aşağıdakılardır:

1) Əmr şəkli	2) Xəbər şəkli	3) Lazım şəkli
4) Vacib şəkli	5) Arzu şəkli	6) Şert şəkli

Qeyd: Felin təsriflənən sadə formalarının yaranma düsturu (quruluşu):
Felin başlanğıc forması + şəkil şəkilçisi + şəxs şəkilçisi

Əmr şəkli

▲ Felin **əmr şəkli** əmr, xahiş, nəsihət, arzu, məsləhət... məzmununu ifadə edir. Əmr şəkilçisinə məxsus xüsusi şəkilçi yoxdur. Odur ki, əmr şəkilçisinin düsturu belə nizamlanır:

Felin başlanğıc forması + O (sıfır şəkilçi) + şəxs şəkilçisi

Məsələn:

Sonu samitlə bitən fellər:

Mən gəl+im⁴

Biz gəl+ək²

Sən gəl

Siz gəl+in⁴

O gəl+sin⁴

Onlar gəl+sinlər⁴

Sonu saitle bitən fellər:

Mən oxu+yum⁴

Biz oxu+yaq²

Sən oxu

Siz oxu+yun⁴

O oxu+sun⁴

Onlar oxu+sunlar⁴

Felin əmr şəkli hərəkətin icrasını indiki, eləcə də gələcək zamanla bağlayır.

36 Fellərin zaman şəkilçilərini tapın və onların hansı zamana aid olduğunu müəyyənləşdirin.

1. Hər kəsin bir qəlbi varsa, mənim iki qəlbim var.

Hər ikisi bir vüsəlin həsrətilə çırpınar. (*Süleyman Rüstəm*)

2. Ay bərəkallah, ay bərəkallah. Daha atası yandı. Canınçün, kəsdim əbrəş qoçu. (*Cəfər Cabbarlı*)

3. Kim bilir, bəlkə, hələ sabah gəldi, ya o biri gün gəldi. (*Cəfər Cabbarlı*)

4. – Dənizə çimməyə gedək?

– Getdik.

5. Bir gün gəlir, olar da bilərlər xəyanəti. (*Mirzə Ələkbər Sabir*)

6. Bir gecə Molla arvadı oyadır ki, arvad, dur işığı yandır, yadıma bir yaxşı şeir düşüb, onu yazım. 7. Mərd özündən bilər, namərd yoldasından. 8. Quş qanadla uçar, insan diləklə.

● *Dilək* sözünün sinonimini tapın.

● *Əbrəş* sözünün mənasını müəyyənləşdirin.

37 Hərəkəti icra edənin neçənci şəxs olduğuna və onun qrammatik əlamətinə diqqət yetirin.

1. Hansı cəhənnəmə getmişdim ... qoyurlar rahat oturaq, bir parça çörəyimizi yeyək?! (*Cəfər Cabbarlı*) 2. Gərək cansız olasan ki, ana torpağı sevməyəsən ki, belə şeylərdə laqeydlik göstərsən. (*Mirzə İbrahimoğlu*) 3. Sənə söz deyirlər, sənə gülürsən. 4. Şair, hökmdarın hüzurundasın! – Bunu sizsiz belə düşünürəm mən. (*Səməd Vurğun*) 5. Vətəndaş, məsələ haqqında danışın.

38 Əmr şəklində olan felləri tapıb kök və şəkilçiyə ayırın.

1. İləri qoş, iləri, qoş iləri,
Ay mənim qəşəng qızım.
Qalma həyatdan geri,
Oxu mükəmməl, qızım.

(*Mikayıl Müşfiq*)

2. Xəbər verin yaxınıma, yadıma,
Bir udumluq su çiləsin oduma.
Ana Təbriz elə düşüb yadıma,
Qol uzalı, əl titrəkdir, eloğlu!

(*Hüseyn Arif*)

3. Gəl görüm, gəl görüm, kimin yarısan,
Hansı bəxtəvərin vəfadarısan.
Güneydə bəslənən quzey qarısan,
Baharın yelləri tez dəyər sənə.

(*Aşıq Qurbani*)

39 Qara hərflərlə verilmiş sözləri kök və şəkilçilərə ayırın. Şəkilçilərin növünü müəyyənləşdirin.

1. İşləməyən **dişləməz**. 2. Cücəni payızda **sayarlar**. 3. Yaxşı at özünə qamçı **vurdurmaz**. 4. Günahsız başı **kəsdirməzlər**. 5. Bu paltarları **ütülətdir**. 6. Həyətdəki zibilləri **təmizlətdir**.

Xəbər şəkli

▲ **Xəbər şəkli** iş, hal, hərəkətin hansı zaman daxilində icra olunduğunu bildirir. Xəbər şəklinin yaranma düsturu belədir:

Felin başlanğıc forması + zaman şəkilçisi + şəxs şəkilçisi

Zamanın keçmiş, indiki və gələcəyə bölünməsinə nəzərə alsaq, deməli, xəbər formasının üç zamanı olur.

Keçmiş zaman nəqli **-miş⁴, -ib⁴**,
şühudi **-dı⁴**

İndiki zaman – **ır⁴ (-yır)**

Gələcək zaman $\left\{ \begin{array}{l} \text{qəti gələcək} - \text{acaq}^2 (-\text{yacaq}^2) \\ \text{qeyri-qəti gələcək} - \text{ar}^2 \end{array} \right.$

Deməli, xəbər şəkli konkret olaraq aşağıdakı kimi yaranır:

Felin başlanğıc forması + $\begin{array}{l} \text{miş}^4, \text{dı}^4, \text{ib}^4 \\ \text{ır}^4 \\ \text{ar}^2, \text{acaq}^2 \end{array}$ + şəxs şəkilçisi

Məs.:

al	+	miş	+	am
al	+	dı	+	q
al	+	ib	+	lar
al	+	ır	+	sınız
al	+	ar	+	san
al	+	acaq	+	lar

↓ felin başlanğıc forması
 ↓ zaman şəkilçiləri
 ↓ şəxs şəkilçiləri

Qeyd 1. Əgər felin tərkibində zaman şəkilçiləri varsa, deməli, o, feli xəbər şəklindədir.

Qeyd 2. Nəqli keçmiş zamanın **-ib** şəkilçisi ancaq III şəxsdə işlənir:

O gəlib. Onlar gəliblər. **-ib** şəkilçisi adətən danışıq dilində və danışıq üslublu bədii əsərlərin dilində işlənir.

Qeyd 3. Nəqli, şühudi keçmiş zaman və qəti gələcək zamanın inkarı **-ma**² ilə düzəlir. Məsələn:

gəl+mə+miş+əm (nəqli keçmiş)

gəl+mə+di+m (şühudi keçmiş)

gəl+mə+(y)əcə(k)+yəm (qəti gələcək zaman)

İndiki zamanın inkarı -m ilə yaranır. Məsələn:

gəl+m+ir+əm

Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı da -m ilə yaranır. Məsələn:

	I şəxs			
tək		cəm		
gəl+m+ər+əm		gəl+m+ər+ik		
	II şəxs			
tək		cəm		
gəl+m+öz+sən		gəl+m+öz+siniz		
	III şəxs			
tək		cəm		
gəl+m+öz		gəl+m+öz+lər		

Buradakı «-öz» hissəciyi **-ər (-ar)** qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisidir. Sadəcə olaraq, r>z əvəzlənməsi baş verir.

40 Verilmiş fellərin zamanını müəyyənlədirin.

1. Ağac əyildi, sındı, igid əyildi, öldü.
2. Alıcı quş dimdiyindən bilinər.
3. Aman istəyənin boynunu vurmazlar.
4. Bir misqal dilini qo-

yub, bir batman başı ilə danışır. 5. Vətən həsretini çəkdim, gözlərimə qan gəldi. 6. Ehtiyatlı oğulun anası ağlamaz.

• *Misqal* sözünün mənasını izah edin.

Arzu şəkli

▲ Felin **arzu şəklində** iş, hal, hərəkətin gələcəkdə icra olunması arzu olunur. Morfoloji göstəricisi **-a²** şəkilçisidir. Yaranma düsturu belədir:

Felin başlanğıc forması + **a²** + şəxs şəkilçisi

Məsələn: $\overline{al}+a+m$

Arzu şəklində felin qarşısında əksərən **gərək**, **kaş** kimi sözlərdən istifadə edilir. Məsələn:

gərək $al+a+m$ **kaş** $gör+ə+siniz$

Qeyd: Arzu şəklinin inkarı **-ma²** ilə yaranır: **gərək alam – gərək almayam.**

Vacib şəkli

Vacib şəkli iş və hal-hərəkətin gələcəkdə icra olunmasının vacibliyini bildirir. Düsturu belədir:

Felin başlanğıc forması + **malı²** + şəxs şəkilçisi

$al+malı+yıq$ $gör+mali+siniz$

Qeyd: Felin vacib şəklinin inkarı **-ma²** şəkilçisi ilə yanaşı, «**deyil**» hissəciyi vasitəsilə düzəlir. Məsələn: **gəlməliyəm – gəlməməliyəm, gəlməli deyiləm.**

Lazım şəkli

Lazım şəkli iş, hal-hərəkətin gələcəkdə icra olunmasının lazım olduğunu bildirir. Morfoloji göstəricisi **-ası²** şəkilçisidir. Düsturu belədir: Felin başlanğıc forması + **ası²** + şəxs şəkilçisi

Məsələn: $gəl+əsi+yik$

Qeyd: Felin lazım şəklinin inkarı «**deyil**» hissəciyi vasitəsilə yaranır. Məsələn: **Gələsiyəm – gələsi deyiləm.**

Göründüyü kimi, şəxs şəkilçisini qəbul edən **deyil** hissəciyi olur.

Şərt şəkli

Felin **şərt şəkli** iş, hal, hərəkətin icrasının hansısa bir şərt daxilində baş verəcəyini bildirir. Yaranma düsturu belədir: Felin başlanğıc forması + **sa²** + şəxs şəkilçisi.

Deməli, felin şərt şəklinin morfoloji əlaməti **-sa²** şəkilçisidir. Məsələn: $gəl+sə+k$, $get+sə+niz$.

Şərt şəklində olan felin qarşısına bəzən şərt bağlayıcıları olan **əgər**, **hərgah** artırılı bilər.

Məsələn: (əgər) $oxu+sa+n$, (əgər) $yaz+sa+lar$
(hərgah) (hərgah)

Qeyd: Şert şəklinin inkarı **-ma²** ilə yaranır: *gəlsə – gəlməsə*. Şert şəklində olan fel heç vaxt müstəqil cümlənin xəbəri ola bilmir.

Beləliklə:

Felin şəkilləri: Morfoloji göstəriciləri:

1. Əmr şəkli 0 (sıfır şəkilçi)
2. Xəbər şəkli zaman şəkilçiləri (**mış⁴**, **dı⁴**, **ıb⁴**, **ır⁴**, **acaq²**, **ar²**)
3. Vacib şəkli **-malı²**
4. Lazım şəkli **-ası²**
5. Arzu şəkli **-a²**
6. Şert şəkli **-sa²**

Qeyd: Fel şəkillərinin morfoloji əlamətləri qrammatik şəkilçilərdir.

Fel şəkillərinin mürəkkəbi

▲ Azərbaycan dilində *idi*, *imiş*, *isə* hissəcikləri də var. Bu hissəciklər həm adlarla (isim, sifət, say, əvəzlik, zərf), həm felin indiki, nəqli keçmiş və gələcək zamanları ilə, habelə vacib, lazım, arzu və şert şəkilləri ilə işlənir. Bu hissəciklər həm bütöv halda (adlarla), həm də ixtisar formasında (fellərlə) işləyə bilər. Məsələn, *kitab idi*, *yaşıl imiş*, *irəlidə idi*, *almış idi* (*almışdı*), *gələcək idi* (*gələcəkdi*), *gəlir idi* (*gəlirdi*), *almalı idi*, *gələsi imiş*, *alsa imiş*, *almalı isə* (ancaq ayrı yazılır) və s.

İdi fel şəkillərinin hekayəsini yaradır. Fellərə bitişik, həm də ayrı yazılır. *İmiş* fel şəkillərinin rəvayətini yaradır, həm ayrı (*imiş*), həm də bitişik (**-miş⁴**) yazılır. *İsə* fel şəkillərinin şertini yaradır. Həm ayrı (*isə*), həm də bitişik (**-sa²**) yazılır: *gəlmişdi*, *gəlirmiş*, *gələcəksə*.

İdi, *imiş*, *isə* hissəcikləri fellərə qoşulduğu kimi, adlara da qoşulur. *İdi*, *imiş* adlarla birlikdə cümlənin ismi xəbəri olur. *İsə* hissəciyi qoşulduğu adlarla birlikdə (*yaxşıdırsa*, *gözəlsənsə...*) müstəqil xəbər əmələ gətirə bilmir.

41

Mətnə *idi*, *imiş* hissəciklərinin iştirak etdiyi sözləri seçin. Onların felin şühudi və nəqli keçmiş əlamətləri olan **-dı⁴** və **-miş⁴** şəkilçilərindən fərqi izah edin.

Qara köynəyi geyəndən sonra kəndimizdə heç kəs daha qəlbimə toxunmadı. Ona görə ki, belə köynəkləri ancaq yaşlı evin adamları geyirdi. Özü də anamın çitdən tikdiyi qara köynəkdən həmişə qorxurdum. Qorxurdum ona görə ki, bu köynəyin qollarından, yaxalığından

barıt iyisi gəlirdi. Mənə elə gəlirdi ki, hər tərəfdən nişangaha dönmüşəm. Böyükü-küçüklü məni nişan verir. Lap qaraböcəyə bənzəyirdim.

Yuxularımda gül açan, çiçəkləyən Gültəpədən də küsmüşdüm. Yarıqlıqdan sızıb keçən bulağından, sinəsində bitmiş gülündən, çiçəyindən üz çevirmişdim. Ona görə ki, Gültəpənin sinəsindən atamın ayaq izləri keçirdi və bu izlər illərdən bəri idi ki, çiçəkləmirdi. Eləcə, bomboz bozarırdı, amma istəyirdim ki, bu izlər də çiçəkləsin, gül açsın.

(*Yasif Nəsirlidən*)

Felin təsriflənməyən formaları

▲ Felin təsriflənməyən, yəni şəxs və kəmiyyət kateqoriyası üzrə dəyişməyən formaları da var. Bunlar **məsdər**, **feli bağlama** və **feli sifətdir**. Felin bu formaları fellə yanaşı, başqa nitq hissələrinin də əlamətlərinə malikdir. Məsələn, məsdər həm felin, həm də ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsdərin təsdiq və inkarda (*yaşamaq–yaşamamaq*) olması, təsirli və təsirsiz – *yazmaq* (təsirli), *gülmək* (təsirsiz) olması, növ şəkilçiləri ilə işlənməsi – *görünmək* (qayıdış), *yazılmaq* (məchul), *baxılmaq* (şəxssiz), *yazdırmaq* (icbar), *görülmək* (qarşılıq-birgəlik), ətrafına söz toplayıb tərkib yaratması (*dərslərini yaxşı oxumaq*) onun fele bağlı xüsusiyyətləridir. Digər tərəfdən, məsdər hərəkətin adını bildirir. İsim kimi hallanır:

<i>oxumaq</i>	<i>oxumağı</i>
<i>oxumağın</i>	<i>oxumaqda</i>
<i>oxumağa</i>	<i>oxumaqdan</i>

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir (*oxumağım*, *oxumağın*, *oxumağı*, *oxumağımız*, *oxumağınız*, *oxumaqları*), qoşmalarla işlənir (*görmək üçün*, *yazmağa görə*, *yazmaqla*, *oxumaqdan ötrü*), xəbərlik şəkilçisi qəbul edir (*oxumaqdır*, *görməkdir*), cümlədə mübtədə, tamamlıq və ismi xəbər ola bilər. Bu isə məsdərin ismə xas xüsusiyyətləridir. Məsdərin morfoloji göstəricisi **-maq²** şəkilçiləridir.

Qeyd 1. **-maq²** qrammatik şəkilçidir.

Qeyd 2. Məsdər tərkibi cümlənin bir üzvü olur.

42 Verilmiş sözlərdən hansıları məsdərdir?

Qazmaq, çaxmaq, qaymaq, vurmaq, oymaq, quymaq, dərmək, saymaq, qarmaq, barmaq, tapşırmaq, keçmək və s.

isim kimi cəmlənir:

oxuyan–oxuyanlar, gülən–gülənlər

isim kimi mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir:

yazdıqlarım yazdıqlarımız

yazdıqların yazdıqlarınız

yazdıqları yazdıqları

bəzən isim kimi qoşmalarla işlənir:

yazan üçün, yazdığı üçün, oxuyanlardan başqa

Qeyd: İsmın xüsusiyyətlərini daşıyan feli sifət (yaxud feli sifət tərkibi) cümlənin təyini deyil, mübtədasi, tamamlığı, yer zərfliyi və ismi xəbəri olur.

44 Köçürün. Feli sifətlərin altından xətt çəkin.

1. Ah, mən gündən-günə bu gözəlləşən,
İşıqlı dünyadan necə əl çəkim?
Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən,
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim?
(Mikayıl Müşfiq)
2. Həyatdan doymayan, işdən doymayan,
Əfsanə işlərə məhəl qoymayan,
Xəlv ilə yaşayan, xəlv ilə gülən,
Vətəncün yaşayan, Vətəncün ölən,
Səmimi bir insan nə bəxtiyardır.
(Səməd Vurğun)
3. Binadan gözəl olmayan
Telin qədrini nə bilər?
(Aşıq Ələsgər)

45 *Açılmış, oxuyan, yazılacaq, gələsi, görülməli* sözlərini tərkibinə görə təhlil edin və onların fərqlərini izah edin.

46 *Sözləri düzgün variantda köçürün və onların feli sifətlərdən fərqlərini izah edin.*

Öt $\frac{kün}{gün}$ söz, ağla $\frac{qan}{ğan}$ körpə, dur $\frac{qun}{ğun}$ su, küs $\frac{əyən}{əgən}$ uşaq,
kəs $\frac{kin}{gin}$ tənqid, dol $\frac{qun}{ğun}$ məzmun.

47 *Feli sifətləri cümlədə işlədin.*

Sürüşən, sayrışan, çalışan, qaçan, yeyən, yazılmalı.

Feli bağlama

▲ Feli bağlama zərflər və fellə ortaq xüsusiyyətə malikdir. Feli bağlamanın morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardır:

- ib⁴ – *baxıb, əkib, qurub, görüb...*
- anda² – *alandə, gələndə...*
- araq² – *alaraq, gələmək...*
- dıqda⁴ – *baxdıqda, gördükdə, durduqda, gəldikdə...*
- dıqca⁴ – *yazdıqca, yetişdikcə...*
- madan² – *yazmadan, görmədən...*
- arkən² – *yazarkən, gələrkən...*
- ınca² – *alınca, gəlincə...*
- a, -a² – *qaça-qaça, gələ-gələ...*
- ar-maz² – *görər-görməz, baxar-baxmaz...*

Bütün feli bağlama şəkilçiləri qrammatik şəkilçilərdir.

O, təsriflənən fel kimi təsirli və təsirsiz olur – *oxuyanda* (təsirli), *gələndə* (təsirsiz), təsdiq və inkarda işlənir – *yazanda-yazmayanda*, məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, şəxssiz, icbar növlərdə olur – *yazanda* (məlum), *yazılarda* (məchul), *uyunanda* (qayıdış), *baxılarda* (şəxssiz), *yazdıranda* (icbar), *görüşəndə* (qarşılıq-birgəlik).

Bu əlamətlər onu təsriflənən felə yaxınlaşdırır.

Hərəkətin tərzini, zamanını bildirməsi, zərfin suallarına cavab verməsi isə onu zərflə yaxınlaşdırır. Feli bağlama, cümlənin zərfliliyi olur. Məsələn:

1. Mən **qorxub** (*niyə?*) içəri girdim.
2. **Gələrkən** (*nə vaxt?*) onu gördük.
3. **Oturub** (*necə?*) hadisəni izləyirdim.

Feli bağlama izahedici sözlərlə birlikdə tərkib yaradır və bu tərkib cümlənin bir üzvü — zərfliliyi olur. Məsələn: Mən **məktəbin həyətində yaxınlaşanda** (*nə vaxt?*) zəngin səsini eşitdim.

Felin morfoloji təhlil qaydası

1. Sualı
2. Leksik mənaca növü
3. Quruluşca növü
4. Qrammatik mənə növü
5. Təsirli və təsirsiz olması
6. Təsdiq və inkar olması
7. Zamanı
8. Hansı şəkildə (formada) olması

9. Təsriflənən, təsriflənməyən formada olması

10. Hansı şəxsdə olması

11. Sintaktik rolu

Məsələn: *Göndərilmiş məktuba diqqətlə baxıldı.*

Baxıldı – *nə edildi?*, fel, hal-vəziyyət felidir, düzəltmə, şəxssiz növ, təsirsiz, təsdiq, şühudi keçmiş zaman, xəbər şəkli, təsriflənən forma, III şəxs tək. Sintaktik rolu – feli xəbər.

göndərilmiş – *hansı?*, fel, iş feli, düzəltmə, təsriflənməyən forma – feli sifət, məchul növ, təsirsiz, təsdiq, keçmiş zaman məzmunu bildirir. Sintaktik rolu – təyin.

48 Feli bağlamaları tapıb, mənaca növünü izah edin.

1. Yarpaqlar tərpendikcə elə bil iki gənc yavaşdan pıçıldışdı.
2. Səhər-səhər evdən çıxanda üzbəüz mənizlə yaşayan qızla rastlaşdım.
3. Yamyaşıl zəmilər göz işlədikcə uzanırdı.
4. Dərsə hazırlaşarkən fikrini bir yerə toplamaq lazımdır.
5. Külək əsər-əsməz çiçəklərin ətri ətrafa yayıldı.
6. Uşaq yüyürə-yüyürə özünü otağa saldı.
7. Mən işləyə-işləyə təhsil almışam.

49 Feli bağlamaları cümlədə işlədin.

Yanaşaraq, öyrəndikdə, təmizləyəndə, gözləyəndə, qarşılayarkən, aparanda, quruduqda.

§ 6. ZƏRF

▲ Əsas nitq hissələrindən olan zərf hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını bildirir, *necə?*, *nə cür?*, *nə zaman?*, *nə qədər?*, *hara?* və s. suallara cavab verir. Felə aid olur. Daha çox felin təsriflənən formaları ilə əlaqəyə girir. Amma felin təsriflənməyən formaları ilə də bağlılığı var.

50 Zərfləri tapıb, mənaca növünü izah edin.

1. O danışırdı ki, sirk tamaşalarından əvvəl tez-tez mitinq təşkil edilirdi.
2. Nətiqlər bağıra-bağıra, həyəcanla danışırdılar.
3. Xəstənin qüvvəsi bir az artmışdı.
4. Fəhlələr başçılarının dalınca gedirdilər.
5. Uşaq birdən-birə yerə sərildi.

Zərfin quruluşca növləri

▲ Zərflər quruluşuna görə üç yerə bölünür:

1. Sadə, 2. Düzəltmə, 3. Mürəkkəb.

Sadə zərflər yalnız bir kökdən ibarət olur:

gec, dünən, axşam, səhər

Düzəltmə zərflər leksik şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Həmin leksik şəkilçilər aşağıdakılardır:

-casına² — *qəhrəmancasına...*

-ca² — *rusca, yavaşa...*

-dan² — *birdən, bərkdən...*

-akı² — *yanakı, çəpəki...*

-anə, -yanə — *dahiyanə, şairanə...*

-yana — *dostyana...*

-la² — *cəsarətlə, ehtiramla...*

-ən — *qəsdən...*

Mürəkkəb zərflər iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb zərflər aşağıdakı yollarla düzəlir.

1) Eyni söz köklərinin təkrarı ilə: *tez-tez, yavaş-yavaş...*

2) Antonim sözlər vasitəsilə: *gec-tez, əvvəl-axır...*

3) Yaxın mənalı sözlər hesabına: *tək-tənha...*

4) Düzəltmə sözlərin təkrarı ilə: *qəmli-qəmli, oğrun-oğrun...*

5) Tərəflərindən biri ayrılıqda işləne bilməyən sözlər vasitəsilə: *az-maz...*

6) Tərəflərindən hər ikisi ayrılıqda işləne bilməyən sözlər vasitəsilə: *dizin-dizin...*

7) Müəyyən və qeyri-müəyyən sayların vasitəsilə: *birə-beş, birdən-birə, üçdən-beşdən, azdan-çoxdan.*

8) *ba* (*bə*) bitişdiricisi vasitəsilə birləşən eyni sözlərin təkrarı ilə: *taybatay, üzbəüz, saatbasaat, günbəgün.*

51

Mürəkkəb zərfləri tapıb yazın, onların hansı yolla yarandığını izah edin.

1. O, məqsədinə çatmaq üçün gecə-gündüz çalışırdı. 2. Bulağın dupduru suyu səhər-axşam dərəyə tökülür. 3. O, bu abidənin yaranması prosesində can-dildən işləyirdi. 4. Qadın səssiz-səmirsiz evdən çıxdı. 5. Əvvəl-axır mən öz arzuma çatacağam. 6. Gəlirimiz birə-beş artmışdı. 7. Hərdən-birdən günəş görünürdü.

XıSın-xıSın, vaxtlı-vaxtında, taybatay, çalın-çarpaz, birə-beş, dost-casına, zarafatyana.

Zərfin mənaca növləri

▲ Zərfin mənaca aşağıdakı növləri var:

1. **Tərzi-hərəkət zərfi** – Hərəkətin icra tərzini bildirir və *necə?*, *nə cür?* suallarına cavab verir. Məsələn:

Uşaqlar məqaləni diqqətlə (necə?) dinlədilər.

Necə?, *nə cür?* suallarına cavab verən söz əşyaya aiddirsə – sifət, hərəkətə (felə) aiddirsə – zərf götürülməlidir. Məsələn:

İti (necə?) bıçaq yaxşı (necə?) kəsər.

sifət

t/h. zərfi

2. **Zaman zərfi** – Hərəkətin icra olunduğu zamanı bildirir. *Nə vaxt?*, *nə zaman?*, *haçan?* suallarına cavab verir. Məsələn:

Mən kənddən dünən (nə vaxt?) qayıtdım.

3. **Yer zərfi** – Hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir, *hara?* (*haraya?*), *harada?*, *haradan?* suallarına cavab verir. Məsələn:

Mən içəri (hara?) daxil oldum.

Qeyd: İsim də, yer zərfləri də *hara?* sualına cavab verir. Əşya bildiren sözləri isim götürmək, *içəri*, *aşağı*, *yuxarı*, *geri*, *irəli*, *yaxın*, *uzaq*, *bəri*, *ora*, *bura* ... sözləri isə əşya bildirmədiyindən, yer zərfi kimi götürmək lazımdır. Hətta bu sözlər hal şəkilçiləri qəbul etsə belə, onlar **zərf** götürülməlidir (*içəri* girdim, *içəriyə* girdim).

4. **Miqdar (yaxud kəmiyyət) zərfi** – Hərəkətin miqdarını bildirir. *Nə qədər?* sualına cavab verir: *Bağçada çox (nə qədər?) işlədik.*

Qeyd 1. *Nə qədər?* sualına cavab verən söz əşyaya aiddirsə – say, felə aiddirsə – miqdar zərfi götürülməlidir. Məsələn:

Mağazadan xeyli (nə qədər?) kitab aldım.

q/m say

Uşaqlar xeyli (nə qədər?) güldülər.

miqdar zərfi

Qeyd 2. Mən imtahanda beş (*neçə?*) aldım – cümləsində **beş** zərf deyil. Əvvəla, bu söz *neçə?* sualına cavab verir, zərf isə bu suala cavab vermir. İkincisi, bu cümlədə **beş** sözünün aid olduğu söz (əşya) düşüb: beş (**qiymət**). Odur ki, beş **say** götürülməlidir.

Zərfin morfoloji təhlil qaydası

1. Sualı
2. Quruluşca növü
3. Mənaca növü
4. Sintaktik rolu

Məsələn:

Əsgərlər düşmənlə qəhrəmancasına vuruşdular.

qəhrəmancasına – *necə?*, zərf, düzəltmə, tərzi-hərəkət zərfi, sintaktik rolu – tərzi-hərəkət zərfliyi.

53 Zərfləri tapıb yazın.

Qatar-qatar olub qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimana, durnalar.
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötersiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar!

Əzəl başdan Bəsrə, Bağdad eliniz,
Bəylər üçün ərmağandır teliniz,
Oxuduqca şirin-şirin diliniz,
Bağrım olur şana-şana, durnalar!

(*Molla Vəli Vidadi*)

- *Asiman* mənşəcə necə sözdür? Onun sinonimlərini söyləyin.
- *Şirin-şirin* sözünü bir cümlədə zərf, digərində sifət kimi işlədin.
- *Şana-şana* nə deməkdir? Mənasını izah edin.

§ 7. KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

▲ Köməkçi nitq hissələri, bir qayda olaraq, leksik mənaya malik olmur, müstəqil suala cavab vermir, cümlə üzvü olmur (yalnız qoşma qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur), şəkilçi qəbul edib dəyişmir.

Köməkçi nitq hissələri qoşma, bağlayıcı, ədat, nida, modal sözlərdir.

Qoşma ismin yiyəlik (*tək, qədər, kimi, üçün, ilə -la²*), yönük (*qədər, kimi, tərəf, doğru, qarşı, sarı, görə, -dək, -cən²*) və çıxışlıq (*başqa, savayı, özgə, ayrı, qeyri, ötrü*) halında olan sözlərə qoşularaq bənzətmə, istiqamət, məsafə, zaman və s. mənaları ifadə edir.

Qoşmanın mənaca aşağıdakı növləri var:

1) Birgəlik bildirənlər (*ilə, -la²*):

Kinoya Ariflə getdim.

2) Məsafə bildirənlər (*kimi, qədər, -can², -dək...*)

Evə qədər ətraflı söhbət elədik.

3) İstiqamət bildirənlər (*doğru, tərəf, sarı...*)

Uşaqlar məktəbə tərəf qaçırdılar.

4) Zaman bildirənlər (*əvvəl, qabaq, sonra, bəri...*)

İclasdan sonra hamı dağılışdı.

5) Fərqlənmə bildirənlər (*qeyri, başqa, savayı, özgə...*)

Səndən başqa mənim kimim var?!

6) Səbəb-məqsəd bildirənlər (*ötrü, üçün, görə*)

Bura səndən ötrü gəlmişəm.

7) Bənzətmə bildirənlər (*kimi, tək*)

Sənin kimi o da yaxşı oxuyur.

Qeyd 1. Bir qrup sözlər var ki, həm müstəqil leksik vahid, həm də qoşma kimi işlənir. Belə halda həmin sözün funksiyasına diqqət yetirmək lazımdır. İlk növbədə həmin sözün suala cavab verib-verməməsini yoxlamaq lazımdır. Məsələn:

1. Mən *sarı* (*necə?*) paltar geyinmişdim.

Mən evə *sarı* (*qoşma*) yollandım.

Bu *sapı sarı*. (*nə et?*)

2. *Doğru* (*nə cür?*) söz acı olar.

Mən məqsədimə *doğru* (*qoşma*) addımlayıram.

3. Söhbətdə *başqa* (*hansı?*) adamlar da vardı.

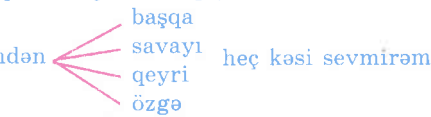
Səndən *başqa* (*qoşma*) hamı gəlmişdi.

Qeyd 2. Qoşmalar bir-biri ilə sinonimlik təşkil edə bilər. Belə halda sinonim qoşmalar cümlədə daxilində bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn:

tərəf-sarı-doğru... (istiqamət bildirir)

Evə
tərəf
sarı getdim
doğru

başqa-savayı-özgə-qeyri... (fərqlənmə bildirir)

Səndən
başqa
savayı heç kəsi sevmirəm
qeyri
özgə

əvvəl-qabaq... (zaman bildirir)

Səndən
əvvəl gəlmişdik
qabaq

Qoşmalar yazılışına görə üç yerə ayrılır:

1) Ayrı yazılanlar;

2) Bitişik yazılanlar;

3) Bitişik və ayrı yazılanlar.

Qoşmalardan **-can², -dək, -ca², tək** sözlərə bitişik yazılır. **İlə** qoşması samitlə bitən sözlərlə həm bitişik, həm ayrı, saitle bitən sözlərdə isə ayrı yazılır. Yerdə qalan bütün qoşmalar aid olduqları sözdən ayrı yazılır.

54 Oxuyun, sinonim qoşmalardan uyğun gələnini yazın.

1. Bayrağın şərəfini qorumaq... insanlar həyatlarını qurban verdilər. 2. Qapıya ... yolu necə getdiyini heç özü də bilmədi. 3. Şəhərə... yollarda yolun sol kənarı ilə ağaclar əkilmişdi. 4. Küçəni piyadalar... ayrılmış xüsusi yerlərdən keçmək lazımdır.

55 Aşağıdakı sözləri həm qoşma, həm də əsas nitq hissəsi kimi cümlədə işlədin.

Tərəf, tək, sonra, qabaq, qarşı, doğru, əvvəl, özgə, qeyri

56 Aşağıdakı sinonim qoşmaları cümlələrdə işlədin, onların mənaca növünü müəyyənləydirin.

Kimi, tək, tərəf, sarı, doğru, özgə, başqa, qeyri

▲ Bağlayıcı sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaradır, onları qrammatik cəhətdən bir-birinə bağlayır. Məsələn, *Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir. (Heydər Əliyev)*

Bağlayıcılar sintaktik funksiyasına görə iki yerə bölünür:

1) tabesizlik bağlayıcıları

2) tabelilik bağlayıcıları

Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvlər arasında və tabesiz mürekkəb cümlələrin tərəfləri arasında işlənir. Tabesizlik bağlayıcılarının mənaca aşağıdakı növləri var:

1. **Birləşdirmə bağlayıcıları:** *və, ilə (-lə²)*

Arif və Vüqar dərslər alaçıdırlar. Cəmillə Kərim mənim dostlarımdır.

Qeyd: *və* bağlayıcısı həm üzvləri, həm də sadə cümlələri bir-birinə bağlayır. *İlə* isə yalnız sözlərin (cümlə üzvlərinin) arasında işlənir.

2. **Bölüşdürmə bağlayıcıları:** *gah, gah da; ya, ya da; istər, istərsə də, və ya, və yaxud.*

Gah çalır, gah da oxuyurdular.

3. **Qarşılaşdırma bağlayıcıları:** *amma, ancaq, lakin, halbuki.*
Mən onu gördüm, amma sözümü deyə bilmədim.

4. **İştirak bağlayıcıları:** *həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, hətta, habelə, həmçinin, -da².*

Anam da, atam da bu işə razı deyildilər.

5. **İnkarlıq bağlayıcıları:** *Nə, nə də, nə də ki.*

Nə dinir, nə də danışdı.

6. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *yəni, yəni ki, məsələn. O, humanitar fənləri, məsələn, ədəbiyyatı çox sevir.*

Tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini əlaqələndirir. Mənaca aşağıdakı növləri var:

1. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *ki, belə ki.*

Hamıya məlumdur ki, iclas təxirə salınıb.

2. Səbəb bağlayıcıları: *çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki, o səbəbi ki, və s.*

Dərsə getməmişdim, çünki xəstələnmişdim.

3. Şərt bağlayıcıları: *əgər, hərgah, indi ki, madam ki.*

Əgər hazırlaşmasan, yaxşı qiymət ala bilməyəcəksən.

4. Güzəşt bağlayıcıları: *hərçənd, hərçənd ki.*

Hərçənd ki, o gəlməyəcək, amma yenə də dəvət edərik.

Bağlayıcıların quruluşu

Bağlayıcılar quruluşuna görə sadə, mürəkkəb və tərkibi olmaqla üç yerə ayrılır:

Sadə bağlayıcılar: *ki, və, ilə, lakin...*

Mürəkkəb bağlayıcılar: *halbuki, habelə, hərgah.*

Tərkibi bağlayıcılar: *hərçənd ki, indi ki, ona görə ki, ya da, gah da.*

57 Oxuyun, bağlayıcıları göstərin.

I. Yolunda sabitdir, ancaq insanı,
Gah yoxuşa salır, gah düzə dünya.
Bir üzü gecədir, bir üzü gündüz,
Dayanıb özüylə üz-üzə dünya.

Gah səni var sanır, gah da yox sanır,
Özü öz içində gizli saxlanır.
Gah zarafat edir, gah acıqlanır,
Təpədən dırnağa möcüzə dünya.

(*Bəxtiyar Vahabzadə*)

II. 1. Kişilər İsmayıl göstərdiyi yerə çox baxdılar, amma qurban ayın görə bilmədilər. (*Soltan Məcid Qənizadə*) **2.** Yasəmən paltarını uyub kolların üstünə sərdi ki, qurusun. (*Süleyman Sani Axundov*)

58 Köçürün, bağlayıcıların altından xətt çəkin.

1. Qəzetdə bu haqda maraqlı məqalə də dərc olunmuşdu. 2. Ana öz övladını öz ürəyinin istisi ilə isindirməyə çalışırdı. 3. Onlar öz əlləri ilə əkib becərdikləri pöhrələri şaxtadan xilas etdilər. 4. Adilin getməyi ilə qayıtmağı bir oldu. 5. Bir yeni rəng alır Mil də, Muğan da. 6. Milda,

Muğanda və Şirvanda lalələr yamyaşıl çölləri bəzəyir. 7. Lalə də bu işdən xəbərsizdir.

● Bağlayıcıların sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirin.

59 Qarşılaşdırma bağlayıcılarını tapıb göstərin.

1. İnsanlar inama ancaq inamla cavab verirlər. (*Oskar Uayld*)
2. Ucalığa doğru meyil et, amma qoy meyilinə məhəbbət istiqamət versin. (*Höte*) 3. Hərçənd dünyanı qadınlar idarə edirlər, lakin tarixçilər ancaq kişilərin adını bilirlər. (*Henrix Heyne*) 4. Çox az adam istedadla yazır, amma çoxları istedadla oxuyur. 5. Min yeyənin olsun, amma bir deyənin olmasın. (*Atalar sözü*) 6. Mən böyük arzularla yaşayırdım, fəqət arzum ürəyimdə qaldı. 7. İstərəm ölməyi mən, leyk qaçır məndən əcəl ... (*Mirzə Ələkbər Sabir*)

60 Köçürün, buraxılmış bağlayıcıları yerinə qoyun.

1. ... qoyuna gedər, ... qapıda hürər. 2. Yanan ... mən, yaman ... mən. 3. Qabaq dinən bilsə ... sonra dinən nə deyəcək, heç dinməz. 4. Yaxşı ..., yaman ... keçər dünyada, Çalış yaxşıqla düşsən yada. (*Sədi*) 5. Atlar, öküzlər kotana güc vurur, ... yeriyyir, ... yıxılır, ... durur. (*Mirzə Ələkbər Sabir*) 6. ... mən sənə söz vermişəm, ... bu sevdə baş tutar.

● Bağlayıcıların mənə növünü göstərin.

▲ Ədat sözlərin və cümlələrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə işlədilir. Ədatların mənəyə aşağıdakı növləri vardır.

1) **Qüvvətləndirmə ədatları:** *ki, da, də, axı, ən, lap, nə, hətta, daha, artıq, necə, ha, -ca²*. Məsələn: *Çıxış et də!*

2) **Dəqiqləşdirici ədatlar:** *elə, belə, məhz, əsl*. Məsələn: *Əsl mən deyən adamsan. Belə lap yaxşı eləmişən.*

3) **Məhdudlaşdırıcı ədatlar:** *yalnız, ancaq, təkcə, tək, birçə, bir*. Məsələn: *Təkcə sənə gümanım var.*

4) **Sual ədatları:** *məgər, yəni, bəs, -mı⁴*. Məsələn: *Onu sevir-sənmi? Bəs indi nə edək?*

5) **Arzu ədatları:** *kaş, kaş ki, təki, barı*. Məsələn: *Təki sən səs-lə məni.*

6) **Əmr ədatları:** *qoy, gör, bax, qoysana, gəlsənə, di, -sana²*. Məsələn: *Evə gəlsənə. Gəlsənə kinoya gedək.*

7) **Təsdiq və inkar ədatları:** *bəli, bəli də, hə, yox, xeyr, heç, heç də.* Məsələn: **Heç danışma.**

Bölgü şərti xarakter daşıyır. Cümlə daxilində ədatın mənaca növü dəyişə də bilər. Məsələn:

Sən ki məni sevmirsən (qüvvətləndirmə ədatı).

O sənə söz dedi ki? (sual ədatı).

Qeyd: Elə sözlər var ki, həm müstəqil leksik vahid, həm də ədat kimi işləyir. **Yadda saxlamaq lazımdır ki,** ədat heç bir suala cavab vermir. Cümlələrə diqqət yetirək:

1. *Qoy görək də* (əmr ədatı).

2. *Kitabı stolun üstünə qoy* (nə et? fel).

61 Köçürün. Ədatları göstərin.

1. Ocaq küldür, od yandı,
Çox özünü öymə ha.
Hər qapını döymə ha.
Ağzı çətin bağlamı,
Ürəyimə dəymə ha,
Aşar, dərdi tökülər. (*Xasay Şıxlar Mehdizadə*)
2. Heç bilirsənmi səninçin nə qədər ağlamışam?
Bürüyübdür məni hierində kədər, ağlamışam. (*Süleyman Rüstəm*)
3. Ayrılarımı könül candan. (*Səməd Vurğun*)
4. Kaş o keçən günlərini qaytara biləydim.
5. Qoyun Mirzə bizi başa salsın da.
6. Lap ağıllı iş görmüsən.

62 Ədatlarla omonim olan sözləri göstərin.

1. O, universitetə tək getmişdi.
2. Tək o mənim dərdimə çarə tapar.
3. Mən ki damdan, bacadan baxmaz idim. (*Mirzə Ələkbər Sabir*)
4. Mən sənə demişdim ki, tez qayıdacağam.
5. Bizimki heç sözə baxmır.
6. Təki həmişə sən gələsən.
7. Təki qoyub cütü niyə götürürsən.
8. Elə mən də sən deyəni deyirəm.
9. Yüz dəfə demişəm ki, elə eləmə.

Modal sözlər

▲ Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirən köməkçi nitq hissəsinə modal sözlər deyilir. Modal sözlərin mənaca aşağıdakı növləri var:

1. **Təsdiq (yəqinlik) bildirənlər:** *əlbəttə, şəksiz, şübhəsiz (ki), doğrusu, doğrudur, doğrudan da, həqiqətən, düzü...*

Şübhəsiz, nə vaxtsa mən onunla qarşılaşacağam.

2. **Güman və şübhə bildirenlər:** *bəlkə (də), güman (ki), ehtimal (ki), yəqin (ki), deyəsən, görünür...*

Deyəsən, mən onu inandıra bilmişəm.

3. **Nəticə (ümmiləşdirmə) bildirenlər:** *ümumiyyətlə, deməli, beləliklə, xülasə, nəhayət.*

Xülasə, o dediyini elədi.

4. **Fikrin mənbəyini bildirenlər:** *məncə, sənəcə, bizcə, fikrimizcə...*

Məncə, bütün günahlar səndədir.

5. **Təəssüf bildirenlər:** *təəssüf ki, heyif ki, əfsus ki...*

Təəssüf ki, mən onu bir daha görmədim.

6. **Bənzətmə (və ya müqayisə) bildirenlər:** *sanki, elə bil, elə bil ki...*

Elə danışır ki, elə bil (ki), günahkar mənəm.

Modal sözlər quruluşca sadə və tərkibi olur.

1) Sadə modal sözlər: *xülasə, deyəsən, deməli...*

2) Tərkibi (mürəkkəb) modal sözlər: *güman ki, doğrudan da.*

Tərkibi modal sözlər ayrı yazılır.

Qeyd: Modal sözlər cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra vergül qoyulur. Ortada işləndə hər iki tərəfdən, sonda gələndə ondan əvvəl vergül qoyulur, ondan sonra isə cümlənin intonasiyasından asılı olaraq **nöqtə, sual, nida** işarəsi qoyula bilər. Məsələn:

1) *Şübhəsiz, hadisələr bu həftə yekunlaşacaq.*

2) *Xəyalım, sanki, göylərdə uçurdu.*

3) *Sən bu yarışın qalibi olacaqsan, əlbəttə.*

63 Oxuyun. Modal sözləri tapıb məna növünü müəyyənləşdirin.

1. Çox şadam ki, kefini belə saz görərim, عزیزim, amma təəssüf ki, mən tələsirim. (*Mirzə İbrahimov*) 2. Nəhayət, nəzərinizə çatdırım ki, vərəqə dövlətə qarşı çevrilmişdir. (*Mirzə İbrahimov*) 3. Deməli, sən şəhərdə gizli dolanırsan. (*Mirzə İbrahimov*) 4. Məncə, bu iş sənün üreyincə olacaq. 5. Elin qüvvəsinə xor baxanlar, əlbəttə ki, məğlub olacaqlar. 6. Doğrudur, atam gecə-gündüz əlləşir.

64 Modal sözləri cümlədə işlədin, cümlələri yazın.

Xülasə, ehtimal ki, şübhəsiz, doğrusu, həqiqətən, ümumiyyətlə.

Nida

▲ Dilimizdə əsas və köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, nida adlı bir xüsusi nitq hissəsi də var. Müstəqil lüğəvi məna ifadə edən, qrammatik kateqoriyalara malik olan əsas nitq hissələrindən,

cümlədə həmin sözlər arasında qrammatik əlaqələr yaradan köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq nidalar nə leksik, nə də qrammatik mənə daşıyır. Nidalar insanın müxtəlif hislərinin, öz-başına oyanışlarının, bəzən idarə oluna bilməyən psixoloji yaşanışlarının bir səsle və ya bir neçə səsin birləşməsi ilə üzə çıxmasıdır. Nida ifadəçisi olduğu hislərin adını bildirməyib, onların siqnalları kimi meydana gəlir. Məsələn, *dəhşət* anlayışı *uy, oy* nidaları, *sevinc* anlayışı *bəh, bəh-bəh, oyya* nidaları ilə verile bilər. Birincilər beyində yaranan mənələrdir, ikincilər əhvalla yaşanan hislərdir.

Ancaq nidanın dildəki vəzifəsini anlamaq «mənə bildirmir, qrammatik əlaqə yaratmır» deməklə bitmir. Dil sistemində nidaların xüsusi yeri var. Adi danışığ zamanı, ya bədii əsərdə bir cümləyə sığmayan emosiyayı 1-2, 3-5 səs kompleksindən ibarət nida ilə ifadə etmək olur. Dilçilikdə **intellektual** və **emosional** dil anlayışları var ki, emosional dilin üslubi imkanlarında nidaların mühüm rol oynadığı göstərilir. Hətta elmdə **nidalar nəzəriyyəsi** deyilən bir mövqe var ki, ona görə, insan cəmiyyət halına düşərkən ilk dəfə nidalarla dil açır, bütün fikirlərini nidalarla ifadə edir və sonra başqa nitq hissələri yaranır. Uşaq dilini bu fikrə əsas gətirirlər: həqiqətən, uşaqlar mənalı sözlər deyənə kimi uzun müddət valideynlərinə öz «fikirlərini» hislər şəklində, nidalarla çatdırırlar. Bu nəzəriyyədə müəyyən qədər həqiqətin olmasını qəbul etmək olar, ancaq, şübhəsiz, burada daha çox mübahisəli məqamlar var.

Adətən dilçilikdə nidaların sözlərə çevrilməsindən danışılıb. Və həqiqətən, dildə nidalar söz yaradıcılığında iştirak edir. Biri ah çəkir, «**ah çəkmək**» feli yaradılır, başqası da ona «**ahın dağlara**» deməklə «**ah**» nidasını substantivləşdirib isim kimi işlədir. Danışığ dilinin təbiiliyini nəzərə alaraq şairlər öz şeir dillərində nidadan söz yaradıcılığında istifadə edirlər:

Ah eyelədiyim, səvi-xuramanın üçündür,
Qan ağladığım qönçeyi-xəndanın üçündür.
(Füzuli)

Ahın şərəri etməz əsər bir kəsə, Hop-hop,
Bu od sənin ancaq alısan canın üçündür.
(M.Ə.Sabir)

Nəzərə alsaq ki, səs təqlidi sözlər də əslində nidalardır, onda isim və fel yaradıcılığında nidaların mövqeyi aydın təsəvvür olunar: **uf** (nida) – **ufuldamaq** (fel) – **ufultu** (isim); **taqq** (səs təqlidi) – **taqqildamaq** (fel), **taqqiltı** (isim) və s.

Bunun əksi olan proses də var – müstəqil leksik mənalı sözlər nidaya çevrilir və ya nida funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, *təşəkkür, aman, həzər, cəhənnəmə (ki), haray, dəhşət, can (ay can), aləm* kimi onlarla isimlər yüksək intonasiya və psixoloji gərginliklə tələffüz edildikdə nida funksiyasını daşıyır.

Nida bir səsdən də (*ə! e! a...a...a!*), bir neçə sözdən də (*cəhənnəmə ki!*) ibarət olur.

Nidalar leksik mənalı müstəqil sözlər kimi zəngin, dolğun üslubi imkanlara malikdir. M.Füzuli nidanı xitaba qoşaraq gözəlin portretini diqqətə daha fəal şəkildə çatdırır:

Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sənə...

Bəzən subyektivi nidanın içində təsəvvürə gətirir, nida xitaba çevrilir: *Ey ki, əhli-eşqə söylərsən: mələmət tərkini et!..*

Misallardan görüldüyü kimi, Füzuli xitabları, nidaları ədatlarla işlədərək, bu cümlə üzvü olmayan nitq vahidlərini cümlə üzvü səviyyəsində üslubi məzmunla yükləyir. Aşağıdakı misalda isə nida nəinki xüsusi üslubi güc kəsb edir, hətta şərt və nəticə budaq cümlələrinin baş cümləsinin yükünü öz üzərinə götürür:

Yox məndə bir əməl sənə şayəstə, ah (kim), əgər,
Əməlimə görə verə ədlin cəza mənə.

(Füzuli)

Aşağıdakı misralarda alqış mənasında olan **barakallah** nidası kinayə məzmununu ifadə edərək, şeirin satirik təsir gücünü artırır:

Sən beləsənmiş, balam, **ay barakallah** sənə!..
Fisq imiş əmrin tamam, **ay barakallah** sənə!..

(M.Ə.Sabir)

Göründüyü kimi, nidaların müstəqil sözlərə və müstəqil sözlərin nidalara çevrilməsinə danışıqda və bədii dildə geniş dairədə rast gəlinir. Bu, sifətlərin substantivləşməsi və isimlərin atributivləşməsi kimi fəal dil proseslərindən biridir.

Nidaları bir neçə qrupda ümumiləşdirmək olar.

1. Təbii ki, nidalarla bir qayda olaraq hislər, emosiyalar ifadə olunur. Hislər müxtəlif məzmunlarda, hətta bir-birinin əksinə olur:

– sevinc hissi bildirən nidalar: *bəh, bəh-bəh, of, aləm, ay can...*

– kədər hissi bildirənlər: *vay, uf, bay-bay-bay...*

– ikrah hissi bildirənlər: *tüf, tfu, lənətullah, cəhənnəmə ki...*

– qorxu hissi bildirənlər: *vaxsey, həzər, vay-vay-vay...*

– ağrı hissi bildirənlər: *uf, ay-vay, Allah-Allah, of-of, dəhşət...*

2. Həyəcan ifadə edən nidalar: *haray, aman, vaxsey, gah, ay pah, ey dad, ey dad-bidad...*

3. Çağırış bildirən nidalar: *ey, ay, ya, huuy, ehhey, ədə*. Çağırış bildirənlərdən *ya* nidası ərəb mənşəlidir, dini ədəbiyyat və şeir dili ilə gəlmişdir: *ya Allah, ya Rəbb...* Adların sonunda da işlənir—saitlə bitən sözlərdə *ya*, samitlə bitənlərdə *a* şəklində deyilir:

Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur,
Qayğu çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur. (Füzuli)

Seyyida, ölmərəm, aləmdə səsim var mənim. (S.Ə.Şirvani)

4. And bildirənlər: *vallah, vallah-billah.*

5. Təəssüf bildirənlər: *ay dədəm vay, əşi/əşş, heyif, can-can...*

6. Müraciət bildirənlər: *haydı, marş, alo...*

7. Təəccüb bildirənlər: *pah atonnan, yoxa, bəs belə, yox bir, ay səni, dəhşət...*

8. Çıxılmaz vəziyyətdə, yaxud son söz kimi işlənən nidalar: *vəssalam, bəs belə, bu da belə, bu da bu, daha nə deyəsən...*

9. Alqış məqamında işlənən nidalar: *afərin, sağ ol, eşq olsun, bərəkallah, maşallah.*

10. Bir kömək istədiyi məqamda insanın yaşadığı psixoloji gərginliyin ifadəsi zamanı işlənən nidalar: *ey dad, dad, haray, ay haray...*

Təbii ki, insanın hislərinin, psixoloji razılıq və sarsıntılarının sayı qədər bu qrupları artırmaq olar.

65

Aşağıdakı misallarda nidaları tapın, işlənmə xüsusiyyətlərini izah edin, qruplarını göstərin.

1. Ya rəb, həmişə lütfünü et rəhnüma mənə!
Göstərmə ol təriqi ki, getməz sənə, mənə!

.....
...Ya nəbi, lütfün Füzulidən kəm etmə ol zaman
Kim, olur təslim miftahi-dəri-ğüfran sənə.

.....
Ey bivəfa ki, adət olubdur cəfa sənə,
Billah, cəfadır, olma demək bivəfa sənə.

.....
Ey gül, qəmində eşk rüxi-zərdim etdi al,
Bildirdi ola surəti-halım səba sənə.

.....
...Ey mənə səbr et deyən, hali-dilimdən bixəbər,
Eşq olan yerdə nədir aram, ya neylər şəkib?

(Füzuli)

2. Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhveyi-fincanın üçündür.

Səd heyf, gözəl hökmi-şəriət tələf oldu...
...Heyhat və heyhat və heyhat!!!

Əhdi pozub əgərçi mən üsyanı eylərəm,
Ey dad, haray! Nə növ ilə samanı eylərəm?!

Vay, vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, allah!
Fəryadıma yet kim, yanıram atəşə, billah!..
...Billahi, başım çıxmayır, aya, nə olublar?
Hürriyyətə-mürriyyətə məstənə olublar...
Bah-bah!.. Yenə bah-bah!.. Yenə bah-bah!.. Yenə bah-bah!..
Lahövlə vəla qüvvətə illa və billah!

Pa atonnan, nə ağır yadı bu oğlan, ölüb!
Nə də tərpenməyir, üstündəki yorğan, ölüb!

...Leyk bu qorxmazlıq ilə, doğrusu,
Ay dadaş, vallahi, billahi, tallahi,
Harda müsəlman görürəm, qorxuram!..

Ey vay, uçitəllər yenə dərkar olacaqdır!
...Olsun, bəcəhənnəm, necə rəftar olacaqdır.

(M.Ə.Sabir)

3. Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Zəmanı ki, məndən bir gülme-
li söz eşidib, ağzınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub, o qədər
«xa...xa...» edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəs-
mal əvəzinə ətəklərinizlə üz-gözünüzü silib, «lənət şeytana!» dediniz,
o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz...

* * *

Ax, fəda olum sənə, ey müsəlman aləmil Nə gözəl imişsən!..

* * *

Qızların da üç-dördü bir yerə cəm olanda biri götürür qavalı, o biri
düşür oynamağa və qalanları da çəpik tutub oxuyurlar:

Bu gecə yemişəm bir dənə qarpız—
Balam ey! Balam ey! Balam ey...

(Cəlil Məmmədquluzadə)

66 Bədi əsərlərdən nidalara aid misallar seçib üslub baxımından təhlil edin.

67 Dad, haray, dəhşət, aləm, cəhənnəm, aman, qurtardıq, belə sözlərini cümlədə nida və müstəqil söz kimi işlədin.

68 Hey, vay, ah, eh, xox, tfu, oxqay nidalarını cümlələrdə işlədin.

SİNTAKTİK QURULUŞ

§ 8. SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏ

▲ Söz birləşməsi və cümlə sintaktik vahidlərdir. Söz birləşməsi ən azı iki və daha artıq, cümlə isə bir və daha artıq sözdən ibarət olur. Cümlə söz birləşməsindən fərqli olaraq **predikativlik (xəbərlik), modallıq (münasibət)** bildirir və bitmə intonasiyası ilə deyilir. Söz birləşməsi cümlənin tərkibinə daxil olaraq, onun hər hansı bir üzvü yerində işlənir.

69 Verilmiş sözlərdən mötərizədəki rəqəmlərin sayı qədər birləşmə düzəldin və mənasını izah edin.

Qış(2), qurd(3), pendir(1), dəfn(2), yubiley(2), şəkili(3), «Əlif-ba»(2), küləkli(2), bazar(3).

70 Söz birləşmələrindən istifadə etməklə baharda təbiətin oyanmasını təsvir edin.

71 Söz birləşmələrini cümlədə işlədin.

Dövlət bayrağı, müstəqillik arzusu, Azadlıq meydanı, qalib ordu, xalqın tarixi.

Söz birləşmələri

▲ Əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələri iki yerə bölünür: *ismi birləşmələr, feli birləşmələr*.

Əsas tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və bəzən də zərfdən ibarət olan birləşmələrə **ismi birləşmələr** (yəni ad birləşmələri) deyilir. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi təyini söz birləşmələrindən ibarətdir. Təyini söz birləşmələri özü də üç yerə bölünür: I növ (*gözəl əsər, şirin yemək*), II növ (*paltar astarı*), III növ (*gülün ətri*) təyini söz birləşmələri.

Təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında aşağıdakı sintaktik əlaqələr mövcuddur:

1) I növ təyini söz birləşmələrinin heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Tərəflər *yanaşma* əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır:

Gözəl $\xrightarrow{\text{yanaşma}}$ *qız* (əsas tərəf)

2. II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur, ikinci tərəfi isə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Tərəflər arasında həm *idarə*, həm də *uzlaşma* əlaqəsi mövcuddur:

idare
Məktəb \longleftrightarrow direktoru
uzlaşma

3. III növ təyini söz birləşmələrinin 1-ci tərəfi müəyyən yivəlik halda olur. 2-ci tərəf isə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Tərəflər *idare* və *uzlaşma* əlaqəsi ilə bağlanır:

idare
Məktəbin \longleftrightarrow direktoru
uzlaşma

Qeyd 1. I növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrı-ayrı təhlil olunur. Çox nadir hallarda bir yerdə götürülür. Bu, o halda olur ki, tərəflərin birinə ayrılıqda sual vermək mümkün olmur. Məsələn: Hər gün onu görürdüm. Biz XXI əsrdə yaşayırıq.

Qeyd 2. II növ təyini söz birləşməsi cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: Sahil bağı istirahət ocağıdır.

Qeyd 3. III növ təyini söz birləşməsi də cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir. Tərəflər arasına girən sözlər ayrıca təhlilə cəlb olunmur. Məsələn: Şəhərin hündürmərtəbəli binaları göz oxşayırdı.

Əsas tərəfi təsriflənməyən fellərlə (məsdər, feli sifət, feli bağlama) ifadə olunan birləşmələr **feli birləşmələr** adlanır.

Feli birləşmələrə cümlə daxilində tərkiblər deyilir. Tərkiblər əsas tərəfin adı ilə adlanır.

Tərkiblər üç yerə ayrılır:

1. Məsdər tərkibi
2. Feli sifət tərkibi
3. Feli bağlama tərkibi

Əsas tərəfi məsdər olan tərkiblərə **məsdər tərkibləri** deyilir. Məsdər tərkibləri aşağıdakı cümlə üzvləri rolunda çıxış edir:

1. Mübtəda olur:

Evində ^{nə?} səliqə-sahman yaratmaq hər bir qadının borcudur.

2. Tamamlıq olur:

Biz onlardan nizam-intizam ^{nəyi?} yaratmağı xahiş etmişik.

3. Zərflik olur:

Anamı ^{nə məqsədlə?} görmək üçün kəndə getdim. Mən bura səni görməyə gəlmişəm.

4. İsmi xəbər olur:

Məqsədim elmi işimi ^{nədir?} yekunlaşdırmaqdır.

Qeyd. Məsdər tərkibləri cümlənin bir üzvü olur.

Əsas tərəfi feli sifət olan tərkiblərə **feli sifət tərkibləri** deyilir. Feli sifət tərkibləri aşağıdakı cümlə üzvləri rolunda çıxış edir:

1. Əsasən təyin olur:

^{hansı?}
İçəri daxil olmuş tələbə sözünə başladı.

2. Substantivləşərək mübtədə olur:

^{kim?}
Yarışa ciddi hazırlaşanlar yaxşı nəticə əldə etdilər.

3. Substantivləşərək tamamlıq olur:

^{kimi?}
Vətən yolunda şəhid olanları xalq əbədi yaşadır.

4. Substantivləşərək cümlənin ismi xəbəri olur:

Bu gənclər vətənini məhəbbətlə sevənlərdir.

Qeyd: Feli sifət tərkibləri cümlənin bir üzvü olur.

Əsas tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan tərkiblərə **feli bağlama tərkibləri** deyilir. Feli bağlama tərkibləri cümlənin zərfliyi olur:

1. ^{nə vaxt?}
Evə çatanda işıqlar yanırıdı.

2. ^{necə?}
Divanda oturub onları seyr edirdim.

72 Təyini söz birləşmələrini seçib ayrı-ayrı sütunlarda yazın.

Gözəl bir yaz səhəri idi. Qələbə çalmış türk ordusu İstanbul şəhərinə daxil olurdu. Şah Sultan Məhəmməd və yanında qoca müəllimləri gedirdi. Adamlar onları sevinclə qarşılayırdılar. Onların başına gülçiçək dəstələri səpirdilər. Şəhər əhalisi qoşunun qabağında gedən atlılardan birini şah hesab edib ona gül atırdılar. O isə qabaqda gedən gənc şahı göstərərək deyir: «Şah odur». Şah isə müəllimini göstərərək deyir: «Çiçəkləri ona verin. O, mənim müəllimimdir».

73 Verilmiş sözlərə 1-ci tərəf artırıb ismi birləşmələr düzəldin və onları cümlədə işlədin.

Ordu, torpaq, səhər, tələbə, günəş, bulaq, məktub, bağ, müəllim.

74 Verilmiş sözlərə 2-ci tərəf artırıb söz birləşməsi düzəldin.

Məktəb, aktrisa, ağac, matəm, müharibə, dəniz, yemək, musiqi, gül.

• Söz birləşmələrini cümlədə işlədin.

75 Verilmiş söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz artırıb yazın.

Pəncərənin şüşəsi, dənizin havası, sinfin jurnalı, onun keyfiyyəti, çörəyin dadı, insanın əməyi, pəncəyin rəngi, ayın işığı.

• Birləşmələrdəki əsas və əslilə tərəfləri müəyyənləşdirin.

76 Mətnə feli birləşmələri seçib yazın.

İngiltərə kralı İstanbula getmişdi. Sahilə çıxmaq üçün motorlu qayığa mindi. Atatürk sahilə onu gözləyirdi. Dəniz dalğalı olduğundan qayığı silkələyirdi. Ona görə də kral qayıqdan düşərkən əli yerə dəyib quma batdı. Atatürk kömək üçün əlini ona uzatdı. Kral əlini silmək istəyəndə Atatürk dedi:

–Vətənimin torpağı təmizdir. O, əlinizi çirkləndirməz.

77 Verilmiş fellərə 1-ci tərəf artırın.

Səsləmək, sevmək, hazırlamaq, anlamaq, köçürmək, heyifsilənmək, təkmilləşdirmək, oynamaq, yaşamaq.

• Birləşmələri cümlədə işlədin. Onların arasında hansı əlaqə olduğunu göstərin.

§ 9. CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

▲ Cümlə üzvləri baş və ikinci dərəcəli olmaqla iki yerə bölünür. Mübtədə və xəbər baş üzvlərdir. Onlar cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir. Tamamlıq, təyin və zərflik ikinci dərəcəli üzvlərdir.

Mübtədə

Cümlədə *kim?*, *nə?*, bəzən də *hara?* sualına cavab verən, haqqında danışılan şəxsi və ya əşyanı bildiren cümlə üzvünə **mübtədə** deyilir.

Mübtədə həmişə adlıq halda olur. Nitq hissələri və sərbəst söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar quruluşuna görə sadə, sərbəst söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürəkkəb götürülür.

Məsələn: *Arif gəldi.* (sadə)

Məktəb direktoru içəri daxil oldu. (mürəkkəb)

Mübtədanın ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

1. İsimlə ifadə olunur: *Yolçular yola düzəldilər.*

2. Sifətlə ifadə olunur: *Qocalar kövrəldilər.*

3. Sayla ifadə olunur: *Beş üçdən çoxdur.*

4. Əvəzlə ifadə olunur: *Heç kim danışmırdı.*

5. Məsələlə ifadə olunur: *Yaşamaq gözəldir.*

6. Feli sifətlə ifadə olunur: *Yarışanlar mükafat aldılar.*

7. II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur: *Qız qalası tarixi abidədir.*

rına qarşı həssas olurlar. 3. Mətbəxdən gələn ana uşaqları danladı. 4. Ağacın budaqları küləkdən yüngülcə yellənirdi. 5. Gələn qonağı yüksək vəzifəli şəxslər qarşıladı. 6. Qaranquş baharın ilk elçisidir. 7. Axsamdan əsən güclü külək yenicə sakitləşmişdi.

79 Xəbəri frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan cümlələr yazın.

● Həmin cümlələri sintaktik təhlil edin.

80 Verilmiş sözləri və söz birləşmələrini cümlədə mübtədə vəzifəsində işlədin.

Ellər, Qarabağ torpağı, həkim, ulu Tanrı, günəş, Azərbaycan qadını, əziz gənclərimiz.

81 Mümkün olan yerlərdə cümlə üzvlərinə əlavələr artırın. Cümlələri sintaktik təhlil edin.

1. Yaxın adamlarının narahatlığı onun vecinə də gəlmirdi. 2. Bu təbəssüm onu yolundan elədi. 3. Atasının hərəkəti oğlanı cin atına mindirmişdi. 4. Səhər-səhər bulaq başına gələn gözəl öz incə əlləri ilə bənövşə üzdü. 5. Torpağı duz basdığı üçün adamlar başqa yerlərə üz tutmuşlar.

82 Verilmiş sözləri cümlədə mübtədə vəzifəsində işlədin. Mübtədanın ifadə vasitələrini söyləyin.

Ağlar, yaxın adamlara qayğı göstərmək, Azərbaycan əsgəri, beşincilər, hamı, yaxın, insanlara dönük çıxanlar, sevmək, rəyasət heyətində əyləşənlər.

83 Frazeoloji birləşmələri cümlədə xəbər vəzifəsində işlədin.

Yada salmaq, qanı qaralmaq, ürəyi düşmək, əl üzmək, gözünün kökü saralmaq, dil boğaza qoymamaq.

Tamamlıq

▲ Adlıq və yiyəlik hallardan başqa, yerdə qalan hallarda işlənən, eləcə də qoşmalarla işlənən cümlə üzvü **tamamlıq** adlanır. Tamamlıq *kimə?, nəyə?, kimi?, nəyi?, nə?, kimdə?, nədə?, kimdən?, nədən?, kim ilə?, nə ilə?, kim üçün?, nə üçün?, kim haqqında?, nə barədə?* suallarından birinə cavab verir. Tamamlığın aşağıdakı ifadə vasitələri mövcuddur:

1. İsimlə ifadə olunur: **Vüqarı** (*kimi?*) çox istəyirəm.

2. Əvəzliliklə ifadə olunur: **Mənə** (*kimə?*) mükafat verdilər.

3. Feli sifətlə ifadə olunur: **Oxuyan haqqında** (kim haqqında?) məqalə yazdılar.

4. Feli sifət tərkiibi ilə ifadə olunur: **Konfransda iştirak edənlərdən** (kimdən?) müsahibə aldım.

5. Məsdərlə ifadə olunur: **Yaşamağı** (nəyi?) bacarmaq lazımdır.

6. Məsdər tərkiibi ilə ifadə olunur: **Onunla bir yerdə olmağa** (nəyə?) çox ehtiyac duyurdum.

7. II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur: **Məktubum sinif rəhbərində** (kimdə?) qaldı.

8. III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunur: **Tələbəyə kömək etməyi universitetin rəhbərliyindən** (kimdən?) xahiş etdilər.

Tamamlıqlar vasitəli və vasitəsiz olmaqla iki qrupa ayrılır.

Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında işlənir və *kimi?*, *nəyi?*, *nə?*, *haranı?* suallarına cavab verir.

Bizi (kimi?) gözləyin. **Ona məktub** (nə?) yazdım. **Bakını** (haranı?) daha da gözəlləşdiririk.

Vasitəli tamamlıqlar isə yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarda işlənərək həmin halların suallarına, eləcə də *kim ilə?*, *nə ilə?*, *kim üçün?*, *nə üçün?*, *kim haqqında?*, *nə haqqında?*, *nə barədə?* suallarına cavab verir.

Həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıqlar daha çox feli xəbərlə əlaqəyə girir. Lakin vasitəli tamamlıqlar bəzən ismi xəbərlə də bağlanır. Məsələn: **O məndən** (kimdən?) gözəldir.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan tamamlıqlar quruluşca sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürekkəb tamamlıqlardır.

Tamamlıq həmişə xəbərlə bağlı olur. Xəbərlə tamamlıq arasında, əsasən, idarə əlaqəsi olur.

Səndən mükafat gözləyirəm.

Səndən ^{idarə} → gözləyirəm.

Mükafat ^{qeyri-müəyyən təsirlik} → gözləyirəm.

Bəzi hallarda isə tamamlıqla xəbər arasında yanaşma əlaqəsi olur. Qoşmalarla işlənən tamamlıqlarla xəbər arasında yanaşma əlaqəsi olur:

Arif üçün təzə kostyum aldım.

Arif üçün ^{yanaşma} → aldım.

Mən Səlimlə gedirəm. Səlimlə ^{yanaşma} → gedirəm.

84 Tamamlıqları tapıb nə ilə ifadə olunduğunu söyləyin.

1. Mənim qəlbim arzularla doludur. 2. Gedəcəyim yerin avtobusunu güclə tapdım. 3. Çoxmərtəbəli hündür binaların damı ağ qarla örtülmüşdü. 4. Ceyranı gören şair ona məftun oldu. 5. Güzəl qadınlara hədiyyə vermək üçün bənövşə dərməyə dəyər. 6. Bir yaralı əsgər göz-lərini əbədi yumarkən səni andı.

Təyin

▲ Cümlədə isimlə və isimləşmiş sözlə ifadə olunan hər hansı bir üzvü izah edən ikinci dərəcəli üzvə **təyin** deyilir. Təyin *necə?*, *nə cür?*, *hansı?*, *neçə?*, *nə qədər?*, *neçənci?* suallarına cavab verir.

Təyin daha çox sifət, say, feli sifət, təyini əvəzlik, işarə əvəzlikləri və atributivləşmiş (sifətləmiş) isim və zərf ilə ifadə olunur.

1. İsimlə: *Arif özünə ^{necə?} dəri papaq alıb.*

2. Sifətlə: *Evimizdəki ^{hansı?} hadisə hamını sarsıtdı.*

3. Sayla: *Həyatda ^{nə qədər?} xeyli adam toplaşmışdı.*

4. Əvəzliklə: *Belə ^{hansı?} məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır.*

5. Feli sifətlə: *Yazılmış ^{hansı?} məktub bizi mütəəssir etdi.*

6. Feli sifət tərkibi ilə: *Yarışda ^{hansı?} qalib gələn tələbələr mükafat olaraq istirahət zonasına göndərildilər.*

7. Zərflə: *Aşağı ^{hansı?} yol çox narahat idi.*

Nitq hissələri ilə ifadə olunan təyinlər quruluşca sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar isə mürəkkəb təyinlərdir.

Qeyd: Təyinlər cümlədə mübtədəyə, tamamlığa, zərfliyə, təyine (*yaxşı məsəli dağlar, boz paltolu adam*) və ismi xəbərə aid olur. Təyinlə təyin olunan (yəni mübtədə, tamamlıq, ismi xəbər) arasında həmişə yanaşma əlaqəsi olur.

Məsələn:

Səhərki ^{hansı?} konsert hamının əhvali-ruhiyyəsini dəyişdi.

Səhərki ^{yanaşma} → konsert.

85 Köçürün. Təyinləri tapıb altından xətt çəkin.

1. Kür qırağının əcəb seyrangahı var,
Yaşılbaş sonası hayıf ki, yoxdur.
Ucu tər cığahı siyah tellərin,
Hərdən tamaşası hayıf ki, yoxdur.

Çoxdur ağ bədənli, büllur buxaqlı,
Lalə zənəxdanlı, incə dodaqlı,
Ancaq şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşınası hayıf ki, yoxdur.

(Molla Pənah Vaqif)

2. Güzəl Bakı! Mənan dərin,
Beşiyisən gözəllərin.

(Səməd Vurğun)

Zərflik

▲ Hərəkətin icrasını müxtəlif cəhətdən izah edən ikinci dərəcəli üzv zərflik adlanır.

Zərfliyin mənacə aşağıdakı növləri var:

1. Tərzi-hərəkət zərfliyi:

Onlar tamaşanı ^{necə?} maraqla izləyirdilər.

2. Zaman zərfliyi:

Onlar Moskvadan ^{nə vaxt?} dünən qayıtmışdılar.

3. Yer zərfliyi:

Biz pilləkənlə ^{hara?(haraya?)} yuxarı qalxdıq.

4. Səbəb zərfliyi:

Quraqlıq olduğu üçün ^{nə üçün?} əkin işinə başlanmamışdır. (S.Rəhimov)

5. Məqsəd zərfliyi:

Hadisələri yaxından izləmək üçün ^{nə məqsədlə?} oraya yollandıq.

Səbəb və məqsəd zərfliyi bir-birinə oxşasa da, onların arasında fərq var. Belə ki:

Səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən əvvəl olur.

Məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən sonra baş verir.

Sözlərin və söz birləşmələrinin səbəb, yoxsa məqsəd zərfliyi olduğunu bilmək üçün onlara **nə məqsədlə?** sualını vermək lazımdır. Bu sualı vermək mümkün olursa, həmin üzv **məqsəd**, vermək mümkün olmur, demək, **səbəb** zərfliyidir.

6. Kəmiyyət zərfliyi: Bağçada ^{nə qədər?} çox işlədim.

86 Verilmiş cümlələrdə zərflikləri tapıb göstərin.

1. Ağcaqum çölündə qatar düz gedir. (Səməd Vurğun) 2. Qalın bu-
ludlar yavaş-yavaş dağıldı. 3. Yuxarıdan nə isə uçub ağacları sındıra-
sındıra dərəyə enirdi. (İlyas Əfəndiyev) 4. Uşaqlar müəllimin izahla-

rını maraqla dinləyirdilər. 5. Cücəni payızda sayarlar. 6. Hər səhər anası onu məktəbə güclə aparır.

87 Yalnız xəbərdən ibarət olan cümlələri söz artırmaqla genişləndirin.

1. Mənim zəhləm gedir. 2. Bahardır. 3. Uşaqlığın son gecəsidir. 4. Kişinin qəzəbi soyuyub. 5. Oğlanın kefi kökəldi. 6. Yay idi. 7. Onun məsələsinə dünənki iclasda baxıldı.

Həmcins üzvlər

▲ Cümlənin sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilən, bir-birindən asılı olmayan, eyni bir suala cavab verən və eyni cümlə üzvünə aid olan üzvlərinə **həmcins üzvlər** deyilir. Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər.

Mübtədaların həmcinsliyi:

(kim?) *Arif*
(kim?) *Akif*
(kim) *Vüqar* → *bir qərara gələ bilmirdilər.*

2. Xəbərlərin həmcinsliyi:

Uşaqlar → *oxuyur (nə edir? (dilər))*
oxunur (nə edir? (dilər))
şənlənirdilər (nə edirdilər?)

3. Tamamlıqların həmcinsliyi:

(kimi?) *Cəmiləni*
(kimi?) *Salmanı*
(kimi?) *Nurlanı* → *mükafatlandırdılar.*

4. Təyinlərin həmcinsliyi:

(necə?) *tərbiyəli*
(necə?) *ağıllı*
(necə?) *istedadlı* → *oğlandır.*

5. Zərflərin həmcinsliyi:

(harada?) *Bakıda*
Tədbir (harada?) Sumqayıtda
(harada?) *Gəncədə* → *keçirildi.*

Qeyd: Həmcins üzvlər arasında tabesizlik əlaqəsi olur. Bu üzvlər ya sadalama intonasiyası ilə, ya da tabesizlik bağlayıcıları vasitəsilə bir-birlərinə bağlanırlar.

88 Cümlələri qara hərflərlə verilmiş sözlərə uyğun gələn həmcins üzlərlə tamamlayın.

1. Bağda **alma** . . . bitir. 2. Səs həm **sağdan** . . . gəlirdi. 3. Nəbatat bağında **palma** . . . gördük. 4. Uzaqdan **sakit** . . . musiqi eşidirdi. 5. Arif **sürətlə** . . . danışdı.

89 Aşağıdakı sözləri həm baş, həm də ikinci dərəcəli həmcins üzv kimi cümlələrdə işlədin.

1. Buğda, arpa, yarma; 2. dəmir, mis, alüminium; 3. toplama, çıxma, vurma, bölmə; 4. daş, sement, qum; 5. isim, sifət, say, əvəzlik...

90 Şəxssiz cümlələri qeyri-müəyyən şəxslə cümləyə çevirib yazın.

1. Məsələnin bütün incəliklərinə diqqət yetiriləcək. 2. Burada bütün məntəqələrdən gələn məlumatlara baxılacaq. 3. İclasda bütün məsələlərdən danışılacaq. 4. Nazirlikdən cinayət işinə xitam verilməsinə göstəriş verildi. 5. İşin gedişinə nəzarət edilir.

• Qeyri-müəyyən şəxslə cümlə ilə ümumi şəxslə cümlənin fərqi izah edin.

91 Həmcins üzləri tapın. Onların hansı cümlə üzvü olduğunu müəyyənənləşdirin.

1. Bahar fəslə, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar.
Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar. (*Aşıq Ələsgər*)

2. İgid qayalarda yaşamağı, ot kökü ilə qidalanmağı və yağış suyu ilə dolanmağı bacarmalıdır.

3. Həmişə mal-qara ölüşdən qayıdanda həyətdə çıxıb qulluqçulara göstəriş verən, itlərin yalına belə göz qoyan Zərnigar xanım indi yerindən tərpənmədi. (*İsmayıl Şıxlı*)

4. Əlində çatı buzov dalınca qaçanları da, malları xalxala dolduranları da, itlərin zəncirini açıb yal tökənləri də gözdən qoymurdu. (*İsmayıl Şıxlı*)

5. Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi. (*Mirzə Ələkbər Sabir*)

6. Meşələr sultanı, meşələr şahı,
Aslanın özü də yalqız olmasın. (*Bəxtiyar Vahabzadə*)

7. O gənc, gözəl, girdəşifət bir qız idi. Şərqli qızlara məxsus qara, dərin, atəşli gözləri, qələmlə çəkilmiş kimi qara qaşları, incə dodaqları var idi. (*Cəfər Cabbarlı*)

8. Payız bülbülü tir-tir əsər, amma üşüməz.

• *Xalxal, yal, çəltik, ölüş* sözlərinin leksik mənasını izah edin.

1. Qızlar gəlinlər daşların üstünə toplaşib atlara baxırdılar. (*İsmayıl Şıxlı*) 2. Allahyar beş-on girvənkə düyü kişmiş qaysı iki kəllə qənd bir cüt məst aldı (*İsmayıl Şıxlı*) 3. Allahyar yenice nallatdığı ayağından qığılcım qopan atını gah xır yolla sürür gah da sünbülləmiş taxıl zəmilərinin arasındakı torpaq yola salırdı. (*İsmayıl Şıxlı*) 4. Təntənəli gecədə məktəbin bütün müəllim və şagirdləri hətta şəhərdən gələn qonaqlar da iştirak edirdi. 5. İclasa mən də getmişdim ancaq çıxış etmədim.

6. Gahdan çiskin tökər gah duman eylər
Gah gəlib-gedəni peşiman eylər
Gahdan qeyzə gələr nahaq qan eylər
Dinşəmər haramı halalı dağlar.

(*Aşıq Ələsgər*)

7. Lələ yaxşı qızıdır ancaq bir az səliqəsizdir. 8. Qız getdi amma mənim ürəyimi də özüylə apardı.

- *Qeyz* və *dinşəmər* sözlərinin mənalarını izah edin. Onlar mənşəcə necə sözlərdir?
- *Girvənkə* və *məst* sözləri haqqında nə deyə bilərsiniz?

NÖQTƏNİN QÜDRƏTİ

Əlişir Nəvai öz qəzəllərinin üzünü zəmanəsinin ən savadlı xəttatına köçürtdürdü. Necə oldusa, bir gün həmin xəttat xəstələndi bundan xəbər tutan və özünü məşhur xəttat hesab edən bir nəfər Əlişirin yanına gəlib

— Mövlənə razı olsaydınız qəzəllərinizin üzünü mən köçürərdim — dedi. Şair xəttatın dediklərinə razı olub üzünü köçürtmək üçün qəzəllərini ona verdi. Bir gün böyük bir şeir məclisində Əlişirin qulağına — «Məlikül-şüəranın özü səhv edirsə başqalarından nə gözləmək olar» sözləri gəldi. Söhbətin nədən getdiyini o saat anlayan şair təzəcə üzünü köçürtdürdüyü qəzəlini alıb baxanda, nə görə yaxşıdır əli sınımış xəttat «göz» sözündəki nöqtəni qoymadığından «kor» kimi oxunub. Şeirinin də mənası dəyişib tərsinə olub.

Əlişir Nəvai şeir əhlinə baxıb:

— Gözümü kor edənlər kor olsun, — dedi və xəttatı qovdu.

§ 10. VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ NİTQ

▲ Canlı ünsiyyətdə, yazışmalarda insan öz fikrini əsaslandırmaq və ya gücləndirmək üçün başqasının sözündən istifadə edir. Yaxud insan birinin fikrini o birinə çatdırmaq üçün vasitəçi olur. Bu söz-dən istifadə və ya fikrin başqasına yetirilməsi iki şəkildə baş verir: 1. Başqasının fikri olduğu kimi, heç bir sözü dəyişdirilmədən verilir; 2. Başqasının fikrinin ümumi məzmunu saxlanılır, ancaq onun sözlərindən sərbəst şəkildə istifadə olunur. Elmdə birincisinə **vasitəsiz**, ikincisinə **vasitəli** nitq deyilir. Məsələn, M.Füzulinin şeir haqqında sözünü olduğu kimi verə bilərik: «M.Füzuli deyir: elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə¹ bətibar olur» — bu, vasitəsiz nitqdır. Həmin fikri belə də ifadə etmək olar: «M.Füzuli deyir ki, elmsiz şeir bünövrəsiz divar kimidir, bünövrəsiz divar da, təbii ki, etibarsız olur» — bu, vasitəli nitqdır. Bu fikri belə də demək olar: «M.Füzuli elmsiz şeiri bünövrəsiz divara bənzədir, təbiidir ki, bünövrəsi olmayan divara etibar etmək olmaz» — bu, nə vasitəsiz, nə də vasitəli nitqdır. Bu, bir filoloqun Füzuliyə əsaslanaraq dediyi sözdür, bu, Füzuli sözünün filoloji təhlilidir.

Adətən, vasitəli nitqin verilməsində «ki» bağlayıcısından istifadə olunur. Bu, vasitəli nitq formasıdır: «Ötən illərin birində aldığı cavab məktubunda isə ona yazmışdılar ki, daha bağ-bağatını, ev-eşiyini xəbər almasın». (*Yasif Nəsirli*) Bunun vasitəsiz nitq forması belədir: «...ona yazmışdılar: daha bağ-bağatını, ev-eşiyini xəbər alma». Bəzən vasitəsiz nitq vasitəlinin sintaktik qəlibində «ki» bağlayıcısı ilə ifadə olunur: «*Gər dərşə Füzuli ki, «Gözəllərdə vəfa var», Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır*».

Maraqlı cəhətlərdən biri atalar sözünün istifadəsində özünü göstərir. Vasitəsiz nitq materialı kimi atalar sözünə müraciət həm xalq arasında, gündəlik danışmada, həm də bədii ədəbiyyatın dilində müşahidə olunur. Xalq danışığında: Atalar yaxşı deyirlər (yaxud: atalar düz demirmi) ki, *keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni*; yaxud: Atalar demişkən, *yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük*. Yazılı ədəbiyyatda: *Demiş hər qönçəyə aşıqlıyım razın² səba, derlər. El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər. (M.Füzuli)*

Dialog forması da vasitəsiz nitq sayılır. Klassik şeir dilində dialog tipində vasitəsiz nitq yığcamlığa xidmət edir:

Dilbər³ aydır⁴: ey Nəsimi, sabir⁵ ol, qılma fəğan.

— *Mən bu gün səbr eyləsəm, danla⁶ fəğanı neylərəm? (Nəsimi)*

¹nəticədə; ²sırr; ³gözəl; ⁴dedi; ⁵səbrli; ⁶sabah

Əslində ikinci misra Nəsiminin sözüdür — qrammatik cəhətdən misranın əvvəlində «Nəsimi cavab verir», «Nəsimi deyir» sözləri təsəvvür olunmalıdır. Eynən belə dialoqlar da vasitəsiz nitqdən ibarətdir:

- *Şəhri-məlumunuzun vəz'ü qərarı necədir?*
- *Həmdülillah, necə görmüşdisə Nuh, öyləcədir.*

Burada misraların əvvəlində «bu soruşdu», «o cavab verdi» modeli nəzərdə tutulur. Belə dialoqlar vasitəsiz nitqin xüsusi formasıdır. Yeni şair (M.Ə.Sabir) obrazların nitqini olduğu kimi saxlamış olur.

Yazılı ədəbiyyatın aforizmləri də, öz növbəsində, xalq danışığında atalar sözü qəlibi ilə, vasitəsiz nitq sintaksisi ilə istifadə edilir. Məsələn: Səməd Vurğun demişdir: *Qızılı udsa da qara torpaqlar, Yənə qiymətini özündə saxlar; Belə yerdə Füzuli demişdir: Salam verdim, rüşvət deyil deyə, almadılar; Məşədi İbad demişkən: Heç hənanın yeridir?*

Vasitəli-vasitəsiz nitqin ifadəsi dilin sintaksisinin çevikliyi ilə bağlıdır. Misallardan görüldüyü kimi, bu sintaksis hələ orta əsrlərdən müasir kamilliyi ilə işlənir.

94 Aşağıdakı nümunələrdə vasitəsiz nitqin sintaksisinə diqqət yetirin.

1. Sürdü Məcnun növbətin, indi mənəm rüsvayi-eşq,
Yaxşı derlər: Hər zaman bir aşıqın dövrənədir.
(Füzuli)

2. Ərənlərin budur sözü: qana-qan.
(Hüseyn Kürdoğlu)

3. Səməd Vurğun deyir ki, ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da.

4. M.Ə.Sabir belələrini nəzərdə tutub deyirdi ki, millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?

● Klassiklərimizdən belə nümunələr gətirib, bədii mənasını açın. Həmin nümunələri vasitəsiz və vasitəli nitq şəkillərində işlədin.

95 Aşağıdakı mətnlərdə dialoqlara diqqət yetirin. Bu nitq formasının qədimliyi, dilimizin tarixi kamilliyi haqqında danışın. 1-ci və 2-ci mətnlərdəki «ki» bağlayıcılarını müqayisə edin. 2-cidə «ki»nin vasitəliliyə, ya vasitəsizliyə xidmət etdiyini söyləyin.

1. Salam verdim — rüşvət degildir deyü almadılar.

Hökm göstərdim — fəidəsizdir deyü mültefit olmadılar.

Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, əmma zəbani-hal¹ ilə cəm'i sualıma cavab verdilər.

¹dərhal

Dedim:

— Ya əyyühəl-əshab!¹ Bu nə fe'li-xəta² vü³ çini-əbrudur?⁴

Dedilər:

— Müttəsil⁵ bizim adətimiz budur.

Dedim:

Mənim rəyətimi⁶ vacib görmüşlər. Və mənə bəratı-təqaüd⁷ vermişlər ki, Ovqafdan⁸ həmişə bəhrəmənd⁹ olam. Və padşahə fərağət ilə dua qılam.

Dedilər:

— Ey miskin! Sənin məzaliminə¹⁰ girmişlər və sənə sərmayeyi-tərəddüd¹¹ vermişlər ki, müdam fəidsiz cidal¹² edəsən. Və namübarək üzlər görüb, namülayim sözlər eşidəsən.

Dedim:

— Bəratımın məzmunu nə üçün surət bulmaz?

Dedilər:

— Zəvaiddir, hüsuli mümkün olmaz.

Dedim:

— Böylə Ovqaf zəvaidsiz olurmu?

Dedilər:

— Zəruriyyəti-asitanədən¹³ ziyadə qalırsa, bizdən qalırımı?

Dedim:

— Vəqf malın ziyadə təsərrüf¹⁴ etmək vəbaldır.

Dedilər:

— Ağçamız ilə satın almışız, bizə həlaldir.

Dedim:

— Hesab alsalar, bu sülukunuzun¹⁵ fəsadı bulunur.

Dedilər:

— Bu hesab qiyamətdə alınır.

Dedim:

— Dünyada dəxi hesab alınır xəbərin eşitmişiz.

Dedilər:

— Ondan dəxi bakimiz¹⁶ yox, katibləri razi etmişiz.

Gördüm ki, sualıma cavabdan qeyri-nəsnə verməzlər və bu bərat ilə hacətim rəva qılmağı rəva görməzlər, naçar tərki-mücadilə qıldım¹⁷ və mə'yusü məhrum guşeyi-üzlətimə¹⁸ çəkildim.

2. Şaftalu deyərdi:

— Padişahəm,

Fıstıq ki:

— Əncüm¹⁹ içrə mahəm.

¹ey ixtiyar sahibləri; ²xətalı hərəkət; ³və; ⁴qaşqabaq; ⁵həmişə; ⁶haqqımın gözlənməsi; ⁷təqaüd kağızı (sənədi); ⁸yardım; ⁹faydalanma; ¹⁰haqsızlıqlar (zülmlər); ¹¹get-gələ salma; ¹²mübahisə; ¹³sarayın zəruri ehtiyaclarından; ¹⁴sərf; ¹⁵rəftar; ¹⁶qorxu; ¹⁷mübahisədən əl çəkdim; ¹⁸tənhalıq küncü; ¹⁹ulduzlar.

Həm Cövz deyərdi:

— Xosrovəm mən.

Fındıq deyərdi:

— Sərvərəm mən.

Limu ki:

— Mənəm bu bağə mahmud¹.

— Şahəm ki, deyərdi Şahpalud.

Həm Cövz deyərdi:

— Pəhlivanəm,

Əncir ki:

— Şöhreyi-cahanəm.

İnnab deyərdi:

— Mən vəcihəm².

Zoğal ki:

— Mən sənə şəbihəm.

Həm vəsf edib özün Gilənar,

Tut oldu ki, bağə tuti göftar.

Qıldı nəzər ol xücestə³ sima,

Gördü ki, olub bu bağda qovğa.

Gəlmişdi ki, eyləyə səyahət,

Ləzzət aparıb qıla fərağət.

§ 11. XİTAB

▲ Cümlədə müraciət bildirən söz və ya söz birləşməsinə **xitab** deyilir. Xitab həmişə ismin adlıq halında olur. İfade vasitəsinin müxtəlifliyi ilə seçilir. Aşağıdakı ifadə vasitələri var:

1. İsimlə ifadə olunanlar: *Cəmilə, ali məktəbə qəbul oldunmu?*

2. I növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar: *Gözəl qız, hara yollanırsan?*

3. Quş, heyvan adları bildirənlər və cansız varlıqları bildirən sözlərlə ifadə olunanlar: *Vətən, sənin çiçəyinə, daşına qurban! Oxu, bülbülüm, oxu!*

Xitablar **sadə** və **mürəkkəb** olmaqla iki yerə bölünür. Bir söz-dən ibarət olan xitablar sadə, söz birləşmələrindən ibarət olan xitablar isə mürəkkəb xitablar adlanır.

Xitablar digər cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır. Əvvəldə gələndə ondan sonra, ortada gələndə hər iki tərəfdə, sonda gələndə ondan əvvəl vergül qoyulur. Ondən sonra isə cümlə intonasiasından asılı olaraq müxtəlif durğu işarələri (nöqtə, sual, nida) qoyulur.

¹şöhret gətirən; ²gözəl; ³xoşbəxt.

96 *Köçürün. Xitabları tapıb, altından xətt çəkin.*

1. Allaha şükür, sənə nə olub ki, ay bibi. Varın, dövlətin. (*İsmayıl Şıxlı*)

2. Xudaya, insanın halı yamandır,
Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır.

(*Səməd Vurğun*)

3. Ələsgərəm, şad olmadım dünyada,
Səni gördüm, dərdim oldu ziyada.
Üzün bəri döndər, ay mələkzadə,
Səni and verirəm peymanə, Telli.

(*Aşıq Ələsgər*)

4. Zaman, belə tələsmə,
Zaman, mənə zaman ver.

(*Bəxtiyar Vahabzadə*)

5. Yadında saxla, Bayram, biz həmişə camaatın içində olmalıyıq.
(*Mehdi Hüseyn*)

6. Əzizim, yaxşı atanın övladı pis olmaz.

7. Allah sənə insaf versin, ay Cahandar ağa, bu yetimin günahı nə idi?

8. Arkadaşım, əlini ver mənə!

• Cümlələrdə xitabların işlənmə yerlərinə fikir verin.

97 *Xitabların bədii rəmzini açın.*

Göylər yaman qarışıq,
Ağla, qərənfil, ağla!
Sis gəlir qan-qarışıq,
Ağla, qərənfil, ağla!

Dünyada vəsvəse var,
Sirr düyünlü kişə var.
Bu gecədə nəse var,
Ağla, qərənfil, ağla!

(*Məmməd Aslan*)

Qızıl qan dizə çıxdı,
Ağla, qarğı tütəyim!
Yaxşılar yerə batdı,
Yamanlar üzə çıxdı.
Parçalandı ürəyim,
Ağla, qarğı tütəyim!

Bu dünya başıma dar,
Zindan imiş ruzigar.
Saç yolur ana Bakı,
Qanlımsan, Qanlı Yanvar.
Zəncirdədir biləyim,
Ağla, qarğı tütəyim!

(*Hüseyn Kürdoğlu*)

• 1990-cı ilin Qanlı Yanvarı — 20 Yanvar faciəsi haqqında bildiklərinizi yadınıza salın. Bakı kəndliləri satıb dolanmaq üçün becərdikləri qırmızı qərənfilləri küçələrə döşədilər: elə-belə yaymadılar, aralarında yer qoymadılar, bir-birinə söykəyib, Hökumət Evindən Şəhidlər Xiyabanına qədər yan-yana düzdülər. Elə bil insanların qanlı göz yaşları küçələri qızartmışdı. Günlərlə bakılılar Bakının bu qanlı boyasını təzələyirdilər — küçələrə, səkilərə, hasarların üstünə təzə-tər qərənfillər döşənirdi. Şəhidlərin ili tamam olunca Bakı qərənfil əkənləri şəhidlərin məzarlarını «qərənfil qanına» qərç etdilər, qırmızı qərənfillər qanlı göz yaşı kimi şəhid məzarlarının üstünə axdı. Böyük şairimiz Məmməd Aslan «Ağla, qərənfil, ağla» şeirini onda yazdı. Və dəhşətdir ki, Xurşidbanu Natəvanın «Səni kimdir sevən bica, qərənfil? Sənə-mən aşıqı-şeyda, qərənfil!» deyə sevgi, sevda hədiyyəsi kimi tərənnüm etdiyi qərənfil o vaxtdan ancaq yasa işlənir. Və bu da milli qürur doğurur ki, Bakı kəndlisi öz gəlir mənbəyini, çörək-qazanc mənbəyini xalqının faciəsinə qurban verməkdən heyifsilənmedi.

Həmin Qanlı 20 Yanvarda sovet hərbiçiləri televiziya studiyamızı partlatdı, xalqımız özündən və dünyadan xəbərsiz qaldı. Günlərlə radiodan tanınmış musiqi sənətkarı Kamil Cəlilovun üreklərə işləyən, sızlayan qaboyunun həzin səsi eşidildi. Həssas, kövrək istedadlı şairimiz Hüseyn Kürdoğlu «Ağla, qarğı tütəyim» deyərəkən həmin kədərli qaboy səsinə nəzərdə tutur.

- Həzin söz birləşmələrini seçib, bədii məzmununu açın.
- 20 Yanvar faciəsi haqqında öz kədərini və qisas hissinizi «Qoy açılsın varaq-varaq bizim hünər yaddaşımız, Ağlamayaq, məlhəm deyil yaramıza göz yaşımız.» (H.Kürdoğlu) adlı bir inşada ifadə edin.

98 *Çiçək, sevinc, şərəf, şahbaz, qartal, çinar sözlərini cümlədə həm xitab, həm də cümlə üzvü kimi işlədin.*

99 *Verilmiş cümlələrə həmcins üzvlər əlavə edib tamamlayın.*

1. Külək daha da... 2. Havanın dəyişməsindən həm insanlar... qorxub daldaya çəkildilər. 3. Hər tərəfdə... ildırımlar şaqıldayırdı. 4. Qarışqalar qarşılmasına çıxan... yuvalarına daşıyırdılar. Qarşıda ... şəhər görünürdü.

100 *Sözləri cümlədə xitab kimi işlədin.*

Vətən, ey ulu Tanrı, ilahi, ana, doğma məktəb, dostum.

§ 12. MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

▲ Mürəkkəb cümlələr tabeli və tabesiz olmaqla iki yerə bölünür.

Tabesiz mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr qrammatik cəhətdən müstəqil olur, ancaq məna əlaqələrinə görə bir-birinə intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanır. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə cümlələrdən biri (budaq cümlə) digərinin (baş cümlənin) bir üzvünü (mübtədasını, xəbərini, tamamlığını, təyini və ya zərfliyini) əvəz edir, yaxud onun ümumi məzmunu ilə bağlı olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr

Tabesiz mürəkkəb cümlənin qrammatik cəhətdən bərabər hüquqlu tərəfləri arasında müxtəlif məna əlaqələri olur:

1. **Zaman əlaqəsi:** Bu əlaqə ilə bir-birinə bağlanan sadə cümlələrdəki iş, hal, hərəkətin icrası eyni vaxta düşür. Məsələn:

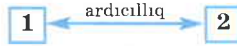
Nənəm olmuş bir əhvalatı xatırlayıb danışır, biz isə diqqətlə onu dinləyirdik.

Qeyd: Müstəqil cümlə bu sxemlə göstərilir:

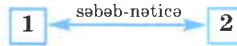
2. **Ardıcillıq əlaqəsi:** Bu əlaqəli sadə cümlələrdəki iş, hal, hərəkət bir-birinin ardınca baş verir. Məsələn:

Qapı döyüldü, mən qapını açmağa getdim.

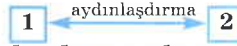
3. **Səbəb və nəticə əlaqəsi:** Bu əlaqəli sadə cümlələrdəki iş, hal, hərəkətin biri digərinin baş verməsinin səbəbi, digəri isə bu səbəbin nəticəsi olur. Məsələn:

Yağış yağdı, camaat dağılışdı.

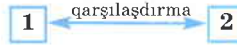
4. **Aydınlaşdırma əlaqəsi:** Bu əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrin birindəki iş, hal, hərəkət digər sadə cümlədəki iş, hal, hərəkəti aydınlaşdırır. Məsələn:

Xörək dadlı deyildi: duzu az idi.

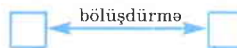
5. **Qarşılaşdırma əlaqəsi:** Bu əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki iş, hal, hərəkət bir-birinə qarşı qoyulur. Məsələn:

Mən qonaqla çox söhbət etdim, amma o məni anlamaq istəmədi.

6. **Bölüşdürmə əlaqəsi:** Bu əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iş, hal, hərəkət sadə cümlələr arasında bölüşdürülür. Məsələn:

Gah gün çıxır, gah da yağış yağır.

Qeyd 1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında tabesizlik bağlayıcıları işlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcı və bağlayıcısız olur.

Qeyd 2. Həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin daxilindəki sadə cümlələrin xəbərləri, əsasən, eyni qrammatik quruluşda olur. Belə ki, əgər sadə cümlələrin birində xəbər indiki zamandırsa, digərləri də indiki zamanda olur. İstisnalar da mümkündür.

101 Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı mənə əlaqələrini müəyyənləşdirin.

1. Simlər gərilir, simlər qırılır, ananın göz qapaqları kilidlənir, nəfəsi bir şüşə kimi qırılıb ayaqları altına tökülür. (*Ənvər Məmməd-xanlı*) 2. Sərnişinlər qatardan düşür, qarşılaşmağa gələnlər öz qohumlarını, tanışlarını axtarır, yük daşıyanlar öz xidmətlərini təklif edirdilər. 3. Küləklər taladı bağçanı bağı, Söndü al güllərin yanar çırağı. (*Nizami*) 4. Xəstəyə tibbi yardım göstərdilər, onun əhvalı yaxşılaşdı. 5. Gün çıxmışdı, amma hava soyuq idi. 6. Balıqçı gəmiləri dənizdə görünmürdü, külək yavaş-yavaş qalxırdı. 7. Payızın öz gözəlliyi var: qızılı yarpaqlar, ayaq altında xışıldayan yarpaqlar adamı valeh edir. 8. Ya elmin qüdrəti məni bu vəziyyətdən çıxarmalıdır, ya da Allah möcüzə göstərməlidir. 9. Dənizdə tufan qalxır, Xəzərin ağ köpüklü dalğaları sahili gəmirirdi. (*Ənvər Məmməd-xanlı*)

Tabeli mürəkkəb cümlələr

▲ Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri isə qeyri-müstəqil olub, müstəqil cümləyə tabe olur. Müstəqil cümlə **baş**, ona tabe olan isə **budaq** cümlə adlanır.

Tərkibindəki sadə cümlələrdən biri o birinə tabe olan mürəkkəb cümlələrə **tabeli mürəkkəb cümlələr** deyilir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələr dörd qrupa ayrılır:

1) **Tabelilik bağlayıcıları ilə** (Bax: Morfologiya bölməsi, bağlayıcılar bəhsi);

2) **Bağlayıcı sözlərlə:** *kim, nə, hara, necə, hansı, nə vaxt, nə zaman, haçan, necə, nə qədər...* (sual əvəzliləridir)

Məsələn: *Kim ki tez gəldi, o, yaxşı yer tutdu.*

bağlayıcı söz

əvəzlilik-qəlib

Qeyd 1. Bağlayıcılardan fərqli olaraq, bağlayıcı sözlər müstəqil cümlə üzvü olur.

Qeyd 2. Bağlayıcı sözlər həmişə budaq cümlənin tərkibində olur. Əvəzlilik-qəlib isə həmişə baş cümlənin tərkibində olur və sual həmişə əvəzlilik-qəlibdən çıxır.

Qeyd 3. Baş cümlənin tərkibindəki əvəzlilik-qəlib bəzən buraxılır, lakin çox asanlıqla bərpa olunur. Məsələn:

Kim ki tez gəldi, yaxşı yer tutdu.

Qeyd 4. Sual həmişə baş cümlədən doğur, bu suala isə budaq cümlə cavab verir. Çıxan suala cavabla budaq cümlənin növü müəyyənləşdirilir.

Qeyd 5. Baş və budaq cümlələrin yeri dəyişkən olur. Əgər baş və budaq cümlə bağlayıcı sözlər vasitəsilə bağlanırsa, o zaman budaq cümlə mütləq əvvəl, baş cümlə sonra gəlir.

Qeyd 6. Baş cümlə: Budaq cümlə: kimi göstərilir.

3) **-sa² şəkilçisi və -mı⁴ ədatı ilə:**

a) *Bahar gəldimi¹, təbiət yaşıl donə bürünür².*

$\xleftrightarrow{\text{zaman b.c.}}$

b) *Anam gəlsə¹, mənə xəbər vərin².* (Hansı şərt daxilində?)

$\xrightarrow{\text{şərt b.c.}}$

Qeyd: -sa² şəkilçisi və -mı⁴ ədatı budaq cümlənin tərkibində olur. Bu halda budaq cümlə birinci, baş cümlə isə ikinci gəlir.

4. **İntonasiya ilə:** Bu halda tabeli mürəkkəb cümlənin daxilindəki sadə cümlələr arasında nə tabelilik bağlayıcıları, nə bağlayıcı sözlər, nə -sa² şəkilçisi, nə də -mı⁴ ədatı işlənir. Bağlılıq yalnız intonasiya vasitəsilə olur. Məsələn:

Əsl insan odur¹, olub-keçmişləri üzə vürməsin².

$\xleftarrow{\hspace{2cm}}$

Budaq cümlələrin növləri

Budaq cümlələrin aşağıdakı növləri var:

1. Mübtəda budaq cümləsi
2. Xəbər budaq cümləsi
3. Tamamlıq budaq cümləsi
4. Təyin budaq cümləsi
5. Zərflik budaq cümlələri:
 - a) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi
 - b) Zaman budaq cümləsi
 - c) Yer budaq cümləsi
 - ç) Səbəb budaq cümləsi
 - d) Məqsəd budaq cümləsi
 - e) Kəmiyyət (miqdar) budaq cümləsi
6. Şərt budaq cümləsi
7. Qarşılaşdırma budaq cümləsi

Adətən budaq cümlələrin növləri cümlə üzvlərinin tiplərinə uyğun olaraq təyin olunur. Adi məntiqə görə, yeni cümlə üzvü siyahısında şərt və qarşılaşdırma adlı cümlə üzvləri olmadığına görə, bu budaq cümlələri zərflik budaq cümlələrinin növləri sırasına daxil etmək düzgün deyil. Onlar müstəqil budaq cümlə tipləridir. Hətta o biri budaq cümlələrdən məzmun və quruluş tipinə görə də fərqlənirlər. Məsələn, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirmək olmur, yaxud qarşılaşdırma budaq cümləsinə sual qoymaq mümkün deyil.

Tableli mürəkkəb cümlələrə aid nümunələr

1. Mübtəda budaq cümləsi

- a) *Hamıya məlumdur ki, Nadir istedadlı oğlandır.*

- b) *Kim ki, tez gəldi, o rahat yer tütüdü.*

2. Xəbər budaq cümləsi

- a) *Məqsədim odur ki, hadisələrin belə cərəyanına yol verilməsin.*

- b) *Kim yarışda qalib gəldi, mükafat onundur.*

3. Tamamlıq budaq cümləsi

- a) *Mənə dedilər ki, toplantı olmayacaq.*

- b) *Kim ki, tez gəldi, ona yaxşı yer verdilər.*

4. Təyin budaq cümləsi

a) Bizə ^{necə?} ¹ *elə əsgər lazımdır ki, vətəninə göz bəbəyi kimi qorusun.* ²

b) *Elə adam var ki, özünü oda-közə vurur.*

Kim daha çox oxusa, o tələbə yüksək qiymət alacaq.

5. Zərflik budaq cümlələri

a) Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Elə danış ki, ətrafın səni qəbul etsin.

Necə deyirsən, qoy elə də olsun.

b) Zaman budaq cümləsi

Biz o zaman rahat nəfəs ala bilərik ki, itirilmiş torpaqlarımız qaytarılsın.

Elə ki kəndə çatdıq, güclü yağış başladı.

c) Yer budaq cümləsi

Hara baxıram, orada sənin əllərinin izini görürəm.

Harada qadın əli var, orada təmizlik var.

Qeyd: Yer budaq cümləsi həmişə baş cümlədən əvvəl gəlir.

ç) Səbəb budaq cümləsi

O qəmlənirdi, çünki son ümidi olan atasını cəbhəyə yola salmışdı.

Qeyd: Səbəb budaq cümləsi, əsasən, baş cümlədən sonra gəlir.

d) Məqsəd budaq cümləsi

Yola düşdüm ki, hadisələrin cərəyanını şəxsən izləyim.

Qeyd 1. Məqsəd budaq cümləsi həmişə baş cümlədən sonra gəlir.

Qeyd 2. Səbəb və məqsəd budaq cümlələri bir-birinə oxşasalar da, onlar arasında fərq var. Belə ki, səbəb budaq cümləsindəki iş, hal, hərəkət baş cümlədəki işdən əvvəl baş verir. Məqsəd budaq cümləsindəki iş, hal, hərəkət isə baş cümlədəki işdən sonra baş verir.

e) Kəmiyyət budaq cümləsi

Nə qədər¹ demişdik, o qədər² yazdı.

Qeyd: Kəmiyyət budaq cümləsi həmişə baş cümlədən əvvəl gəlir.

6. Şərt budaq cümləsi

Yağış¹ yağsa, quraqlıq² olmaz.

Bir şərtlə¹ razı olaram ki, qoy o da orada iştirak² etsin.

Qeyd 1. Şərt budaq cümləsi, əsasən, baş cümlədən əvvəl, bəzi hallarda baş cümlədən sonra gəlir.

Qeyd 2. Şərt budaq cümləsi heç vaxt müstəqil sadə cümlə kimi işlənmir.

7. Qarşılaşdırma budaq cümləsi

Bayram şənliyi keçirilsə¹ də, bəziləri kədərli görünürdü.²

Hərçənd hamı gəlmişdi,¹ amma iclas başlamırdı.²

Qeyd 1. Qarşılaşdırma budaq cümləsi həmişə baş cümlədən əvvəl gəlir.

Qeyd 2. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlədən sual çıxartmaq mümkün deyil. O halda baş və budaq cümlələri necə müəyyənləşdirmək lazımdır?

1-ci hal: *-sa²* şəkilçisi və *-da²* ədatı budaq cümlənin tərkibində işlənir. Bu əlamətlərə, əsasən, baş və budaq cümlənin hansı olduğu müəyyənləşir.

2-ci hal: Budaq cümlənin əvvəlində güzəşt bağlayıcıları işlənir, baş cümlənin əvvəlində isə qarşılaşdırma bağlayıcıları işlənir. İşlənmədiyi halda isə onu çox *asanlıqla* bərpa etmək olur.

Qeyd 3. Qarşılaşdırma budaq cümləsi xüsusiləşmiş zərflilər vasitəsi ilə sadə cümləyə çevrilə bilər. Məsələn:

Hərçənd hamı gəlmişdi, amma iclas başlamırdı.

Hamının gəlməsinə baxmayaraq, iclas başlamırdı. Və ya: Hamı gəlmişdi halda, iclas başlamırdı.

102 Cümlələrin tabeli və ya tabesiz olduğunu müəyyənləşdirin.

1. Yamaclar bəzənir, çöllər şad olur. (*Səməd Vurğun*)
2. Hiss olurdun ki, iş məsuliyyətlə yanaşır.
3. O doğrudur ki, kəndlilərin güzəranı çox ağırdır. (*Cəfər Cabbarlı*)
4. O doğrudur ki, bir çuxa almaq atam üçün həyat ideali olmuşdur. (*Cəfər Cabbarlı*)
5. Kim ki başqasını xoşbəxt etməmişdir, o özü heç vaxt xoşbəxt ola bilməz. (*Ənvər Məmmədyanlı*)
6. Hər kim yüz il yaşamasa, günah onun özündədir.
7. Bizim məqsədimiz budur ki, sizin uşaqlarınızı oxutduraq. (*İsmayıl Sıxlı*)
8. Müharibənin ən pis cəhətlərindən biri odur ki, insanların arzu və istəklərini ürəklərində qoyur.

103 Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələri tapın.

1. Kim ramazan orucunu ... Allah üçün tutarsa, keçmiş günahları bağışlanacaq. 2. Əgər bir insan onunla savaşırsa və ya söyersə, o iki dəfə mən orucam desin. 3. Kim yalan söyləməyi və yalanla iş görməyi tərk etməzsə, Allahın o adamın... oruc tutmasına ehtiyacı yoxdur! 4. Allaha and içirəm ki, məndən sonra Allaha dönəcəyinizdən qayğı etmirəm. 5. Səbrin yoxdursa, el içinə çıxma.

104 Cümlələri tamamlayın.

1. Ancaq mən onu da bilirəm ki, . . .
2. Ana hiss edirdi ki, . . .
3. Məcədov ondan ehtiyat edirdi ki, . . .
4. Sən haradan biləsən ki, . . .
5. Tox nə bilir ki, . . .
6. Xoşbəxt olanlar nədən bilsin ki, . . .
7. Allah insana ağıl verib ki, . . .
8. Qəzetlər yazırdı ki, . . .
9. Mən qocadan soruşdum ki, . . .
10. Nazir üzünü salondakılara tutaraq dedi ki, . . .

- Hansı budaq cümlələrin yarandığını izah edin.

105 Verilmiş cümlələri tamamlayın. Onları sintaktik təhlil edin.

Hamıya məlumdur ki, . . .
İlk dəfə idi ki, . . .
Qırx ildən artıqdır ki, . . .
. . . o, yaxşı qiymət alır.
. . . o, əlaçı olar.

106 Eyni fikri müxtəlif quruluşlu cümlələrlə ifadə edin.

N ü m u n ə :

- 1) Bizə aydındır ki, kainat öz sirlərini insanlara açacaqdır.
- 2) Şübhəsiz ki, kainat öz sirlərini insanlara açacaq.
- 3) Kainatın öz sirlərini insanlara açacağı bizə aydındır.

Mürəkkəb cümlənin təhlil qaydası

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növü müəyyənləşdirilir.
2. Cümlənin quruluşu müəyyənləşdirilir.
3. Tabeli və ya tabesiz olması aydınlaşdırılır.
4. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (sadə cümlələri) müəyyənləşdirilir.

5. Tabesizdirsə – mənə əlaqələri göstərilir.
 6. Tabelidirsə – baş və budaq cümlə müəyyənləşdirilir.
 7. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri sadə cümlə kimi təhlil olunur.

8. Sxemi.

Məsələn:

Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlili:

1. *Gah yağış yağır, gah da gün çıxırdı.*

- Nəqli cümlədir.
- 2 sadə cümlədən ibarətdir.
- Quruluşuna görə mürəkkəbdir.
- Sadə cümlələr bərabərhüquqludur.
- Tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- Sadə cümlələr bölüşdürmə bağlayıcıları vasitəsilə bir-birinə bağlanır.

– Tərəflər arasında bölüşdürmə əlaqəsi var.

1-ci cümlə:

Gah yağış yağır – nəqli cümlədir, cütterkiblidir, müxtəsərdir, bütöv cümlədir.

2-ci cümlə:

Gah da gün çıxırdı – nəqli cümlədir, cütterkiblidir, müxtəsərdir, bütöv cümlədir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin təhlili:

Kim ki yaxşı işləmişdi, o, mükafat aldı.

- Nəqli cümlədir.
- 2 sadə cümlədən ibarətdir.
- Quruluşuna görə mürəkkəbdir.
- Sadə cümlələrdən biri (1) o birisinə (2-yə) tabedir.
- Tabeli mürəkkəb cümlədir.
- Mübtəda budaq cümləlidir.
- Baş cümlə: *O, mükafat aldı (kim?)*.
- Budaq cümlə: *Kim ki yaxşı işləmişdi*.
- Sadə cümlələr bağlayıcı sözlə bir-birinə bağlanmışdır.
- Sxemi: ① → ②

Kim ki yaxşı işləmişdi – nəqli, sadə, cütterkibli, geniş, bütöv cümlədir.

O, mükafat aldı – nəqli, sadə, cütterkibli, geniş, bütöv cümlədir.

ÜSLUBİYYAT

§ 13. ÜSLUB HAQQINDA MƏLUMAT

▲ Bu və ya digər bir dilin üslublarını, ümumiyyətlə, üslubi imkanlarını öyrənən elmə üslubiyyat deyilir. Üslubiyyatın əsas vahidi üslubdur. «Üslub» dedikdə dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə üsulu, forması nəzərdə tutulur.

Dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə iki baxımdan özünü göstərir:

1) ümumi, yaxud ictimai baxımdan (bu zaman **funksional üslublar** meydana çıxır);

2) xüsusi, yaxud şəxsi baxımdan (bu zaman **fərdi üslub** meydana çıxır).

Funksional üslublar milli ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrini əks etdirir, dil vahidləri də həmin sahələrin tələbi ilə seçilib sistemləşir. Məsələn, bədii təfəkkürün tələbi ilə bədii üslub, elmi təfəkkürün tələbi ilə elmi üslub, publisistik təfəkkürün tələbi ilə publisistik üslub və s. müəyyənləşir. Bu üslubların hər birinin cəmiyyətdə özünəməxsus funksiyası var, həmin funksiyalarına görə də bir-birindən fərqlənirlər. Ancaq bədii, elmi, publisistik və s. təfəkkür sahələri, yaxud formaları arasında əlaqə olduğu kimi, bədii, elmi, publisistik və s. üslublar da biri digəri ilə bağlıdır.

Müxtəlif funksional üslublar (bədii, elmi, publisistik və s.) birlikdə **ədəbi dili** təşkil edir.

Ədəbi dilin ümumi fonetik, leksik və qrammatik normaları onun funksional üslublarının hər biri üçün məcburidir. Yəni həmin normalara yazıçı da, alim də, jurnalist də, məmur da, hər hansı mədəni insan da əməl etməlidir. Məsələn, bir söz bədii üslubda necə yazılır, yaxud tələffüz edilirsə, elmi, publisistik və s. üslublarda da o cür yazılır, yaxud tələffüz edilir. Lakin elə xüsusi normalar da müəyyənləşmişdir ki, onlar yalnız bir üsluba aiddir. Məsələn, cümlə üzvlərinin sırasının bu və ya digər dərəcədə sərbəstliyi bədii üslub üçün, ancaq mütəxəssislərə aydın olan şərti işarələrdən, formullardan istifadə isə elmi üslub üçün xarakterikdir.

Müşahidələr göstərir ki, hər bir inkişaf etmiş dildə (o sıradan Azərbaycan dilində) biri digərini tamamlayan iki tendensiya mövcuddur.

I. İctimai təfəkkürdə diferensiasiya, yaxud ixtisaslaşma prosesi gedir—həmin proses funksional üslubların bir-birindən daha çox fərqlənməsinə təkan verir.

II. İctimai təfəkkürdə inteqrasiya, hər bir insanın maraq dairəsinin genişlənməsi prosesi gedir — həmin proses funksional üslubların bir-birinə yaxınlaşmasına təsir göstərir.

Beləliklə, bir tərəfdən, ədəbi dil ixtisaslaşır, ikinci tərəfdən, həmin ixtisaslaşma hər bir cəmiyyət üzvü üçün əl çatan olur.

Fərdi üslub funksional üslublardan fərqli olaraq, xüsusi səciyyə daşıyır və əsasən, bir şəxsə (müəllifə) aiddir: məsələn, *Füzuli üslubu*, *Vaqif üslubu*, *Səməd Vurğun üslubu* və s. Ancaq bir sıra hallarda bu və ya digər dil xüsusiyyətlərini ümumilikdə daşıyan bir neçə şəxs (müəllif) də eyni bir üsluba aid olur: *mollanəsrəddinçilərin üslubu*, *füyuzatçıların üslubu* və s.

Adətən hər hansı fərdi üslub bu və ya digər funksional üsluba aid olur. Və funksional üslubların heç də hamısı fərdi üslub təzahürünə eyni dərəcədə imkan vermir. Fərdi üslub təzahürünə ən çox imkan yaradan funksional üslub, heç şübhəsiz, bədii üslubdur.

Üslub bu və ya digər bir dilin **ifadə etmə imkanlarının** təzahürüdür. Dilin üslubi imkanları həm funksional üslublarda, həm də fərdi üslublarda əks olunur. Həmin imkanlar nə qədər genişdirsə, dil də bir o qədər zəngindir.

Qeyd: «Üslubiyyət» ancaq dilçilik anlayışdır, «üslub» isə daha geniş məzmununa malikdir: dildə olduğu kimi, ədəbiyyatda, incəsənətdə, ictimai fəaliyyətin başqa sahələrində də üslublar (buna bəzən «dəst-xət», «yol» və s. də deyilir) özünü göstərir. Məsələn: Sabir üslubu (bunu «Sabirin dili» məzmununda yox, «satirik ədəbiyyat üslubu» məzmununda anlamaq lazımdır), Xan Şuşinski üslubu, Səttar Bəhruzadə üslubu və s. Yaxud klassik üslub, folklor üslubu, romantik üslub, realist üslub və s.

107 Cümlələri köçürün, mötərizədə verilmiş sinonim sözlərdən uyğun gələninə (yaxud daha məqbul saydığınızı) seçib tələb olunan yerdə yazın.

1) İkinci ... müharibəsi on milyonlarla insanın həyatı bahasına başa gəldi (dünya, cahan, aləm).

2) Artıq bir ilə yaxındır ki, ... mənə əziyyət verir, ancaq vaxt tapa bilmirəm, bir özümü həkimə göstərəm (könlüm, qəlbim, ürəyim).

3) Xəzər ... qərb sahillərində ən qədim zamanlardan türk tayfaları yaşamış və qonşu qeyri-türk mənşəli tayfalarla müxtəlif əlaqələrə ... (dənizinin, bəhrinin, deryasının; daxil olmuşlar, girmişlər, təşrif buyurmuşlar).

4) ... gecəsi yavaş-yavaş ... qalırdı, ... vüsal vəd edən səhər açılırdı (ayrılıq, hicran, fəraq; geridə, arxada, dalda; sevgililərə, sevnələrə, aşıqlərə, aşıq olanlara, vurulanlara).

5) Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi Analitik-İnformasiya Mərkəzinin yanvarın 12-nə olan ... qeyd olunur ki, silahlı qüvvələrimizin ... torpaqlarımızın erməni işğalçılarından azad edilməsi uğrunda ... əməliyyatlarını davam etdirirlər (xəbərində, məlumatında, informasiyasında; dəstələri, qrupları, bölmələri, hissələri; vuruş, döyüş, müharibə, savaş).

● Hansı sözləri məhz uyğun gəldiyinə, yəni yeganə uyğun variant olduğuna, hansıları məqbul saydığınıza, yaxud daha uğurlu saydığınıza görə seçdiniz? Hansı sözlərin seçilməsində çətinlik çəkdiyiniz, yaxud tərəddüd etdiyiniz? Mötərizədə verilməyən, ancaq müvafiq yerdə işlənməsi həmin variantlardan daha uğurlu olan söz varmı?

● Birinci mətndə sözün poetik, ikinci mətndə isə terminoloji funksiyasına diqqət verin.

108 Şeiri oxuyun, şairin özünəməxsus dil (üslub) xüsusiyyətlərini müəyyən-
ləşdirməyə çalışın.

Yaxın sirdaş kimi, əziz dost kimi
Qolunu boynuma saldı bu yerlər.
Mənim bu nisgilim vardı əzəldən,
Oxşayıb könlümü aldı bu yerlər.

Göylərə uçsam da, bağliyam yenə
Əziz, doğma yurda, doğma Vətənə...
Min eldə min nemət dadmışam, mənə
Şəkərdi bu yerlər, baldı bu yerlər.

... Kim minir Qazaxın dilboz atını,
Götürür toyların şal xalatını...
Şeirin, sənətin mükafatını
Hər zaman hər yanda aldı bu yerlər.

(Osman Sarıvəlli)

● Xalq dilindən gələn söz və ifadə-obrazları tapın—bunlar şairin dilinin (üslubunun) müəyyənlişməsində nə dərəcədə əhəmiyyətlidir? «Aşıq şeiri» üslubu barədə nə bilirsiniz? Həmin üslubda yazan XX əsr Azərbaycan şairlərindən daha kimləri tanıyırsınız? Səməd Vurğunun «aşiq şeiri» üslubunda yazılmış şeirlərdən birini dəftərinizə köçürüb, dil-üslub baxımından təhlil edin.

§ 14. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜSLUBLARI

▲ Azərbaycan ədəbi dili dünyanın ən zəngin ədəbi dillərindən biri olub, inkişaf etmiş funksional üslublar sisteminə malikdir. Həmin üslublar aşağıdakılardır:

1. Bədii üslub.
2. Elmi üslub.
3. Publisistik üslub.
4. Məişət üslubu.
5. Rəsmi-işgüzar üslub.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları milli ictimai təfəkkürümüzün əsas sahələrini əhatə edir. Hər bir üslubun özünəməxsus dil vasitələri, vahidləri, ümumən əlamətləri tarixi inkişaf prosesində müəyyənlişmişdir. Məhz həmin əlamətlər bədii üslubu elmi üslubdan, elmi üslubu məişət üslubundan və s. ayırır. Bədii üslubdakı obrazlılıq, bədii ifadə vasitələrinin bolluğu, məcazilik elmi üslubda yoxdur; elmi üslubdakı termin sıxlığına, mürəkkəb cümlələrin işləkliyinə isə publisistik üslubda, demək olar ki, təsadüf olunmur. Publisistik üslub, bir növ, ictimai-kütləvi dil

təzahürüdür, ancaq məişət üslubu qədər kütləvi deyil; əslində, məişət üslubuna məxsus bir sıra nitq etiketləri (salamlama, hal-əhval tutma, xudahafizləmə və s.) publisistik üslub üçün xarakterik deyil. Rəsmi-ışgüzar üsluba gəldikdə isə, o heç bir digər funksional üslubda olmayan standart formalardan, fərdi üslubu yaxın qoymayan ümumi mətn konstruksiyalarından ibarətdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onlar eyni bir ədəbi dilin üslubları olduğuna görə onun fonetik, leksik və qrammatik normalarına tabedirlər.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları öz inkişaf səviyyəsinə, mükəmməlliyinə, müasir dünya təfəkkürünü ifadə etmək imkanlarına görə bir-birindən fərqlənir ki, bunun səbəblərini, hər şeydən əvvəl, tarixdə axtarmaq lazımdır. Azərbaycan dili yüzillər boyu daha çox şeir dili olaraq inkişaf etmiş, bu dil də dünya şöhrətli poeziya nümunələri yaranmışdır. Yeni dövrdə isə ədəbiyyatın digər növlərində gözəl əsərlər yazılmış, Azərbaycan dilinin publisistik üslubu formalaşmış zənginləşmişdir.

Lakin Azərbaycan alimləri istər orta əsrlərdə, istərsə də sonralar əsərlərini, əsasən, beynəlxalq dillərdə yazdıqlarına görə Azərbaycan dilinin elmi üslubu bədi, yaxud publisistik üslub qədər geniş ifadə imkanları qazanmamışdır. Bunun bir səbəbi də elmin, intellektin beynəlmiləlçi xarakteri ilə bağlıdır. Ədəbiyyat milli zövqü, publisistika milli ictimai marağı əks etdirdiyi halda, elmin metodları ümumbəşəridir.

Rəsmi-ışgüzar üsluba gəldikdə isə bu, milli dövlətçilik, idarəçilik təcrübəsi olan yerdə formalaşır. Azərbaycan ədəbi dilinin həmin üslubu bütün funksional üslublardan geri qalmışdı.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranıb möhkəmlənməsi ilə rəsmi-ışgüzar üslub yüksək sürətlə inkişaf etməkdədir.

109 Aşağıdakı mətnlərin üslubunu müəyyənləşdirməyə çalışın, hər bir mətnin xarakterik əlamətlərini göstərin.

A

Arabanın arxa tərəfində cağdan yapışaraq oturmuşdum. Gözümü təkərlərin əyri-üyrü izlərindən çəkmirdim. Neçə gün idi ki, çiskinli payız havası başlanmışdı. Kövşənliklər, otu çalınmış biçənəklər, saralmış yamaclar, torpaq yol islanmışdı. Adamın burnuna nəm çöllərin yovşan qoxulu, rütubətli havası dolurdu. Ayaqlarımı sallamışdım. Təkərlərin izi getdikcə enlənir və dərinləşirdi. Yolun kənarındakı kövşənliklər xı-sıldayırdı. Dərz taylarının yeri cücərmişdi. Qalın sirkənin içində ora-ğın ağzından salamat qalmış sünbüllər nəmlənib öyilmişdi.

(İsmayıl Şıxlıdan)

B

Azərbaycan dilində bizə çatan ilk yazılı nümunə hələ ki, XIII əsrə aiddir. Ancaq bir sıra faktorlar bu dilin bir neçə əsr əvvəldən müntəzəm olaraq yazılı dil kimi işləndiyinə dəlalət edir... Alban əlifbasının olması, ərəb əlifbasının türk dillərinin səs tərkibini əks etdirmək sınaqları, Azərbaycan ədəbiyyatında poetik janrların formalaşması, renessans ədəbiyyatımızı yaradan yetkin mədəni-tarixi şərait, nəhayət, XIII əsrdəki yazı dilimizin bədii-semantik kamilliyi həmin qənaəti təsdiqləyir. Deməli, ədəbi dilimizin məlum yazılı dövrü, bir tərəfdən qədim, özünü tutmuş bünövrə üstündə durur, digər tərəfdən onun səviyyəsi və sonrakı inkişaf sürəti həmin tarixi köklə birbaşa şərtlənir.

(Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1992)

❖ YUNESKO-nun qərarı ilə 2000-ci ildə möhtəşəm yazı abidəmiz olan «Dədə Qorqud kitabı»nın 1300 illik yubileyi keçirildi. Bütün dünya bu tarixi gerçəkliyi qəbul etdi. Deməli, burada söylənən fikir özünü doğrultdu.

110 Mətni oxuyun, üslubunu müəyyənləşdirin, aid olduğu üslubun ən mühüm əlamətlərini göstərin (verilmiş məndəki konkret faktlar əsasında).

Ağababa, adətən, bu vaxtlar evdə olurdu, amma bu dəfə Ağababa gecə işdən gələndə hamı yatmışdı, hətta Ağabacı da istidən və əsəbilikdən yorulub əldən düşmüşdü və paltarlı-paltarlı yerində uzanmışdı ki, Ağababanı gözləsin, amma yuxu aparmışdı Ağabacını. Ağababa həyəət girdi və birdən-birə Ağababaya elə gəldi ki, bu həyəət onun həyəti deyil, tamam başqa bir həyətdi; həmin ağaclar idi, həmin bina idi, həmin hasar idi, amma bütün bunlar elə bil ki, yad idi və Ağababa axır vaxtlarda birinci dəfə həyəti gəzib dolaşdı, hər ağacını, hər kolunu əli ilə əkib becərdiyi, hər bir daşına, çöpünə bələd olduğu bu həyəət niyə Ağababaya belə gəldi, başa düşmədi, sonra gəlib həyətin aşağı başına hinin yanına çatanda gördü ki, Dolça hasarın üstündə dayanıb ona baxır.

(Elçindən)

111 Mətni köçürün, forma tələblərini gözləyin, rəsmi üslubun başlıca əlamətlərini həmin mətn əsasında müəyyənləşdirib göstərin.

M a d d ə 21. Dövlət dili

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

M a d d ə 22. Paytaxt

Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhəridir.

(«Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası»ndan)

§ 15. BƏDİİ ÜSLUB

▲ Bədii üslub—milli bədii təfəkkürün ifadəsi olub, obrazlı, emosional nitq formasıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində bədii üslub həmişə aparıcı olmuşdur, müəyyən mərhələlərdə isə hətta bütövlükdə ədəbi dili təmsil etmişdir. Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üslub bir sıra hallarda ümumən **ədəbi-bədii dil** adlandırılır.

Bədii üslubun obrazlılığı dilin müxtəlif səviyyələrində (həm fonetikada, həm leksikada, həm də qrammatikada) özünü göstərir; hər bir səviyyədə onun özünəməxsus xüsusiyyətləri olsa da, obrazlılıq bütöv bir hadisədir, bu və ya digər mətni ümumilikdə xarakterizə edir.

Emosionallıq (yaxud ekspressivlik), hər şeydən əvvəl, **obrazlılıqdan** irəli gəlir, obrazlı nitq, eyni zamanda emosional (və ya ekspressiv) nitqdır.

Dilin müxtəlif səviyyələrində obrazlılığın, eləcə də emosionallığın göstəriciləri, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

a) **fonetik səviyyədə**: alliterasiya,¹ assonans,² səs və heca təkrarı (bunlar ritm yaradan əsas vasitələrdir), intonasiya və s.

b) **leksik səviyyədə**: epitet, təşbeh, mübaliğə, istiarə, kinayə (bunlar məcazın müxtəlif növləridir), frazeologiya, omonimlik, sinonimlik, antonimlik və s.

c) **qrammatik səviyyədə**: söz sırasının dəyişməsi, müxtəlif söz birləşməsi və cümlə tiplərinin təkrarı, ellipsis (müxtəlif nitq vahidlərinin — hecaların, şəkilçilərin, sözlərin buraxılması. Ancaq bu buraxılan üzvlər qavranır) və s.

Obrazlılığın fonetik səviyyədə təzahürü qrammatik səviyyədəki təzahürü ilə, leksik səviyyədə təzahürü isə həm fonetik, həm də qrammatik səviyyədəki təzahürləri ilə birbaşa bağlıdır.

Bədii üslub, adətən, ümumxalq dilinə əsaslanır, xalq təfəkkürünün məhsulu olan sözlər, ifadələr, hətta dialektizmlər (əlbəttə, müəyyən həcmdə) həmin üslubda işlənir.

Bədii üslub aşağıdakı formalarda təzahür edir: şeir dili, nəsr dili və dramaturgiya dili.

Şeir dili aydın seçilən ahəngə, ölçüyə, bölgüyə malik, qafiyələnən dildir; məsələn:

Başına döndüyüm gül üzlü sona,
Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü;
Şairlər vətəni bizim tərəflər,
Tər lanlar oylağı yadıma düşdü.

(Səməd Vurğun)

¹sözlərin əvvəlində eyni səslərin gəlməsi

²sözlərin müxtəlif hissələrində uyğun səslərin melodiya yaratması

Nəsr dili müəyyən süjetə malik təhkiyənin – hekayənin, po-vestin, romanın... dilidir; məsələn:

«Mən qərribə bir duyğu keçirirdim. Nədənə mənə elə gəlirdi ki, mağazadan qiymətli və çox kövrək bir güldan oğurlamışam. Bunu başqaları öz qiymətinə, öz dəyərinə, qanuni yolla pul verib alacaqdılar. Mən isə bir an içində xəlvətə bu güldanı götürüb qaçmışam. Mən hey qaçır, qaçır, qaçıram, hara qaçıram – bilmirəm» (*Anardan*).

Dramaturgiya dili monoloq və dialoqlardan ibarət səhnə dili- dir; məsələn:

«**Qulaməli.** Vallah, doktor, elə biz də dərdin çoxluğundan özümüzü vurmuşuq arsızlığa.

Nəriman. Eh, bilsəniz, sizlərə necə ürəyim yanır... Amma çifayda, istədiyimin yüzdə birini edə bilmirəm...

Məmmədəli. Doktor, özünüzü gözləyin, aranızda şpion salı- lar...». (*Mirzə İbrahimovdan*)

Ümumiyyətlə, ədəbi janrlar nə qədər müxtəlif olursa, ədəbi- bədii dilin (bədi üslubun) imkanları da bir o qədər geniş olur.

112 **Fonetik və qrammatik səviyyələrdə obrazlılıq əmələ gətirən göstəricilə- ri müəyyənləşdirin və izah edin.**

Yağış yağır, rəqs eyləyir gur damlalar,
Sıra-sıra, inci-inci nur damlalar.
Göydə iki qara bulud çatılaraq,
İldırımlar şaqıldayır şaraq-şaraq.
Quşlar uçur yuvasına fırl-fırl,
Şırıldayır navalçalar şırl-şırl.
Çaxnaşmada göy üzündə ildırımlar,
Bir-birinə deydi, baxın, qaldırımlar¹.
Dönmələrdə durana bax, qaçana bax!
Qaldırımda o balaca oğlana bax!
Öz döşündən yeni sözlər toxuyaraq,
Ayağını şappıldadır oxuyaraq.

(*Mikayıl Müşfiq*)

İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət.
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Hər Kə'bədə, bütخانədə, meyخانədə İblis!
Hər kəs mənə dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs mana aciz qul ikən, bəslər ədavət.
Lakin mənə təhqir edən, ey əbləhü miskin!
Olduqca müsəllət sana bil, nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə demadəm əzilib qıvrılacaqsın,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın,
Mənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:

¹səki

Qan püskürən, atəş sovuran kinli krallar,
 Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəglər,
 Altun və qadın düşkünün divanə bəbəklər,
 Min hiylə quran tülkü siyasilər, o hər an
 Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
 Onlar bütün fitnəvi şər, zülmü xəyanət,
 Onlar duruyorkən mənə təhqirə nə hacət?!
 Onlar, əvət, onlar sizi ceynətməyə kafi...
 Mən tərək edirəm sizləri əl'an nəmə lazım!
 Heçdən gələrek, heçliyə olmaqdayım azım.
 İblis nədir?

—Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

—İblis!..

(*Hüseyn Cavid*)

113 Oxuyun, qrammatik səviyyədə obrazlılıq əmələ gətirən göstəriciləri müəyyənləşdirib izah edin.

Birinci Sultan Məhəmməd
 Təxtə rəvan olan gündü —
 Bu gün, bu gün...
 Bu təntənə, bu qiyamət
 Tarix olub qalan gündü —
 Bu gün, bu gün...
 Ozan qopuz, igid qılınc
 Çalan gündü —
 Bu gün, bu gün...
 Pəhləvanlar ərşə lərzə
 Salan gündü —
 Bu gün, bu gün...
 Əldə çövkən, topu göydə

Alan gündü —
 Bu gün, bu gün...
 Sözü'n sözü qıfılbəndə
 Salan gündü —
 Bu gün, bu gün...
 Cıdır... yürüş...
 Yerin bağı
 Talan gündü —
 Bu gün, bu gün...
 Qul bazarı ağzınacan
 Dolan gündü —
 Bu gün, bu gün...

(*Qabil*)

114 Mətni oxuyun, alliterasiya yaradan samit səsləri müəyyənləşdirin.

Dağ döşündə uzanıb kəndə baxa-baxa mən keçmiş səsləri xatırlayırdım: davaya gedən səsləri, oradan gəlməyən səsləri. Bizim qoz ağacındakı qarğanın da o vaxtkı səsi qulağıma gəlirdi. Mən o səsdə o vaxtkı günəşin o vaxtkı işığını görürdüm. O işıq dağların döşünə yayılırdı, o işıq bizim həyəətə düşərdi. O işıq qoz ağacının yarpaqlarını işım-ışım işıldadardı və onda qarğa özünü saxlaya bilməyib sevincindən dəli kimi qışqırardı. Başını, bədənini silkələyə-silkələyə o, qozun uca budaqlarını tərpedərdir, telefon məftillərinin üstünə qonub, onları əsim-əsim əsdirərdi; nənəm hirsli-hirsli deyərdir ki, qızmış yenə qar yağdırmaq istəyir, ancaq mən qarğanın səsində yalnız sevinc duyurdum.

Payızda göyün üzünü qapqara qaralıb havadan yağış qoxusu gələndə qarğa uşaq kimi sevinərdi və bundan bir az sonra mütləq yağış yağardı. Qış vaxtı günlərlə, həftələrlə yoxa çıxan günəş bir gecə xəbərsiz-ətərsiz qayıdıb, səhər yeri-göyü parıldadanda mən qarğanın sevincək səsinə yuxudan oyanardım...

(*Əkrəm Əylislidən*)

- 115 Aşağıdakı şeiri oxuyun, sintaqmalarını (təqtilərini*) müəyyənləşdirin, qafiyələnməsinə diqqət yetirin.

Biz Bakının ilk səadət carçılarıyıq.
Min illərlə zülmətlərə yollar açıqdı,
Dalğalandı Sabirlərin ümman dünyası.
Azərbaycan qatarı yollara çıxdı
Dağılanda Qoca Şərqin duman dünyası.
Azərbaycan—mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
«Azərbaycan» deyiləndə ayağa dur ki,
Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər.

(Məmməd Araz)

- 116 Aşağıdakı şeir, nəsr və dramaturgiya dili nümunələrini əvvəl ayrı-ayrılıqda, sonra isə müqayisəli şəkildə təhlil edin.

—1—

Azərbaycan deyəndə
Ləpələr şairləşir.
Anaların bətnində
Qara gözlü körpələr
Pələngləşir, şirləşir.
Azərbaycan deyəndə
Müdrək qocalar kimi
Dağlar da fikirləşir.

Azərbaycan deyəndə
«Haralısan?» — sualı
Verənlərə ar olur.
Qeyrətliyə birləşir,
Qeyrətsizlər xar olur
Azərbaycan deyəndə.

(Tofiq Bayram)

—2—

Yuxular onu kəndə aparanda kənddəki evlərinin quzulamış torpaq divarlarına, çürümüş pərdilərə, taxtalara baxır və qorxurdu ki, bir gün tavan yata, ya da selləmə yağış çiy körpicləri yuyub apara, qocalar evin altında qala və bundan heç kəs xəbər tutmaya. Bu qarışıq fikirlərdən bədəni lərzəyə gəlir və onları damın altında tək qoyub şəhərə gəldiyinə peşman olurdu. Ürəyində özünü yamanlayırdı ki, sən ancaq özünü düşünürsən. İstəyirsən dolanacağın yaxşı olsun, şəhərdə əl-ayağın quru gəzəsən. Yadından çıxardırsan ki, onlar səni böyüdəndə qədər nə zillət çəkiblər... Kirpikləri ilə od götürüblər, gecələr od-ocaq olmayanda, yorğan-döşək nazik, sırsıra buz bağlayanda onlar səni öz nəfəsləri ilə isidiblər, əziz tikələrini yeməyib sənə veriblər, elə indi də səndən öteri canlarını belə fəda etməyə hazırdılar, lazım olsa sinələrini yarıb səni orada gizlədərlər...

(İsmayıl Şıxlıdan)

—3—

Böyükbəy. (*Şahnazın əlindən tutaraq*). Mənim əziz bacımın kefi necədir?

* Nitqdə (həm adi, həm də bədii nitq nəzərdə tutulur) fasilə ilə ayrılan sintaktik vahidlər (şeirdə buna təqti deyilir); məsələn: Azərbaycan — qayalarda bitən bir çiçək.

Şahnaz. Şükür Allaha, qardaş, yaxşıyam, axşam gəlib-gedən çox olduğu üçün soruşa bilmədim. Sənin Peterburq səfərin necə keçdi?

Böyükbəy. Səfərim o qədər də fərəhli olmadı. Peterburq bu saat qazan kimi qaynayır. Hər yerdə inqilab havası duyulur.

Şahnaz. Bəs, görəsən, əlahəzrət çar nə fikirdədir?

Böyükbəy. Kim bilir? Mən hökumət tərəfindən ciddi bir tədbir hiss etmədim. Görünür, ikibaşlı qartalın caynaqları korşalmışdır. O iğtişaşların kökünü birdəfəlik kəsmək üçün Napoleon kimi amansız olmaq lazımdır...

(İlyas Əfəndiyevdən)

● Ədəbi-bədii dilin şeir, nəsr və dramaturgiya dili təzahürləri bir-birindən hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir? Onları birləşdirən əlamətlər hansılardır?

§ 16. SÖZÜN POETİK FUNKSİYASI

(Poetizm)

▲ Sözüün bədii üslubdakı əsas işinə, vəzifəsinə **poetik funksiyası** deyilir. Mətnədə bilavasitə poetik funksiya daşıyan söz, yaxud ifadə **poetizmdir**.

Sözüün poetik funksiyası onun adi informativ funksiyasından fərqlənir. Adi informativ funksiyasını söz məlumat mübadiləsi zamanı həyata keçirir (məsələn, **soyuq hava, soyuq su, soyuq ev** ifadələrində olduğu kimi), poetik funksiya isə obrazlı təfəkkürün məhsuludur (məsələn, **soyuq duyğular, soyuq münasibət, soyuq adam** ifadələrində olduğu kimi). Heç şübhəsiz, obrazlı təfəkkür adi (informativ) təfəkkürə əsaslandığı kimi, sözüün poetik funksiyası da onun adi informativ funksiyasına əsaslanır.

Poetizm – bədii sözdür.

M.Füzuli bədii sözü adi sözdən fərqləndirmək üçün onu «diri söz» sayırdı və «ver sözə ehya» (yeni sözü dirilt, canlandır) ifadəsi də dahi sənətkara, «söz Allahı»na məxsusdur.

Söz bədii mətnədə özünün bədii imkanlarını nümayiş etdirir ki, həmin imkanların genişliyi söz ustasından, söz sənətkarından (onun istedadının səviyyəsindən) asılıdır. Sözüün bədii imkanlarına «sözüün sehri», «sözüün gücü», «sözüün estetikası» və s. də deyilir. Məsələn, aşağıdakı şeirdə sözüün haqqında danışılan sehri, gücü, estetikası hiss olunur:

Çarxını qurduqca dövrənin əli
Bəzən ağlar olur, bəzən gülməli...
İnsanın ən böyük eşqi, əməli
Bəzən aslan kimi çırpınır darda,
Bəzən də qərq olur fırtınalarda.

(Səməd Vurğun)

Burada söz adi informasiya vermir, güclü emosiya, bədii təsəvvür yaradır.

Bədii söz, əsasən, **məcəzi mənada** işlənmiş sözdür.

Poetik təfəkkürün məhsulu kimi yaranan söz, ifadə tədricən adi (informativ) təfəkkürün materialına çevrilə bilər. Məsələn, **acı söz, ləkəsiz vicdan, mülayim xasiyyət** kimi ifadələr bir vaxtlar bədii kəşf olub, indi hamının işlətdiyi ifadələrdir.

Frazeologizmlər də dilin poetik imkanları hesabına yaranmışdır, lakin hazırda dilin normativ vahidləri sırasına daxildir. **Canını dişinə tutmaq, gördüyündən göz kirəsi istəmək, çörəyini daşdan çıxarmaq, söz atmaq** və s. kimi frazemlər bu gün kütləvi şəkildə işlənir, halbuki bunlar bir vaxtlar üslubi (yaxud stilistik) fiqurlar olmuşdur.

Sözün poetik funksiyası səsin (musiqi səsinin), rəngin poetik funksiyasını xatırladır.

Sözlə bütöv bir sənət sahəsi yaranmışdır ki, biz bunu söz sənəti, yaxud **ədəbiyyat** adlandırırıq.

117 Aşağıdakı sözləri həqiqi və məcəzi mənalarında cümlədə işlədin.

Ağır, qırmızı, qapalı, dərin, möhkəm, göy, isti, pərişan, sınıq, qara, yorğun, yetim, düşkün, dəli.

118 Şeiri köçürün, məcəzi mənada işlənmiş sözlərin altından xətt çəkin, həmin sözlərin həqiqi mənalarını xatırlayın.

Uçurur fikrimi boşluqlara bax,
Göyü xəncər kimi dümdüz yararaq
Uzanan dik qayalar, silsilələr—
Qara yellər ona dörd yandan əsər.
Ağ buludlar onu bərk-bərk sarmış,
Dəli Qafqaz! O, baharsız bir qış,—
Deyə təsvir olunarmış hərdən;
Torpaq olmuş o keçən günlərdən
Saf izlər görərem daşlarda,
Ağ dumanlar ağarır qaşlarda...

(*Səməd Vurğun*)

119 Mətni oxuyun, sabit söz birləşmələrini (frazelogizmləri) tapın, onların bədii kontekstdəki funksiyasını izah edin.

Kişi yola düşəndə dan yeri yenicə ağarırdı. Gecikmiş xoruzlar orda-burda qanad çalıb banlayır, səhər mehi otları xışıldadır, torağaylar pırlıltı ilə qalxıb sirkan kollarının dibinə qonurdular. O, axşamdan arvadına demişdi ki, uzaq səfərə çıxacaq, Allah-taalanı tapıb dərini ona deməyincə geri qayıtmayacaq. Arvad əli üzündəcə donub qalmış, xəya-

lindən keçirmişdi ki: «Allah, sən özün saxla, kişinin başına havamı gəldi, nədi?» Ancaq ağızını açıb bir söz deyə bilməmişdi. Bütün gecəni korun-korun ağlamış, ərinin yoluna tədarük görmüşdü. Heybəyə beş-altı çörək, bir torba süzmə, yarım baş pendir qoymuşdu. Səhərəcən yatmayıb ərinin patavasını, çarığının qurutmuş, paltarının cırıq-söküyünü yamamışdı. Xoruzun üçüncü banından sonra kişi paltarını geyinib sakitcə evdən çıxmaq istəmişdi. Arvadı isə həyətdə, boz kilimin üstündə mitil yorğana bürünüb yan-yana yatışan uşaqlarını dürtmələyib qaldırmışdı ki, durun, atanız uzaq yola çıxır, görüşün. Uşaqlar yuxulu-yuxulu onun boynuna sarılmışdılar. Ata balalarını bir-bir öpmüş və daxmasından çıxmışdı.

(İsmayıl Şıxlıdan)

§ 17. BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ

▲ Sözün poetik imkanları ən çox bədii vasitələrdə üzə çıxır. **Bədii təsvir vasitələri** birbaşa deyil, məcazi mənada işlənən sözlər, ifadələrdir ki, onların əsas növləri aşağıdakılardır:

Epitet (bədii təyin). Bu və ya digər predmetin qeyri-müstəqim əlamətini göstərən təyine **epitet**, yaxud **bədii təyin** deyilir. Məsələn, ağır söz, dərin fikir, yuxulu torpaq, gül üz, dəli həvəs və s.

Qeyd: Epiteti (bədii təyini) adi təyinlərdən, yaxud, başqa sözlə, qrammatik təyinlərdən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, ağır söz birləşməsində ağır bədii təyin və ya epitet, ağır daş birləşməsində isə adi və ya qrammatik təyindir.

Təşbeh (bənzətmə). Bu və ya digər predmetin diqqəti çəkən əlamətinə görə başqa bir predmetə oxşadılmasına **təşbeh**, yaxud **bənzətmə** deyilir. Təşbehin (bənzətmənin) iki forması var:

I. **Kimi, tək, elə bil, sanki** və s. qrammatik əlamətlərlə düzəldilən təşbehlər (bənzətmələr); məsələn, hisləri buz kimi (tək) soyuq olmaq, elə bil daşdır (adam haqqında), baxışı sanki maral baxışı idi və s.

II. Həmin qrammatik əlamətlər olmadan düzələn təşbehlər (bənzətmələr); məsələn, **o, maraldır, yaxud əjdahadır** (adam haqqında); **gözləri ahu gözüdür** və s.

I qrupdan olan bənzətmələr **müfəssəl**, II qrupdan olan bənzətmələr **mükəmməl** bənzətmələr adlanır.

Metafora (istiara). Bu və ya digər predmetin, hadisənin əlamətinin həmin predmetin, hadisənin adı çəkilmədən başqasına (başqa predmetə, hadisəyə) köçürülməsinə metafora (istiara) deyilir. Məsələn:

Qış günəşi
Uzaqdan yorğun-yorğun
baxırdı yamaclara.

(Osman Sarıvəlli)

Mübaligə. Bu və ya digər predmetin, hadisənin əlamətlərini olduğundan müqayisəyə gəlməyəcək qədər artıq göstərməyə **mübaligə** deyilir. Məsələn:

Mən aşiqəm Salyana,
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən, bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana.

Yaxud:

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilən.

(Məhəmməd Füzuli)

Mübaligə ən çox folklorda və klassik ədəbiyyatda işlədilir.

Kinayə. Sözün zahirən müsbət mənada deyilib, ancaq əslində mənfi mənə bildirməsinə **kinayə** deyilir ki, məzmununa görə iki növünü fərqləndirmək lazım gəlir:

I. *Yumorlu kinayə* – məsələn, *Ə, bu lap əjdahadır ki (qorxaq, bacarıqsız adam haqqında). Maşallah, yaman ağıllısan (ağılsız hərəkət etmiş adama müraciətlə)* və s.

II. *Satirik kinayə* – məsələn, *Millətin dərđini çəkməkdən əriyib çöpə dönüb...* (Öz kefində olub, millətə canı yanmayan haqqında). *Bi-zi ağ günə çıxartdı* (öz işini bacarmayan rəhbərlər haqqında) və s.

Bədii vasitələrin bədii üslubdakı rolu çox mühümdür, onları həmin üslubu təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz bədii vasitələrlə ədəbi-bədii dildə yeni ifadələr yaradılır, adi sözlərə qeyri-adi mənalar verilir və nəticədə, ümumiyyətlə, ədəbi dil zənginləşir, ifadə imkanları genişlənir, səlisləşir.

120

Mətni oxuyun, bədii vasitələri tapın, növlərini (epitet, təşbeh, mübaligə və s.) müəyyənləşdirin.

Ağacların sultanı, dünyanı yorub yola salmış qoca palıd da tezdən oyanmışdı. O, səhər küləyinin dağlardan qovub gətirdiyi sərin, bulaq suyu kimi diş göynədən təmiz havasını ciyərlərinə çəkib meşəyə qulaq asırdı. Qumru quşları qoşalaşmış naz-qəmzə ilə çəmənlərdə dolaşırdılar. Onların qurultusu hophopun səsinə, hophopun səsi alabaxtanın oxumasına, alabaxtanın nəğməsi bülbülün cəh-cəhinə qarışırdı. Elə bil bu

qalın meşə havanın ətrindən bihuş olub min bir dillə zümzümə edir və bu nəğməli dünyaya heyranlığını bildirirdi. Qoca palıd sonsuz boşluqlara qədər baş alıb gedən meşənin cah-calalına baxdıqca ürəyi dağa dönürdü. Bilirdi ki, bu ağacların çoxu onun kökündən, ətrafa səpələnen qozalarından törəmişdir. Pöhrələr boy atdıqca bir-birinə dayaq olub arxa-arkaya dayanmış, küləyə-tufana boyun əyməmək üçün ayaqlarını yerə dayayıb torpağın qalın qatlarına kök atmışdılar və indiyə qədər onların başından bir tük də əskik olmamışdı.

(İsmayıl Şıxlıdan)

- Bədii vasitələri taparkən nəzərə alın ki, bu, alleqorik mətdir: meşə—xalqın, palıd—hökmdarın, xalq ağsaqqalının obrazıdır... Həmin obrazlar nə dərəcədə müasirdir?

121 Mətni oxuyun, epitetləri göstərin, onların bədii üslubdakı rolunu izah edin (mətndəki nümunələr əsasında).

...Şirvanın yaşıl düzənlərini, yalçın qayalarını, zümrüd dağlarını, sırhaşır axan, anasının göz yaşı kimi duru bulaqlarını yada sala bilməyəcək, unudulacaq. Quranda cənnətin təsvirini oxuyanda gözləri önündə uşaqlıq xəyallarının dumanına bürünmüş doğma Vətəni canlanmayacaq... Bibiləri, dayıları, xalaları onun yadına düşənəcən (əgər düşsə də) artıq bu dünyadan köç təbilini vurub gedəcək. «Uşağım qərrib eldə, yadlar içində tək-tənha qalacaq» ... Ananın böyük dərdi buydu. Ana oğlunun burada yerləşdikcə doğmalaşa biləcəyinə inanmırdı...

(Əzizə Cəfərzadədən)

122 Aşağıdakı şeiri oxuyun, təşbehləri tapıb göstərin.

Ömür başdan-başa, beşikdən qəbrə
Heyatın sevinci, qəmi deyilmi?..
Ölüm bir ömürlük ızdırabların—
Ağrının, acının cəmi deyilmi?

Keçir məqamlar da gündə yüz əldən,
Hansı gizli əldir pozan, düzəldən...
Sənin güvəndiyin dünya əzəldən
Əkilən, biçilən zəmi deyilmi?

Ayaqlar altında yer oldu tapdaq,
Sırrını, məğzini bilmədik ancaq,—
Tapdaq etdiyimiz bu qara torpaq
Əbədi mənzilin damı deyilmi?

(Bəxtiyar Vahabzadə)

- 123 Aşağıdakı parçada istiarələri tapın, onun mətnlərdəki bədii (poetik) funksiyasını müəyyənləşdirməyə çalışın.

Bakının dərdi var, Bakı xəstədir,
Könül intizarda, göz yol üstədir...
Soyuq divarlarda güllə nişanı,
Didir, parçalayır insan insanı...

Burda döngələrin yeri darısqal,
Oturmuş palanın üstündə hambal.
Dərin fikirlərə qərq olmuş yazıq,
Dincəlmək istəyir o da azacıq.
Şahların qızdığı qorxunc bir zaman...
Atıb külfətini gəlmiş İrandan...

(Səməd Vurğun)

- 124 Əsasən kinayə üzərində qurulmuş aşağıdakı mətni oxuyun və burada daha hansı bədii vasitələrin işləndiyini göstərin.

Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kaman!
Ceyran gözün, qarışqa xətin, kakilin ilan!
Alma çənən, çənəndə zənaxdan dərin quyu,
Kırpiklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan.
Boynun sürahi, boy-buxunun bir uca çinar,
Əndamın ağ gümüş, yanağın qırmızı ərnar!
Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab...
Qah-qah, qərribə gülməlisən xanımın-xərab.

(Mirzə Ələkbər Sabir)

- Hansı ifadələr (obrazlar) mətnin lirik yox, satirik (kinayəli) mətn olduğunu bilavasitə göstərir?

§ 18. ELMİ ÜSLUB

▲ Elmi üslub elmi təfəkkürün ifadəsi olub, bu və ya digər elm sahəsinin dilidir. Məntiqlilik, ardıcılıq, konkretlik və s. elmi nitqin (üslubun) əsas xüsusiyyətləridir.

Monoqrafiyaların, dərsliklərin, elmin müxtəlif sahələrinə aid məqalələrin və s. dili elmi üsluba aiddir. Bədii üslubdan fərqli olaraq elmi üslubda obrazlılığa, emosionallığa, adətən, təsadüf edilmir.

Məsələn, «...Ümumxalq dilinin, xüsusən onun yüksək forması olan ədəbi dilin ümumiyyət tərəfindən məqbul normaları vardır və dilçiliyin bir sıra sahələri bu normaları dilin ümumi qayda və qanunlarının hərtərəfli tədqiqinə əsasən aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, qanuniləşdirir və dəqiqləşdirir. Üslubiyyət isə bu normaların həm müstəqil, həm də şərti məqsədəuyğunluq əsasında istifadə edilməsi mümkün olan variantlarını müəyyənləşdirir

və tədqiq edir... Beləliklə, dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzolunma imkanları, məna paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslublar üslubiyyatın mövzunu təşkil edir». (*Əbdülzəl Dəmirçizadədən*)

Elmi üslubda ancaq bu üslub üçün xarakterik olan elə sözlər işlənir ki, onlara **termin** deyilir. Hər elmin özünəməxsus terminləri, yaxud terminologiyası vardır. Həmin terminləri, yaxud terminologiyayı, adətən, o elmə bələd olanlar başa düşürlər.

Yuxarıdakı mətnə dilçiliyə aid **ümumxalq dili, ədəbi dil, dil vahidi, dilçilik, üslubiyyat, üslub, norma, fonetika, leksikologiya, qrammatika, sinonim** və s. terminlər işlənmişdir.

Elmi üslubda mürəkkəb cümlələr, modallıq bildirən söz və ifadələr çox işlənir. Elmi fikir nə qədər mürəkkəb olursa, dil də bir o qədər mürəkkəb olur, onu başa düşmək üçün müəyyən hazırlıq tələb olunur. Məsələn, elmi üsluba aid aşağıdakı mətnə diqqət yetirək:

Qədim Azərbaycan mədəniyyətinin mənbələri diferensial mənbələrdir — o mənada ki, məsələn, oğuznamə mövzusunda ümumtürk keyfiyyəti «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı azərbaycanlılığı istisna etmir; ümumtürk keyfiyyəti isə yalnız genezisdən gəlmir (lakin, şübhəsiz, bu, əsasdır), regiondakı tarixi kontaktlar həmin keyfiyyətin funksionallığını qoruyur. III—V əsrlərdə ümumxalq Azərbaycan dili formalaşır, bu proses türk tayfa dillərinin mərkəzləşməsi hesabına gedir; IX—XI əsrlərdə Azərbaycana gələn türk tayfaları artıq müxtəlif tayfalarla (yaxud tayfa birlikləri ilə) deyil, müəyyənleşmiş xalq mövcudluğu (və onun dili) ilə qarşılaşırlar. Gəlmə mədəniyyətin qohum yerli mədəniyyətdə ehtivası tədricən gedir...

Mətnə söhbətin nədən getdiyini bilmək üçün aşağıdakılar tələb olunur:

- 1) terminləri (terminologiyayı) başa düşmək;
- 2) sintaksisi anlamaq, yeni müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələri dərk etmək.

Elmi üslubda fikri daha yığcam, daha konkret ifadə etmək üçün müxtəlif qrafik vasitələrindən (rəqəm, diaqram, düstur və s.) istifadə olunur; məsələn:

Xassə 1. A və B nöqtələri arasındakı məsafə, bu nöqtələr müxtəlif olduqda müsbət ədədə, üst-üstə düşdükdə isə sifirə bərabərdir, yeni $A=B$ olduqda $AB>0$ və $A=B$ olduqda $AB=0$ olur.

Xassə 2. İstənilən A və B nöqtələri üçün A-dan B-yə qədər məsafə B-dən A-ya qədər məsafəyə bərabərdir:

$$AB=BA$$

Xassə 3. İstənilən A, B, C nöqtələri üçün AC məsafəsi AB və BC məsafələri cəmindən böyük deyil:

$$AC<AB+BC$$

Elmi üslubda sözlər, ifadələr, cümlələr müəyyən anlayışları, hökmləri birmənalı şəkildə ifadə edir, çoxmənalılığa, mətnaltı məna, fikrin müxtəlif cür anlaşılmasına yol verilmir.

125 *Mətni oxuyun, elmi üsluba məxsus leksik və qrammatik (sintaktik) xüsusiyyətləri müəyyənləyərək şərh edin.*

Elektron hesablama maşınları (EHM) mürəkkəb quruluşa malik qurğular kompleksi olub, əvvəlcədən tərtib olunmuş və onların yaddaşlarında mühafizə edilən proqramlar əsasında müxtəlif informasiya proseslərini yerinə yetirir. Bu proseslər rəqəm və simvol (hərflər, qrafik informasiyalar) informasiyalarının daxil edilməsi, mühafizəsi, işlənməsi və alınmasıdır.

EHM-lərin kompleks aparat vasitələri model (blok) quruluşuna malikdir. Ayrı-ayrı modullar informasiyanın daxil edilməsi (giriş qurğuları), mühafizəsi (fəal və xarici yaddaş qurğuları), işlənməsi (prosessorlar) və alınması (çıxış qurğuları) proseslərini həll edir.

126 *Aşağıdakı mətni oxuyun, elmi üslub üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri göstərin.*

EHM-lərin dördüncü nəsli böyük inteqral sxemləri (BİS) əsasında qurulmuşdur. Mütərəqqi texnoloji üsulların köməyiylə bir inteqral sxemdə on minlərlə tranzistor yerləşdirmək mümkün oldu. Belə qurulmuş inteqral sxemlərinə böyük inteqral sxemləri deyilir. Bu sxemlərin köməyiylə hətta EHM-in prosessorunu bir silisium kristalına yerləşdirmək mümkün oldu. Belə qurulmuş prosessor mikroprosessor adlanır. Beləliklə, BİS-lərin kəşfi mikro-EHM və ya mikrokompyuterlərin yaradılmasına səbəb oldu. Mikrokompyuterlər yaddaş tutumları, sürətləri və başqa göstəricilərinə görə böyük və mini EHM-lərdən geri qalmalarına baxmayaraq, istismarı ucuz olması, etibarlılığı, kompaktlığı, asan istehsalı və s. keyfiyyətlərinə görə çox əlverişlidir. Bu üstünlüklər mikrokompyuterlərin geniş tətbiqinə və fərdi kompyuterlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

- a) terminləri müəyyənləşdirib altından xətt çəkin;
- b) cümlələrin quruluşca növlərini müəyyən edin;
- c) modallıq məzmunu ifadə edən sözləri, yaxud söz birləşmələrini (ifadələri) tapıb göstərin (əgər varsa).

§ 19. SÖZÜN TERMINOLOJİ FUNKSİYASI

(Termin)

▲ Sözü elmi üslubdakı əsas işinə, vəzifəsinə onun **terminoloji funksiyası** deyilir. Mətnə bilavasitə terminoloji funksiya daşıyan söz, yaxud ifadə — **termindir**.

Terminlər (terminologiya) başqa üslublar üçün xarakterik deyil, elmi üslubu isə terminsiz təsəvvür etmək olmaz.

Elmi üslubda bilavasitə terminoloji funksiya daşıyan sözlər, yaxud ifadələrlə yanaşı, elə sözlərə, ifadələrə də təsadüf olunur ki, onlar, ümumiyyətlə, termin deyillər, ancaq elmi mətnə termin kimi işlənir. Məsələn, **leksəm**, **leksik vahid** və s. dilçilik elminin bilavasitə terminidir, söz isə məhz elmi mətnə termin kimi çıxış edir.

Bu və ya digər elm sahəsinə aid mətnləri, artıq məlum olduğu kimi, terminlərsiz (terminologiyasız) təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər söz termin deyil. Termin, hər şeydən əvvəl, müəyyən elm sahəsinə aid olub, ancaq həmin elmin mütəxəssislərinə (o elmi bilənlərə) məlumdur; ikincisi, müxtəlif mənə çalarlarına malik deyil, məhz bir anlayışı ifadə edir; üçüncüsü, formaca yığcamdır, rahatdır.

Azərbaycan dilində, eləcə də dünya dillərinin çoxunda alınma terminologiya milli mənşəli terminologiyadan daha geniş yayılmışdır; həm Şərqi (xüsusilə ərəb), həm də Qərbi (Avropa) dillərinə məxsus terminlər dilimizdə üstünlük təşkil edir.

Elmi təfəkkürün, məsələn, bədii təfəkkürlə müqayisədə beynəlmiləl xarakter daşımalarının nəticəsidir ki, elmi terminlər də, adətən, beynəlmiləl olur: dünyanın bir çox dillərində eyni terminlər işlənir.

Müşahidələr göstərir ki, get-gedə dünyada elmi təfəkkürün inteqrasiyası güclənir—hər bir alim çalışdığı sahə üzrə bütün

kəşfləri, mülahizələri mənimsəməyə cəhd edir. Ona görə də dünyanın əsas dillərini bilmək, daha doğrusu, ixtisasa aid müxtəlifdilli məlumatları bilavasitə qəbul etmək lazım gəlir. Eyni zamanda hər bir xalqın alimləri öz araşdırmalarını vaxtlı-vaxtında dünyaya çatdırmalı olurlar. Beləliklə, elmin dili getdikcə daha çox beynəlmiləlləşir ki, bu özünü aşağıdakı sahələrdə göstərir:

1) hər bir dilin (o sıradan Azərbaycan dilinin) elmi üslubunda beynəlmiləl terminlər milli terminləri sıxışdırır;

2) elmi üslub get-gedə daha çox formullara, şərti işarələrə, müxtəlif xalqlardan olan mütəxəssislərin hamısı üçün anlaşılıq digər vasitələrə meyil edir;

3) elmi məlumatların, müxtəlif araşdırmaların nəticələrinin daha çox elan edildiyi dillər (məsələn, ingilis, alman, fransız, rus və s.) müəyyənləşir.

Bununla belə hər bir inkişaf etmiş mədəni xalq əsas elm sahələri üzrə orta təhsili məhz öz ana dilində aparmalı, yalnız bundan sonra beynəlmiləl dil arenasına çıxmalıdır.

128 Mətni oxuyun, terminlərin göstərin, onların mənasını izah edin.

Türkologiyada budaq cümlələr haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Xəbəri şəxslə formada olan budaq cümlələri bütün dilçilər qəbul edirlər və belələri heç kim üçün mübahisəli deyildir. Mübahisə yalnız feli sifət, feli bağlama və felin isim (məsdər) tərkibləri üzərindədir. Çox zaman məsdər tərkibləri arada unudulur; feli sifət və feli bağlama tərkibləri budaq cümlədirmi, budaq cümlə deyildirmi məsələsi ətrafında mühakimə yürüdülmür.

(Ələvsət Abdullayevdən)

129 Aşağıdakı terminlərin hansı elm sahələrinə aid olduğunu müəyyənləşdirib cümlədə işlədin:

Benzol, karbohidrat, turşu, təcil, hərəkət, təzyiq, tənlik, kotanges, hipetonuz, kürə, tuyuq, əruz vəznə, bəhr, hipoteza.

130 Aşağıdakı sözlərin: a) adı danışdığı dilindəki, b) elmi üslubdakı mənalərini müəyyən edin. Sözləri cümlələrdə işlədin və elə edin ki, bir cümlədə sözün adı danışdığı dilindəki, ikinci cümlədə elmi üslubdakı (terminoloji) mənası əks olunsun.

Söz, səs, xəbər, dalğa, su, güc, iş, göl, çay, duz, dairə, xətt, say, cümlə, təsirli, təsirsiz.

§ 20. ELMİ ÜSLUBUN MÜXTƏLİF ELM SAHƏLƏRİ ÜZRƏ TƏZAHÜRLƏRİ

▲ Elmin müxtəlif sahələri olduğu kimi, elmi üslub da müxtəlif elm sahələrində təzahür edir. Hər bir sahənin özünəməxsus terminologiyası, ifadə tərzı həmin təzahürləri bir-birindən fərqləndirir.

Elmlər: humanitar, təbiət və texniki elmlər olmaqla üç böyük bölməyə ayrılır; fəlsəfə, tarix, filologiya, psixologiya və s. humanitar; biologiya, coğrafiya, tibb və s. təbiət; riyaziyyat, fizika, kimya və s. texniki elmlər sırasına daxildir.

1) Humanitar elmlərə aid mətn:

... Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məlumat mənbələrindən biri də Nizami kimi dahi sənətkarların əsərləridir. Nizami şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrlarından istifadə etdiyi kimi, xüsusilə qədim eposdan da bacarıqla istifadə etmişdir. Bu dahi sənətkarın «Xəmsə»sində yüzlərlə kiçik, böyük əfsanələrə, əsatirə təsadüf edilir. Bunlardan bəzilərini o özü yaratmış, bəzilərini isə müxtəlif yazılı məxəzlərdən, şifahi ədəbi əsərlərdən istifadə edərək yenidən işləmiş, təkmilləşdirmiş, xalqdan alaraq yenidən xalqa qaytarmışdır.

(Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, 1960)

2) Təbiət elmlərinə aid mətn:

Mutasiyaların sıxlığını öyrənməyin həm nəzəri, həm də seleksiya işlərində çox böyük praktik əhəmiyyəti vardır.

Genlər nə qədər davamlı olsalar da, yenə müxtəlif daxili və xarici amillərin təsiri altında mutasiyaya uğrayır. Mutasiya təsəvvür ediləcək dərəcədə də seyrək baş verən hadisə deyildir. Ali bitkilərin, heyvanların və insanın genomunda yüz minlərlə və daha artıq gen olur. Onların əmələ gətirdikləri milyonlarla qamet içərisində müxtəlif mutasiyalı genlər az olmur. Lakin təbii şəraitdə bu mutasiyalar təbii seçmə tərəfindən ya tutulub saxlanılır, yaxud da çıxıdaş edilir.

(Genetika, Bakı, 1981)

3) Texniki elmlərə aid mətn:

Müəyyən t zamanı ərzində keçiricinin en kəsiyi sahəsindən keçən elektrik miqdarını q ilə işarə edib, onun vahid zamanda keçən hissəsini aşağıdakı kimi təyin edə bilərik:

$$i = \frac{q}{t}$$

Keçiricidən keçən elektrik miqdarı dəyişdikdə $i = \frac{d_q}{d_t}$ alınır.

Bu kəmiyyət, elektrik cərəyanının qiymətini, yeni elektrik miqdarının dəyişmə sürətini göstərdiyi üçün cərəyan şiddəti adlanır.

(*Elektrotexnika, Bakı, 1965*)

Elm sahələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, bütün elmlərin dili eyni bir üslubu təşkil edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin humanitar elmlər üzrə elmi üslubu təbiət və texniki elmlər üzrə elmi üslublarından daha çox inkişaf etmişdir ki, bu da humanitar elmlərin milli, təbiət və texnika elmlərinin beynəlmiləl, yaxud daha çox ümumbəşəri səciyyəyə daşması ilə bağlıdır.

131 Aşağıdakı terminləri müxtəlif elm sahələri üzrə qruplaşdırıb yazın:

Şeir, sulfat turşusu, perpendikulyar, təcil, tanges, bağlayıcı, roman, onurğalılar, güc, eksperiment, hipetonuz, fotosintez, benzol, ovalıq, müstəmləkə, nəqli keçmiş zaman, bayatı, triqonometriya, tənlik, qida borusu, sonsuzluq, reaksiya, katalizator, novella, beyt, xanlıq, funksiya.

* Verilmiş terminlərdən hansılar türk mənşəlidir; hansılar Şərq, hansılar Qərb (Avropa) mənşəlidir? Terminlərdən hansılarını bu və ya digər elmə aid etməkdə çətinlik çəkdiyiniz?

132 Mətni oxuyun. Avropa mənşəli terminlərin fəallığını nə ilə izah edərsiniz?

Pirolizdən alınan qazın tərkibi mürəkkəb olub, oksidləşdirici və homogen pirolizdən 7—9%, elektrokrekinq və regenerativ pirolizdən isə 11—14% (həcmə) asetilen alınır. Qazın əsas komponentlərinin tərkibi belədir: H_2 [45—55% (həcmə)] və CH_4 [5—25% (həcmə)], oksidləşdirici və homogen pirolizdə isə CO [26—27% (həcmə)] və CO_2 [3—4% (həcmə)]. Oksidləşdirici pirolizdə asetilenin homoloqlarının miqdarı 0,2—0,3%-ə (həcmə) və başqa hallarda 1,0—1,5%-ə (həcmə) çatır.

Asetilenin ayrılması və təmizlənməsi onun müxtəlif həlledicilərdə həll olmasına əsasən aparılır. Adətən qaz əvvəlcə hissən, sonra aromatik karbohidrogenlərdən və asetilenin homoloqlarından (forabsorbsiya) təmizlənir, bundan sonra isə asetilen həlledicidə udulur. Asetilenin təmizlənməsi mərhələsi desorbsiya üsulu ilə aparılır. Metanın oksidləşdirici pirolizindən alınan asetileni bu yolla təmizləməklə onun təmizlik dərəcəsini 99,0—99,5%-ə çatdırmaq olur. Təmizlənmiş asetilenin tərkibində əsas qarışıqların, metilasetilen, propadien və karbon-4-oksidin miqdarı 0,1—0,3% təşkil edir.

Piroliz üsulu ilə asetilenin alınmasının üstün cəhəti prosesin bir mərhələdə getməsidir. Bu zaman kapital qoyuluşu az tələb olunur və az enerji sərf olunur (elektrokrekinədən başqa). Lakin alınan qaz qarışığının tərkibində asetilenin qatılığı çox aşağı olur. Onun ayrılması və təmizlənməsi çox mürəkkəb prosesdir.

İstər karbid və istərsə də piroliz üsulu ilə asetilenin alınmasının iqtisadi səmərəliliyi ilə əlaqədar baxışlar müxtəlifdir. Ola bilsin ki, gələcəkdə neft və təbii qazın çatışmazlığı problemi bu üsula təsir edəcəkdir. Hazırda dünyada istehsal edilən asetilenin yarısından çoxu karbid üsulunun payına düşür.

(Abel Məhərrəmov və Musa Bayramovdan)

● Mətnəki terminləri göstərin. Bu terminlərdən hansıları kimya dərində istifadə edirsiniz?

133

Mətni oxuyun. Elmi üslubda dilin sadəliyinə, aydınlığına diqqət yetirin. Elmi üslubda obrazlılığı nə ilə izah edirsiniz? «Kölgəsiz ağac» məcazının mənasını açın.

«Kölgədə bitən ağacın kölgəsi olmaz» fikrini sənət devizi seçən Mir Cəlal böyük fikirlərin lakonik bədii təcəssümünə meydan açan hekayə janrına xüsusi maraq göstərir. Bu hekayələrdə ədibin şəxsi müşahidələri, tükənməz vətənsəverliyi, psixoloji hal-vəziyyəti, dərin lirizmi çox qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. «Kölgəsiz ağac» dedikdə isə bu hekayələrdə qələmə aldığı bir çox yazıq, həm də çox hiyləgər və riyakar təbiətli insan obrazlarını nəzərdə tuturdu.

Məlumdur ki, Mir Cəlal böyük gülüş ustaları C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyevin layiqli davamçısı olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında satirik nəsrin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Lakin Mir Cəlalin, necə deyərlər, öz gülüşü vardır. Bu gülüş ilk növbədə Mir Cəlalin bənzərsiz fərdi təbiəti, şəxsi xarakteri ilə əlaqədardır, onun təzahürüdür. Bu gülüşdə onun ədibliyi də, alimliliyi də, müəllimliyi də «iştirak edir». Yəni o, bəzən bir yazıçı kimi oxucularını həyatın qüsurlarından, eybəcərliklərindən uzaq olmağa çağırır, bəzən alim müdrikliyi ilə həyatın həqiqət yolunu nişan verir, bəzən də müəllim təkmini ilə nəsihətlərini çatdırmış olur. Təsadüfi deyildir ki, Mir Cəlal yaradıcılığında son dərəcədə səmimi, müdrik yumor aparıcıdır, əsasdır. Yumorlu kinayələrin isə misli yoxdur!

(Nərgiz Paşayevadan)

● Mətnə sinonim və antonimləri göstərin. Bu bədii dil xüsusiyyətinin işlənmə səbəbini açın.

- «Mir Cəlalin öz gülüşü vardır» ifadəsinin elmi təhlilini verin.
- Mətdəki ədəbiyyatşünaslıq terminlərini göstərin.
- Mənfiliyin təsviri ilə cəmiyyəti, oxucu kütləsini mənfilikdən təmizləməyi necə başa düşürsünüz? Ədəbiyyatdan öyrəndiyiniz bilik əsasında bu barədə danışın.

134 Mətni oxuyun, elmi üslubun əsas xüsusiyyətlərini şərh edin.

Ərəb dili tarixən üç inkişaf mərhələsi keçirmiş, qədim (V əsrədək), klassik (V–XVIII əsrlər) və müasir (XIX əsrdən indiyədək) ərəb dili kimi təmsil edilmişdir... Müxtəlif məhəlli dialektlərdən ibarət qədim ərəb dili sonrakı inkişaf mərhələsində qəbilələr arasında başa düşülən və danışılan ümumi bir dilə çevrilir. Dilin yeni keyfiyyət kəsb edib formalaşmasında qureys (Məkkə) dialekti xüsusi rol oynayır. Həmin dil islamdan bilavasitə qabaq, müsəlman alimlərinin «cahili» adlandırdıqları dövrdə yaranmış şifahi poeziya nümunələrində (bunlar yalnız VIII–X əsrlərdə toplanıb «Əl-Müəlləqat», «Divan-əl-Həməsə», «Kitab əl-əğani» və s. məcmuələr şəklində çap edilmişdir) və habelə çox qiymətli abidə hesab edilən «Quran»da (VII əsr) artıq sabitləşmiş qrammatik quruluşa və zəngin söz ehtiyatına malik ilk klassik ərəb dili kimi təsbit edilir. Sonrakı inkişaf prosesində ərəb dili bir-birindən getdikcə daha çox fərqlənən ədəbi (klassik) dilə və dialektlərə ayrılır.

(Ələsgər Məmmədovdan)

- 135** Maraqlandığınız hər hansı elm sahəsinə aid müəyyən bir mövzuda məqalə yazmağa çalışın. Hansı çətinliklərlə rastlaşdığınızı söyləyin.

§ 21. PUBLİSİSTİK ÜSLUB

▲ **Publisistik üslub** – milli ictimai təfəkkürü ifadə edən nitq forması olub, mətbuatda funksionallaşır və olduqca müxtəlif mövqeləri, maraqları əks etdirir. Qəzetlərin, kütləvi jurnalların, radionun, televiziyanın, elmi-kütləvi kitabların və s. dili publisistik üsluba aiddir. «Publisistik üslub» ifadəsi ilə yanaşı, bəzən «mətbuat dili» ifadəsi də işlənir ki, bunların hər ikisi, əsasən, eyni anlayışı əks etdirir. Həmçinin «qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili», «elmi-kütləvi dil» və s. ifadələr işlədilir. Bu zaman publisistik üslubun müxtəlif formaları, növləri nəzərdə tutulur.

Radio dili, televiziya dili, eləcə də kütləvi yığıncaqlarda, mitinqlərdə səslənən (natiqlərin çıxışlarında, yerdən atılan replikalarda və s.) dil publisistik üslubun şifahi formasıdır. Qəzetlərin, kütləvi jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s. dili isə onun

yazılı formasıdır. Publisistik üslubun şifahi forması ilə yazılı forması bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Hər iki halda aydınlığa, kütləvi anlaşılıqlığa, təsirliliyə xüsusi diqqət yetirilir; danışan, yaxud yazan çalışır ki, haqqında bəhs etdiyi mətləb mümkün qədər çox adama asan çatsın və onlarda rəğbət, müsbət emosiyalar doğursun.

Publisistik üslubun lüğət tərkibi əksəriyyət tərəfindən anlaşılan, ümumi ictimai maraq və axtarışlardan doğan sözlərdir. Burada bədii üslub üçün məqbul olan mücərrəd obrazlılığa, yaxud elmi üslub üçün xarakterik sayılan ağır terminologiyaya müraciət olunmur, ondan qaçılır. Publisistik üslubun sintaksisi mümkün qədər danışiq dilinə yaxın olub, adi (normal) nitq intonasiyasını əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, publisistik üslub çox müxtəlif emosiyaları ifadə edir — həm qəzəbli, əsəbi, həm də sakit, təmkinli, həm təsviri, həm də analitik (haqqında bəhs olunan hadisələri ancaq təsvir etməklə bitməyən, həm də təhlil edən) publisistik dilə təsadüf olunur.

Publisistik üslub kütləvi nitq forması olduğuna görə xalq dilinə çox yaxındır və ona görə də həm ümumxalq dilində gedən proseslər — baş verən dəyişmələr, yeniləşmələr və s. publisistik üsluba, həm də publisistik üslubda — mətbuat dilində gedən proseslər ümumxalq dilinə təsir edir.

- 136 Publisistik üsluba aid olan aşağıdakı mətnləri oxuyun. Bunlardan hansının publisistik üslubun şifahi, hansının yazılı formasına mənsub olduğunu müəyyənləşdirin və mətnlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini göstərərək təhlil edin.

A

Hörmətli dinləyicilər! Bu günlərdə Türkiyədən bir qrup iş adamı Azərbaycana gəlmişdir. Onların içərisində ata-babaları müəyyən səbəblərdən vaxtilə Azərbaycandan Türkiyəyə köçənlər də vardır. Qonaqlar Bakının bir sıra müəssisələrində, Azərbaycanın rayonlarında olmuş, bir sıra işgüzar danışığı aparmış, hətta bəzi müqavilələr də bağlanmışdır.

Türkiyənin iş adamları belə bir ümumi fikir bildirmişlər ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında işgüzar əlaqələrin genişlənməsi ancaq iqtisadi məzmunlu bir hadisə deyil, həm də mənəvi ehtiyacdır...

B

Dövlətimizin əsas rəmzi sayılan bayrağımıza hörmət, onun uca tutulması hər bir vətəndaşın, o cümlədən, iş adamlarının borcudur. Bu

vətəndaşlıq borcuna bəzən arxa çevirənlər də tapılır. Dövlətin rəmzi olan bayrağımızın hazırlanmasını və satışını həyata keçirən bəzi iş adamlarının pul qazanmaq xatirinə qanunları kobud şəkildə pozması faktları onlardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş ölçülərə uyğun gəlməyən bayraqların satışına böyük ticarət şəbəkələri ilə yanaşı, fiziki şəxslərdə də təsadüf etmək mümkündür. Konstitusiyanın 23-cü maddəsinin ikinci bəndinə əsasən Azərbaycanın dövlət bayrağının eninin uzunluğuna olan nisbəti 1:2-yə bərabərdir. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin antiinhisar siyasəti departamenti aşkar olunan qanun pozuntuları ilə bağlı ciddi tədbirlər görülməyini bildirir. Həmçinin, dövlət rəmzinə hörmətsiz yanaşanlara qarşı monitorinqlərin gücləndiriləcəyi qeyd edilir.

(«Yeni Azərbaycan» qəzetindən)

137

«Azərbaycan» qəzetinin hər hansı sayından xoşunuza gələn bir məqaləni seçib müəyyən hissəsini dəftərinizə köçürün. Həmin mətn əsasında publisistik üslubun xarakterik xüsusiyyətlərini göstərin.

138

Mətni oxuyun, lüğət tərkibinə diqqət yetirin. Burada anlamadığınız söz, ifadə varmı? Çətin sözlərin lüğətini hazırlayın.

Azərbaycan Gənclər Təşkilatları Milli Şurasından, gənclərin «Piliqrim» ekoturizm qeyri-hökumət təşkilatından, Dağ İdman Klubundan ibarət «Gücümüz birlikdədir» koalisiyası Dəvəçi rayonunda növbəti təbiəti mühafizə aksiyası keçirib. «Piliqrim»dən AzərTAc-ın müxbirinə bildirişlər ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş bu aksiyaya Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin köməyi ilə təşkil edilib. Böyük Qafqaz dağlarının şərq qurtaracağında – qədim şimal müdafiə tikililərinin bir hissəsi olan əfsanəvi Çıraqqalanın xarabalıqları yaxınlığında ekoturist cığırılarının və çadır düşərgələri üçün meşə dayanacaqlarının abadlaşdırılması işləri aparılıb. Aksiya iştirakçıları cari ildə bu diyara qonaq gələcək turistlər və ekskursiyaçılar üçün meşə cığırılarının nişanlanması işlərini görüblər. Cığırılar ona görə nişanlanır ki, ekskursiyaçılar və turistlər müəyyən marşrutla getsinlər və təbii landşaftı pozmasınlar, heyvanları, quşları narahat etməsinlər, bitkiləri zədələməsinlər. Yerli əhali bu təşəbbüsü dəstəkləmiş və gələcəkdə keçiriləcək aksiyalarda iştirak etməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

(«Yeni Azərbaycan» qəzetindən)

139

Mətni oxuyun. Cənubi Azərbaycan mətbuatının dil xüsusiyyətlərinə diqqət yetirin, özünəməxsus nitq hadisələrini qeyd edin.

Bu gün Allaha çox şükürlər ki, İran İslam Cümhuriyyəti əsasi qanununda İran əhalisinin balaları öz ana dilində təhsil etmədən mən,

etməmişlər. Umudvarıq ki, bu yeni təhsil ilində vəzərəti-amuzəş və pərvəriş Azərbaycan məktəblərində fars dili ilə bərabər, ana dilinin də tədrisinə dəstur versin və türkçə məktəb kitablarının çap etməsinə imkan yaratsın.

Azərbaycan mədəniyyət cəmiyyətinin sədri Həbib Sahir.

(«Yeni yol» məcmuəsindən)

140

Əgər siz Azərbaycan radiosunda, yaxud televiziyasında istədiyiniz bir mövzuda çıxış etməyə dəvət olunsanız, hansı mövzunu seçərdiniz və nələrədən danışardınız? Çıxışınızın mətnini yazın.

§ 22. PUBLİSİSTİK ÜSLUBUN DİGƏR FUNKSIONAL ÜSLUBLARLA ƏLAQƏSİ

▲ Publisistik üslub ən ictimai nitq forması olduğuna görə digər funksional üslubların bir sıra əlamətlərini də daşıyır. Nəticədə publisistik üslubun aşağıdakı növləri meydana çıxır:

- a) bədii-publisistik dil;
- b) elmi-publisistik dil;
- c) rəsmi-publisistik dil və s.

Bədii-publisistik dil publisistik üslubun əsas xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, müəyyən qədər obrazlı nitq formasıdır, burada bədii ifadə vasitələrinə (məcazlara) təsadüf edilir (publisistik üslubun bu qolu oçerk və felyeton adları ilə tanınır). Məsələn: Azərbaycan xalqı xristian dünyasının hərbi üstünlüklərinə söykənən, torpaq iddiası ilə soyuq qanını qızdıran erməni faşistlərilə öz Vətəninin bütövlüyü uğrunda vuruşur, beynəlxalq qanunlar əsasında tanınmış sərhədlərini və torpaqlarını düşməndən qoruyur. Bu xalqın tarix boyu heç bir dövrdə heç kəsə qarşı torpaq iddiası və qan davası olmamışdır. O, mərdliklə, mərdənlik dünyasının qanunları əsasında vuruşur, üstün strateji mövqeləri və imkanları olsa da, qəddar düşməni olan qonşusunun torpaqlarına hücum etmək istəmir... («Ədəbiyyat qəzeti»ndən).

Elmi-publisistik dil dedikdə: a) müxtəlif elm sahələrinə (buna **elmi-kütləvi dil** də deyilir); b) siyasətə; c) dinə və s. aid publisistik məqalələrin, kitabların dili nəzərdə tutulur. Məsələn:

...Antropogenləşmə gedən bölgələrdə ekoloji rezervuarların təşkili məqsədəuyğun olardı. Torpağın texniki tərkibi, strukturu, onda yayılan mikroorqanizmlərin aktivliyi, torpaqəmələgəlmə prosesi əzəli ekosistemlərlə müqayisəli götürülməlidir. Müxtəlif kimyəvi elementlərin torpaq-bitki-heyvan-insan qida zənciri boyu hərəkətinin, onların nəsildən-nəslə ötürülmə mexanizminin öyrənilməsi də diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Eyni zamanda, müxtəlif kimyəvi birləşmələrin torpaqdan təmizlənməsi üçün çoxlu vəsait və vaxt tələb olduğunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı regionları neytrallaşdırmaq məqsədi ilə torpağın çirklənməsinin xarakterindən asılı olaraq texniki bitkilərin ağac, ot növlərinin, mikroorqanizmlərin rayonlaşdırılması vacibdir.

Yüksək dağ otluqlarında, biçənlərdə kənd təsərrüfatı işlərinin sistemsiz aparılması, dərman bitkilərinin kortəbii yığılması, qoruq şəraitində sənaye məqsədli partlayışların, hərbi poliqonların, neft-qazıntı işlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində çöl heyvanlarının kütləvi surətdə məhv edilməsi, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın flora və faunasının 500-ə qədər növünü, minlərlə populyasiyasını, yarımnövünü tamamilə məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdur. (*«Azərbaycan» qəzeti*)

Rəsmi-publisistik dil bilavasitə publisist məzmun daşıyan bu və ya digər rəsmi, yaxud işgüzar sənədin dilidir.

- 141 Aşağıdakı: a) elmi üsluba, b) publisistik üslubun elmi-publisistik dil növünə aid mətnləri oxuyun. Üslubların özünəməxsus əlamətlərini müəyyənlədin.

a

Füzuli dilinin elmiliyi təkcə onun fəlsəfi mühakimələrində, həyat və cəmiyyət haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləməsində, elmi-fəlsəfi-terminoloji lüğətdən istifadəsində deyil, həm də bu fikirlərin ifadə tərzindədir; onun dilindəki elmilik müəyyən dərəcəyə qədər bədiiyin çərçivəsini elmi üsluba doğru genişləndirir. Xüsusilə «Leyli və Məcnun»da ayrı-ayrı bəhslər mənzum fəlsəfi traktat dilini xatırladır.

(*«Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabından*)

b

Liderlər başa düşürlər ki, aktiv fəaliyyət heç də mütləq məqsədə çatmaq demək deyil.

Lider kimi öz vaxtınızın əsasını daha güclü olduğunuz sahədə fəaliyyətə sərf etməlisiniz. Əgər rəhbərlik etdiyiniz komandanın üzvlərindən kimse hər hansı bir işi sizə nisbətən 80% səmərə ilə icra edə bilərsə, o işi həmin əməkdaşa həvalə edin.

İstənilən liderin həyatını dərinlən təhlil edin və görəcəksiniz ki, o, vaxtaşırı öz prioritetlər sistemini hərəkətə gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir liderin həyatının bir neçə əsas məqsədi, prioritet istiqamətləri olur və lider özünün bütün gücünü həmin prioritet məqsədlərin həllinə yönəldir.

Dünyanın ən varlı adamlarından biri, böyük biznes imperiyası yaratmış Con Templton yazmışdı: «Əgər siz həyatda nəyə nail olmaq istədiyinizi bilmirsinizsə, onda heç nəyə nail ola bilməzsiniz». Qarşınıza müəyyən məqsədlər qoymaqla siz özünüze inkişaf etmək və təkmilləşmək şəraiti yaradırsınız. Bəzən biz həyatda öz yerimizi tapdığımızı və hər şeyin yaxşı getdiyini düşündüyümüz vaxt gözlənilmədən çevriliş baş verir. Biz kəskin dəyişikliklərlə üzləşə bilərik və vərdiş etdiyimiz həyat o dərəcədə dəyişər ki, tamamilə yeni nəşə yaranar. Belə hallarda bizim seçimimiz var. Biz kədərlənə, şəraitin qurbanı olduğumuzu söyləyə bilərik və yaxud yeni hərəkət istiqaməti seçərik. Bizim dünyamız yüz səksən dərəcə çevrildiği anda həyat bizi başqa istiqamətə getməyə səsəyə bilər.

(*Vaqif Abbasovdan*)

142 *Mətnləri oxuyun, üslublarını müəyyənləşdirin. Mətnlərdə hansı funksional üslubların əlamətləri var — bədii, elmi, publisistik?*

1. Fuad Əsədov dünyasını dəyişəndə heç 20 yaşı tamam olmamışdı. İnşaat Universitetinin 3-cü kursunda oxuyurdu. Dünyaya qucağında göz açdığı Cəbrayılın müdafiəsi üçün könüllü olaraq orduya getdi. Bu dərs əlaçısı gənc döyüş əlaçısı oldu. Vətən yolunda şəhid getdi — bu ünvan universitet diplomundan da, hər cür təltiflərin kağız barətindən da yüksəkdir. Onun eloğlusu Cəmil Əhmədov eynən onun yaşında əski hökumətin zamanında Sovet İttifaqı qəhrəmanı olmuşdu. Bu da bizim Vətən müharibəmizdir. Fuad bu müharibənin qəhrəmanı oldu. Ölümündən bir ay əvvəl yazmışdı:

Bu səngər məbəddir, pirdir, ocaqdır,
Bu səngər tarixə qovuşacaqdır.
Bu səngər bir parça Vətən torpağı,
Bu səngər düşməne siper, göz dağı.

Gələcəyin inşaatçı-mühəndisinin bədii sözünün rəvanlığına və gücünə baxın. Bu söz bu gücdədir: Basdığın yerləri torpaq deyərək keçmə, tanı. Düşün altındakı minlərlə kəfənsiz yatanı (*Mehmet Akif. İstiqlal marşı*). Fuad öz cismi ilə müqəddəs vətən torpağını bir ovuc da artırdı. Fuad bu misraları şair olmaq üçün yazmayıb, bu sözlər odla yoğrulmuş Vətən sevgisidir ki, ürəyinin qanı ilə qovrulub, kağıza tökülüb. Ancaq, bununla belə, kim deyə bilər ki, o, gələcəyin bir böyük novator şairi olmayacaqdı. Fuadın bu misraları ustad qələmindən çıxmış poetik nümunələrdir:

Sultan çinar, xan çinar,
Göylərə qalxan çinar.
Asimandan boylanıb,
Dünyaya baxan çinar.

Ətrafı yaylaq çinar,
Quşlara oylaq çinar.
Çayı niyə qurutdun,
Eylədin çaylaq, çinar?!

Yaxud Şuşanın alınmasını eşidəndə dediklərindən:

Mərdlər qurban getdi haqq savaşında,
Namərdlər çoxaldı ocaq başında.
Onlardan törəyən keçəl hənzələr
Çanaq tək çatladı xalqın başında.
Qaçaram Şuşaya payü piyada,
Bilsəm ki, vaxtında çataram dada.
Çata bilməsəm də rahat ölərəm,
Deyərlər: şəhiddir Fuad Şuşada.

Fuad nəcib, istedadlı bir ailənin yetirməsidir. Ata, ana, bacı, qardaş — hamısı bir-birindən istedadlıdır. Bu, bacısının Fuad haqqında sözüdür:

Bir gün yuxuma gəl, sakit, ahəstə,
Gülümsər üzünü qəribsəmişəm.
Könlüm intizarda, qulağım səsdə,
Mehriban səsini qəribsəmişəm.

İtirdiyin əzizini yuxuda görmək də təsəllidir, elə bil ani bir görüşdür. Misralarda bu duyğu gözəl ifadə olunub, elə bil Fuadın öz qələmindən çıxıb. Bəli, Fuad bu nəcibətli ailənin övlədidir. Millət belə nəsil şəcərələri ilə yaraşıqlanır...

(T.İsmayıloğlu)

2. Fuadın taleyi elə gətirib ki, daimi cazibə xəttində olub. Həmişə onu cəzb edən, onu çəkən tərəfə doğru meyil edib. Hətta həmin cazibə xəttindən çıxıb onu çəkən tərəfə çatmaq istəyib, qovuşmaq istəyib. Bəlkə də, bunların heç birisi mümkün olmayıb. Yaxud da, az qisminə nail olub. Məsələn, onu ölüm öz cazibə dairəsində saxlayıb bütün həyatı boyu. Nə həddindən artıq yaxına buraxıb, nə də birdəfəlik özündən kənara atıb. Ancaq, hər halda, bu fakdır ki, Fuad ölümün cazibə xəttini keçə bilib. Özü də çox böyük cəsarətlə, tərəddüdsüz keçib. Daha onun üçün fərq etməyib ki, kimlərsə onun ölümündən hədsiz iztirab çəkəcəklər. Kimlərsə bu ölümə heç vaxt barışmayacaqlar. Bu, Fuadın qarşısındakı cazibə xəttini keçə bildiyi sonuncu istək və arzu olub. Müharibədə iştirak etmək, müharibədə döyüşmək, düşməne qarşı vuruşmaq, cəsarətilə, daxili qüdrətilə təkə özünün yox, Azərbaycan gəncliyinin kim olduğunu göstərmək istəyi ilə bu xətti keçib. Ancaq, axı buraya qədər Fuadın keçmək istədiyi, haləsində dolandığı ideyalar, istəklər olub. Onun yaradıcılığı da, onun sevgisi də, onun cəmiyyət-

daxili bir çox münasibətləri də bu silsiləyəndir. Hətta Fuad öz gündəliklərində sövq-təbii olaraq həyata obrazlı yanaşmaq istəsə də, bu xətti də axıracan dəqiq keçə bilmir. Obrazlı həyatla, bədii həyatla onun həqiqi həyatı arasında yenə sərhəd qalır...

(Əli Rza Xələfliyə)

● Fuad Əsədovun haqqında bu mətnlərdən və tanıdığımız başqa şəhidlərimiz haqqındakı məlumatlardan istifadə edərək «Təki sən yaşa, Vətən» adlı bir inşə yazın.

§ 23. MƏİŞƏT ÜSLUBU

▲ Məişət dedikdə gündəlik yaşayış, ümumi həyat tərzini, insanların verdiş olunmuş davranışı nəzərdə tutulur. Deməli, məişət üslubu insanların məişətdəki danışq tərzini, şəxslərin ailədəki, istehsalatdakı ünsiyyət dilini əhatə edir. İnsanlar bu dillə bir-birindən hal-əhval tutur, bir-birinə dərini deyir, küçədə, üzbəüz və ya telefonda bu dillə danışrlar. Bir sözlə, bu, insanın gündəlik nitqidir¹. Bəs bu halda həmin ümumi nitq anlayışını üslub adlandırmağa ehtiyac varmı? Bilindi ki, üslub anlayışında nə və necə suallarının cavabı var: yəni, nə deyirsən (elmi, bədii, yoxsa publisist məzmunlu danışrsan) və necə (obrazlı, yoxsa müstəqim) deyirsən? Məişət nitqində nə və necə tələbləri var. Nə sualının cavabında hər şey təsəvvür olunur. Necə sualının cavabı belədir: insan təbii necə danışrsa, məhz elə. Bu, kitab-qəzet dili deyil, adi, sadə danışq dilidir. Ədəbi dilin üslubları məzmun və ifadə tərzinə görə bir-birinə qarşı durmaqla müəyyənləşir. Məişət dili, dediyimiz nitq təzahürü də yazılı dilə qarşı durur. Buna görə, nədən danışıldığı və necə danışıldığı məlum olduğuna görə bu nitq təzahürünə üslub deyirik. Adı məişət üslubudur. Yazılı dil ədəbi nitq formasıdır. Məsələn, Füzuli şeirinin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nəsrinin dili yazılı və eyni zamanda ədəbi dildir. O halda məişət üslubu bütövlükdə ədəbi dilə qarşı durmuş olur. Çünki bu, ancaq şifahi halda mövcuddur. Ancaq bu üslubun

¹ Bildiyimiz kimi, **dil** lüğət fondu, qrammatik quruluşu, fonetik sistemi ilə təşəkkül tapmış ünsiyyət vasitəsidir. **Nitq** isə xalqın hər bir nümayəndəsinin bu ünsiyyət vasitəsinin fərdi istifadəsidir, ayrı-ayrı insanların danışığıdır. Geniş kütlə **nitq** termininin elmi məzmununu bilmədiyindən, mütəxəssislər çox vaxt hər ikisinin məqamında hamının başa düşdüyü «dil» sözünü işlədirlər. Bu mətdə dil sözü «nitq» mənasındadır. Çünki burada insanların gündəlik danışığından söhbət gedir – bu fərdi danışqlar məhz nitq deyilən anlayışdır. Sadəcə olaraq, nitq sözünün dəfələrlə təkrarı üslubi qısur törətdiyi üçün eyni mənada gah dil, gah nitq sözü işlədilir.

dili loru¹ nitq deyil, mähəlli səciyyə daşımır, dialektüstü nitq formasıdır. Məişət üslubu ədəbi dilin sərbəst və şifahi nümunəsidir. Burada da, ədəbi dildə olduğu kimi, hər sözü, hər ifadəni işlətmək, cümləni səlhiqəsiz qurmaq olmaz. Bu dil bir qədər sərbəstdir, ancaq mədəni, səlhiqəli danışıqdır. Məişət üslubu ədəbi dilin şablonlardan, qəliblelərdən azad və canlı danışığın mähəlləçilikdən, bəsitlikdən təmizlənməş şəkillelərinin calağı olub, təmtəraqılı nitqlə loru dilin keçidində müəyyənleşir. Bir sözlə, ədəbi dilin məişətdə işlənen nümunəsidir. Buna görə də ədəbi dilin məişət təzahürü olan bu nitqi loru danışıqla, dialekt danışığı ilə qarışdırmaq olmaz.

Yazısında bir şəxs bədii üslubu, ikincisi elmi üslubu təmsil edir, üçüncüsü publisist üslubun nümayəndəsi ola bilər. Ancaq şifahi nitqdə hər üçü məişət üslubundan istifadə edir. Deməli, müxtəlif üslubların nümayəndələri bir məqamda birləşirlər, obrazlı desək, ayrı-ayrı rənglərdən deyil, bir rəngdən, bir rəngin çalarlarından yararlanırlar. Həmin rəng öz çalarları ilə bir bütövlük təşkil edir. Bu bütövlük rənglər sistemi deməkdir. Sistem isə üslub deməkdir.

* * *

Bəs bu sistemi təşkil edən rəng çalarları nə deməkdir? Bildiyimiz kimi, yazan adamların savad dərəcəsiindən, peşəsindən asılı olaraq, yazılı dil müxtəlif cür olur. Yeni bir fikri, bir mətləbi azsavadlı adam bir cür, yüksək təhsil görmüş şəxs başqa səviyyədə yazır. Söhbət böyük problemlili məzmunun verilməsindəki, elmi və ya bədii fikrin ifadəsindəki ayrılmadan getmir — bu barədə üslub anlayışında deyilib. Məsələn, adicə bir məktub yazmağa diqqət yetirək. Eyni məzmununda, deyək, bir hal-əhval məktubunu savadlı və savadsız adamlar bir cür yazmazlar. Yaxud savadlılar da peşələrindən asılı olaraq fikirlərini müxtəlif tərzdə ifadə edəcəklər. Həmin məktubu yazıçı bir, alim başqa şəkildə yazacaq. Danışıqda da eynən belədir. Savadlı ilə savadsızın, alimlə yazıçının, geniş və ya məhdud dünyagörüşlü adamların danışığı bir-birindən fərqlənəcəkdir. Deməli, məişət nitqi müxtəlif səviyyələrdə olur.

İnsanın yazılı və şifahi nitqləri eyni ola bilməz. Abdulla Şaiq xatirələrində yazır ki, istedadlı şairimiz Məhəmməd Hadi necə yazırdısa, o dillə də danışırdı. Deməli, canlı ünsiyyət dilində danışmadığından Hadinin şeir dilinə ana dilimizin təbiiliyi sirayət etməmiş, şeirlərinin dili ərəb və fars sözləri ilə ağırlaşmışdır.

¹ Loru dil yonulmamış, pinti danışıq şəkildir. *Loru söz* (məsələn, *kobud* əvəzinə *köntöy*), *loru ifadə* (məsələn, *fürsəti əldən vermək* yerinə *gönü suya vermək*) anlayışları da var.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış üslubudur. Müəllim elmi-pedaqoji söhbətində məişət üslubundan, təbii, real danışqdan bəhrələnir. Şagird də öyrəndiyi dərsi kitab cümlələri ilə yox, canlı dildə çatdırmalıdır.

Söz maksimal dərəcədə ədəbi dildəki fonetikasi ilə, şəkilçilər səsbəsə qrammatika kitabında yazıldığı kimi tələffüz edilsə, xəbər həmişə cümlənin sonunda, mübtədə, tamamlıq sintaksisdəki ölçü ilə işlənsə, bu, təbii insan danışığına bənzəməz, süni təsir bağışlayar. Bir dili öyrənən əcnəbi öz danışığında ədəbi dilin fonetika, morfologiya və sintaksisinə o dərəcədə dürüst əməl edir ki, onun əcnəbiliyi dərhal hiss olunur.

Biz deyəcəyik: **var**. O deyəcək: **vardır**. Biz deyəcəyik: **gəlib**. O deyəcək: **gəlmişdir**. Biz deyəcəyik: **işdiyillər**. O deyəcək: **işləyirlər** və s.

Müəllim də, həkim də, alim də, artist də gündəlik ünsiyyət – danışığında ədəbi dildən təbii nitq faktı kimi istifadə etməyi bacarmalıdır. Məişət üslubundan radio-televiziya da istifadə olunur.

Hər üslubu səciyyələndirən əlamətlər var. Məsələn, elmi üslub terminlərlə, bədii üslub obrazlılıqla tanınır. Məişət üslubunun belə konkret səciyyələndirici dil göstəricisi yoxdur. Əsas əlaməti nitqin sərbəstliyi və təbiiyyətidir.

143 Danışqda bir-birinizin nitqinə fikir verin. Süni, kitab cümlələri ilə danışan yoldaşlarınız varmı? Ədəbi dildə – dialekt xüsusiyyətlərinə qapılmadan, ancaq təbii danışığa cəhd göstərin.

144 Bu mövzudan sonra axşam televiziyaadakı danışqlara diqqət yetirin. Səhərişi məktəbdə öz aranızda müzakirə edin: dünənki verilişlərdə kim təbii ədəbi dildə (bu, məişət üslubudur), kim «kitab dili»ndə, kim öz məhəlli şivəsində danışdı? Bu işi bir neçə gün davam etdirin.

145 Mətni oxuyun. Məzmununa diqqət yetirin.

Əcnəbiyə sual verirsən:

– Sən filan müğənniyə qulaq asmısan?

O cavab verəcək:

– Bəli, mən filan müğənniyə qulaq asmışam.

Ya da belə deyəcək:

– Xeyr, mən filan müğənniyə qulaq asmamışam.

Ancaq azərbaycanlı həmin suala belə cavab verəcək:

Ya:

– Bəli. (və ya: –Xeyr)

Ya da:

– Asmışam. (və ya: –Asmamışam)

Ya da ki:

– Bəli, asmışam. (və ya: –Xeyr, asmamışam)

■ Özünüz bu qəliblə sual-cavab qurun: bir halda biriniz azərbaycanlı, o biriniz əcnəbi rolunda, başqa halda hər ikiniz azərbaycanlı rolunda çıxış edin.

146 Mətni oxuyun, məzmununa diqqət yetirin.

Mir Cəlal hekayələrindən birində belə cümlə işlədir:

Şah başa düşür, söyür, gəda başa düşmür, söyür. Bu cümlə məişət üslubunda qurulub. Yazılı ədəbi dil nümunəsi belə olmalıdır:

Şah başa düşüb (və ya: **düşərək**) söyür, **gəda isə başa düşməyib** (və ya: **düşməyərək**) söyür.

■ Özünüz bədii əsərlərdən, publisist yazılardan misallar gətirib belə dəyişdirin: ədəbi yazılı standartdırsa, məişət dilinə, məişət dilindədirsə, ədəbi yazılı standartda çevirin.

147 Üzeyir bəyin felyetonundan bu sual-cavaba diqqət yetirin. Söhbətin təbiiyi haqqında nə deyə bilərsiniz? Söhbətdəki kinayəni izah edin.

—Amma hayıf ki, mən yaxşı rusca bilmirəm.

—Amma mən yaxşı bilirəm.

—Adama nə deyir?

—Çelovek.

—İtə nə deyir?

—Sabaka.

—Gedirəm, nə tövr deyir?

—Baydom.

—Gədirəm?

—O da baydom.

—Onda sən məndən çox bilirsən?

(Üzeyir bəy *Hacıbəy*lindən)

148 Aşağıdakı mətni oxuyub, məzmununa diqqət yetirin.

1905-ci ildə «Həyat» qəzetində:

Məkatib ciltvəgahı-tələti fəyyazi-qübrətdir,
Məkatib pərtövü ənvari-şəmsi-sübhi-vəhdətdir —

mətləli şeiri çap edilincəyə qədər Məhəmməd Hadini tanımırdım. Elmə və məktəbə təşvir üçün yazılmış bu şeir Hadini hamıya tanıtdı. «Füyuzat» jurnalı nəşrə başladıqdan sonra Məhəmməd Hadi Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən jurnalın redaksiya heyətinə dəvət edildi.

Birinci dəfə onunla bizim evdə görüşdük. Hansı işdən ötrü isə qarşıma gəlmişdi. Hadinin yazı dili ilə danışmaq dili bir-birindən fərqlənmirdi. **O, yazdığı kimi də danışdı.** Hadi hər şeyə qarşı son dərəcə laqeyd, azadlığa vurğun, əhvali-ruhiyyəyə bədbin, eyni zamanda, xoşsima bir insan idi, onda müşahidə etdiyim bəzi halların köklərini bilmədiyimdən, bir gün yoldaşcasına onu tənqid edərkən o, çox mütəəssir olaraq:

—Eh, Şaiq, həyatı başdan-başa faciələrlə keçmiş bir bədbəxtdən nə gözləyirsən, — dedi.

(Abdulla Şaiqdən)

● «O, yazdığı kimi də danışdı» cümləsindən həm də «O, danışdığı kimi yazırdı» əks nəticəsini çıxarın. Məhəmməd Hadidən bu parçada gətirilmiş misraları və ya başqa şeirlərini onun müasirlərinin, məsələn, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əli Nəzminin, Əliqulu Qemküsarin şeirləri ilə müqayisə edin (onda görə bilərsiniz ki, yazıldığı kimi danışmaq necə ağır nəticələr verir).

§ 24. MƏİŞƏT ÜSLUBUNUN YARANMA ŞƏRAİTİ

▲ Məişət dili danışq dilidir. Danışq dilinin qarşılığı isə yazılı dildir. Məlumdur ki, yazılı dil cəmiyyətin, insan mədəniyyətinin xeyli inkişafından sonra yaranır. Halbuki şifahi nitq — danışq dili ilkindir. Deməli, yazılı dil şifahinin— danışq dilinin əsasında formalaşır. Yazılı dil çox vaxt ədəbi dilin sinonimi kimi qavranır. Beləliklə, ədəbi dilin üslubları, bir qayda olaraq, yazılı dilin bazasında meydana çıxır. Ədəbi dil üslublar sistemidir. Deməli, ədəbi dilin yaranması üslubların müəyyənləşməsi deməkdir. İndi məişət dili kimi qavradığımız nitq o zaman bütövlükdə canlı dilin, xalqın ünsiyyət saxladığı dilin özü idi. Deməli, ədəbi dilin üslubları danışq dilinin əsasında və danışq normasından uzaqlaşma yolu ilə yaranır. Sonralar ədəbi dil öz yazılı üslubları ilə inkişafında elə səviyyəyə çatır ki, xalqın dilinin, canlı ünsiyyətinin təbiiliyindən uzaqlaşır—ədəbi dil qəlibə, şablon dilə çevrilir. Bu halda insanlar bir-biri ilə ünsiyyətdə təbii danışığa ehtiyac hiss edirlər, həm də ədəbi dil bu vəziyyətə çatanda cəmiyyətdə mədəni səviyyənin yüksəlişi, maarifin genişlənməsi ilə insanların öz gündəlik ünsiyyətində məhəlli nitqdən, yerli şivəçilikdən çəkilmə meyili yaranmış olur. Yeni bu zaman ədəbi normativli dil insanın gündəlik məişətinə bu və ya digər, az və ya çox dərəcədə yol açmış olur. Beləliklə, ədəbi dilin şifahi təzahürü—məişət üslubu yaranır. Bugünkü halında məişət üslubu üslublar sisteminin müstəqil subyektlərindən biri sayılır.

● Məişət üslubunun tarixi inkişafını bədii üslubun tarixi gelişinin timsalında görmək olar. Məişət üslubu tarixən bədii dil materialında, dilin xəlqiliyi şəklində üzə çıxır. Xalq şeirinin—bayatı, gəraylı, qoşma və atalar sözünün dili şifahi ədəbi dildir. Deməli, bu gün bizim yazılı dillə şifahi ədəbi dil (məişət üslubu) arasındakı qarşılıqlı vaxtilə yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın dili, klassik şeir janrları (məsnəvi, qəzəl, qitə, müxəmməs və s.) ilə xalq şeiri janrlarının dili şəklində özünü göstərüb. İlk evvel bu, bilavasitə xalq şeiri ilə klassik şeirin timsalında üz-üzə durur. Məsələn, XVI əsrdə—

Başına döndüyüm, ay gözəl Pəri,
Adətdir, dərərler yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

(*Aşıq Qurbani*)

Ey nəşəti-hüsni-eşqə¹ təsir qılan,
Eşqilə binayi-kövnü² təmir qılan,
Lütf ilə şəbi-ümidimi³ uz⁴ eylə,
İqbalımı⁵ tövfiq⁶ ilə firuz⁷ eylə,
Leyli kimi ləfzimi⁸ diləfruz⁹ eylə,
Məcnun kimi nəzmimi cigərsüz¹⁰ eylə.

(*Füzuli*)

Qurbanidə hər söz aydındır, çünki xalq şeirinin dili, xalqın dilidir. Füzulidə aydın olmayan sözlər var, çünki o, klassik şeirin, yazılı dilin nümunəsidir.

Tədricən xalq şeiri yazılı ədəbiyyata daxil olur. Bu halda bir şair hər iki şeir formasında yazı bilər.

Vaqifin xalq şeiri:

Başına döndüyüm toy adamları,
Siz də deyın, toya gələn oynasın.
Adını demərəm, eldən ayıbdır,
Fılankəsin qızı filan oynasın.

Vaqifin klassik janrdə şeiri:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babet¹¹ görmədim.
Aşınalar¹² ixtilatında¹³ sədaqət görmədim,
Bütü¹⁴ iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadən lacərəm¹⁵ təhsili-hacət¹⁶ görmədim.

Həmişə mümkün olmasa da, ümumiyyətlə, tarixən sənətkarlar yazılı bədii dilin geniş kütlə tərəfindən anlaşılmasına çalışıblar. Bu cəhdlərin nəticəsidir ki, bəzən klassik şeirin dilində sözlərin canlı danışıqdakı tələffüz nümunələrinə yer verilir. Bu xüsusiyyət ərəb, fars sözlərinin ən çox işləndiyi və klassik şeir dilinin ən tipik nümunələri sayılan Nəsiminin və Füzulinin də əsərlərində özünü göstərir. Bu misallarda olduğu kimi:

Şol¹⁷ ləbi-şirine¹⁸, yarəb, gər¹⁹ şəkər dersəm, nola?
Şol günəş tələtli²⁰ ayə gər qəmər dersəm, nola?

Burada canlı danışıqdakı kimi **deyərsəm** əvəzinə **dersəm**, **nə ola** əvəzinə **nola** işlənmişdir.

Olman məni-xəstə ilə həmdəm,
Ta **batmayasız** bu suya siz həm.
... Düşvar²¹ beləmi səhl²² **salman**,
Siz də ki, mənim oduma **yanman**.
... Tutmaq dilərəm sənini kimi yar,
Əmma əcəb **ər** sənini kimi var?

(*Füzuli*)

¹eşq gözəlliyinin yaranması; ²varlıq binası; ³ümid gecəsi; ⁴gündüz; ⁵bəxt; ⁶uğur; ⁷bəxtli; ⁸söz; ⁹ürəkəçən; ¹⁰ciyəryandırıcı; ¹¹halət, tərz; ¹²dost; ¹³söhbət; ¹⁴itaət; ¹⁵nəha-yət; ¹⁶xeyirli bir nəticə; ¹⁷o; ¹⁸şirin dodaq; ¹⁹əgər; ²⁰sifətli, parıltılı; ²¹çətin; ²²asan

Misralarda nəzərə çatdırılan sözlərin yazılı norması belədir: **olmayın, batmayasınız, sanmayın, yanmayın, əgər.**

Klassik şeirin dilində belə işlənmələrə çox rast gəlinir: **kol** (ki ol), **kaçıldı** (ki açıldı), **key** (ki ey), **neylər** (nə eylər), **neyçin** (nə üçün), **bular** (bunlar), **olar** (onlar) və s.

149 Aşağıdakı şeir nümunələrində qara rənglə verilən misalların ədəbi yazılışını göstərin:

Dilbera, mən səndən ayrı təndə¹ canı **neylərəm?**
Tacü-təxtü mülkü-malü xanımanı **neylərəm?**

(Nəsimi)

Dövr cövründən şikayət edənə aşiq **demon;**
Əqrəbdə² idi bu gün məgər mah³,
Ketdin bu yana əzimetü – rah⁴?
... Bir dərd ilə qıldı naləvü zar,
Kafqanə⁵ gətirdi marü muri⁶
Derlərdi: Haqındır, ey səmənbu,
Tutmuşdun atan, anan ilə xu⁷
Hala ki, **bulardan** ayrılırsan...

(Füzuli)

Məni qərq eylədin qəm dəryasına
Ey çeşmi-xumarım, **nöşün** ağladın?
Yüz görsek də əgər özgə hərəmdən,
Qurtulmanix hərgiz fikrü-ələmdən.

(Vaqif)

Doğrudan da, **Məmdəli**, qeyrət həlal olsun sənə!
Bağlı-şəhdə etdiyün işrəm həlal olsun sənə!
Əcəb bu kim, **buların** da əcəb həyaları vardır,
Böyük adam tək **oxurlar** həman bu boyda, bu boydal

(Mirzə Ələkbər Sabir)

Daş qəlbli insanları **neylərdin**, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları **neylərdin**, ilahi?!

(Mirzə Ələkbər Sabir)

150 Klassik şeirin dilində danışmaq dilinə uyğun verilmiş misalları özünü seçib təhlil edin. Bu misalların xəlqiliklə, yoxsa vəznə bağlılığını izah edin.

▲ Şifahi ədəbi dillə yazılı ədəbi dil, xalq şeirinin dili ilə klassik şeirin dili arasında gedən canlı əlaqə prosesi yeni keyfiyyətlə nəticələnir. Belə ki, bir tərəfdən yazılı ədəbiyyatın dili xəlqiləşə-xəlqiləşə gedir, o biri tərəfdən, ədəbiyyat kütləviləşdikcə, yazılı ədəbiyyatın meydanı genişləndikcə danışmaq dili ədəbiləşə-ədəbiləşə gəlir. Və nəhayət, yazılı dilin bu xəlqiliyi şeir dairəsindən çıxıb nəsrə daxil olur. Bu zaman nəsr dilində iki istiqamətdə hadisə başlayır: 1. Nəsrin bir qanadı canlı danışığa çox yaxınlaşır, lek-

¹bədən; ²əqrəb bürcü; ³ay; ⁴yola düşmə; ⁵ki əfqanə; ⁶ilan və qarışqa; ⁷ünsiyyət, qılıq

sikonda və sintaksisdə loruluq və sərbəstlik açıq duyulur. 2. Başqa istiqamətdə nəsrin dilində qüvvətli norma görünür, lüğətinə və sintaksisində publisist üsluba yaxın seçmə və ciddilik təzahür edir.

Birinci halda bu dili görürük: «Bir gün Kəblə Məmmədhüseyn Əziz xanın evinin qabağından keçəndə bildi ki, xanlıqda genə qonaqlıq var. Küçə qapısında iki fayton dayanmışdı. Genə bir faytonda iki nəfər rus çinovniki gəlib yendilər və girdilər həyəətə» (*Cəlil Məmmədquluzadədən*). Buradakı danışq dili xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək: **Kərbəlayı əvəzinə Kəblə, yenə əvəzinə genə, endilər əvəzinə yendilər, həyəətə girdilər yerinə girdilər həyəətə**. Ədəbi dil normasına görə «iki nəfər endilər» yox, «iki nəfər endi» deyilməlidir. Yaxud yüksək ədəbi norma ilə birinci cümlə belə verile bilərdi: «...Xanın evinin qabağından keçəndə xanlıqda yenə qonaqlıq olduğunu gördü».

İkinci halda gördüyümüz dil budur: «Zəng vuruldu. Bir neçə dəqiqədən sonra qulluqçu Rüstəm bəyin yanına qonaq gəldiyini xəbər verdi. Yoldaşlar koridorda görüşdülər. Rüstəm bəy şad bir halda əlini uzatdı» (*Yusif Vəzir Çəmənzəminlidən*). Birinci üslubun nümunəsinə görə ikinci cümlə belə ola bilərdi: «...qulluqçu xəbər verdi ki, Rüstəm bəyin yanına qonaq gəlmişdir». Yaxud sonuncu cümlədə bir ədatı işlənməyə bilərdi.

Deməli, tarixən yazılı dildə ədəbi dil normasının canlı dilə yaxınlaşması prosesi gedir. Sonrakı dövrlərdə cəmiyyətin mədəni səviyyəsi şifahi dildə yazılı dilin sadə, danışq şəklinə uyğun qəliblərini müəyyənləşdirir.

151 Aşağıdakı mətn parçalarında canlı danışığa məxsus xüsusiyyətləri yazılı ədəbi dil normasında işlətməyə çalışın.

I. ... Ziba ağlaya-ağlaya girdi içəri. Zeynəb cəld və hövlnak qaçdı qızının qabağına. Ziba girdi anasının qucağına. Ev qaranlıq olmaq cəhətə Zibanın burnunun qanı seçilmirdi. Vəliqulunun ancaq indi yadına düşdü ki, Ziba anasının üst-başını qana batıracaq. Üzünü tutdu Zeynəbə:

—Ana, Zibanın burnu qanıyıbdı, qoyma sürtsün üstünə.

Zeynəb qızını qucaqlayanda gördü ki, qızının üst-başı yaşdı. Amma elə xəyal elədi ki, göz yaşdı. Vəliqulu bir də xəbərdarlıq elədi:

—Ana, axı Ziba səni buladı qana.

Zeynəb cavab vermədi. Vəliqulu çıxdı eşiyə.

II. ... Günortadan üç saat yarım keçmişdi gəlirdim mənzilimə. Yorulmuşdum və acımışdım. Az qalırdım evə yetişəm, küçənin ortasında bir nəfər kişi mənə yavıq gəlib salam verdi və yapışdı sağ əlimdən:

—Molla əmi, yəqin ki, məni tanımırısan.

Doğrudan da, tanımadım və kişinin üzünə baxa-baxa qaldım və bilmədim nə deyim...

Mən bilmirdim Qasım ağa kimdir, hansı Mirzə Abbasdır. Onların da kim olmaqlarını soruşsa idim, dostum başlayacaqdı onların da atalarından və əmilərindən bir yekə tarix açmağa. Ancaq onu elədim ki, əllərimi bir təhərlə həmsərimin əlindən qopartdım və özümü soxdum küçə qapımızdan içəri və geri çönüb bir dəfə üzr istədim. ...Girdim evə və başladım bir tikə çörək yeməyə.

(*Cəlil Məmmədquluzadədən*)

Nümunə: Günortadan üç saat yarım keçmiş mənzilimə gəlirdim. Fonetik və morfoloji faktları da nəzərə alın: **qanıyıbdı—qanayıbdır.** Vergülləri əlavə etmək, başqa durğu işarələrini dəyişmək, həmçinin ədəbi lüğət vahidlərinin işlənməsi də (məsələn, **yavuuq** əvəzinə **yaxın**) tapşırığın şərtlərinə daxildir. Bütün bunları nəzərə alandan sonra mətni yenidən yazın.

152 Aşağıdakı mətnlərdə ədəbi-yazılı dil normasını məişət üslubuna çevirməyə çalışın.

a) Dağların ardı-arası kəsilmir, zəncir kimi bir-birinə hörülmüş, bir-birini qucaqlamış kimi durur. Qocaman bir dağın təpəsinə qalxdıq. Qarşımıza daha böyük bir dağ çıxdı. Bu dağ da aşdıq; çiçəklər səltənəti kimi bir açıqlığa çıxdıq. Bu yer qalın, sıx meşəlik, cılpaq qayalıq, uçurumlu dərələrlə qucaqlamışdı. Uzaqda bir təpə ətəyində beş on alaçıqdan ibarət bir oba görünürdü. Artıq yetişmişdik. Sevincimdən atılıb-düşürdüm. Yaxınlaşdıqca bizi ən əvvəl bir çoban köpəyi qarşıladı. İt qara ağzını açıb hürür və üstümüze atılırdı.

(*Abdulla Şaiqdən*)

b) Ağarmış saçları çiyinə tökülmüş, pərişan saqqallı bir qoca yalın ayaqları ilə toz qopararaq, dar küçə ilə gedirdi. Əynindəki paltar solmuş, yıpranmış, qiyafəsindən hansı zümrəyə mənsub olduğu belə seçilmirdi. Qoca gedir, ayaq saxlayır, əllərini ölçə-ölçə düşünür, yoluna davam edirdi. Qoca bu yolları illərdən bəri dolaşır, bu yollarda illərdən bəri dəyişiklik olmayan kimi, qocanın da hərəkətində dəyişiklik yox idi. Qoca yavaş-yavaş gedib bir darvazanın qabağında durdu. Onda tühaf bir nəşə oyandı—uzaq keçmiş gözlərinin qarşısında canlanmağa başladı. Sanki hücrənin küncünə göyden bir nur endi, ətraf işıqlandı, mina budaqlar və büllur piyalələr düzüldü; hər yer çiçəklərlə bəzəndi, incə tar səsi eşidildi.

(*Yusif Vəzir Çəmənzəminlidən*)

Nümunə: «a» mətninin ikinci cümləsini belə dəyişmək olar— **Qalxdıq qocaman bir dağın təpəsinə.** Sadə cümləni mürəkkəbə də çevirmək olar: «b» mətnindəki ikinci cümlənin bir hissəsini belə dəyişmək olar. — **...qiyafəsindən sezilmirdi ki, hansı zümərəyə mənsubdur.** Əlbəttə, hər cümləni dəyişməyə cəhd etməyin. Məsələn, «b» mətnində 3-cü cümləni belə dəyişmək olmaz: **Gedir qoca, düşünür əllərini ölçə-ölçə, davam edirdi yoluna.** — Bu, mənsur şeir sintaksisidir və yazılı ədəbi dilin mükəmməl bir formasıdır.

§ 25. RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB

▲ Rəsmi və işgüzar sənədlərin dil təzahürünə **rəsmi-işgüzar üslub** deyilir. Rəsmi-işgüzar üslubda fikir (informasiya) müəyyən standart formalarda və olduqca yığcam şəkildə verilir, artıq sözlər, obrazlı ifadələr işlədilmir, fərdi nitq ünsürlərindən qaçılır.

Azərbaycan dövlətinin müstəqilləşməsi, idarə və müəssisələrdə Azərbaycan dilinin nüfuzunun güclənməsi və ümumiyyətlə, ana dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dilinə çevrilməsi rəsmi-işgüzar üslubun funksional imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Lakin əvvəllər ərəb və fars dillərinin, sonra isə rus dilinin Azərbaycanda ya bütünlüklə, ya da əsasən həmin funksiyanı daşması Azərbaycan dilinin rəsmi-işgüzar üslubunun tam gücü ilə fəaliyyətinə imkan verməmiş, eyni zamanda, onun milliliyinə müəyyən qədər xələl gətirmişdir.

Bu və ya digər dilin dövlət dili olması, birinci növbədə, dövlətin həmin dilin rəsmi-işgüzar üslubuna münasibəti ilə müəyyən edilir: dövlət təşkilatlarında, siyasi partiyalarda, idarə və müəssisələrdə, rəsmi, yaxud işgüzar ünsiyyət bu dildə aparılır, bəynəlxalq münasibətlərdə də dövlət bu dildə təmsil olunur.

Rəsmi-işgüzar üslubun lüğət tərkibi nə qədər yığcam, sintaksisi nə qədər məhduddursa, normalılığı o qədər möhkəmdir. Müəyyən tarixi təkamül prosesində standartlaşmış formalar vardır ki, üslub ondan kənara çıxmır. Məhz müəyyən tarixi təkamül prosesinin bilavasitə məhsulu olduğuna görə də rəsmi-işgüzar üslubda arxaik leksika və əski sintaktik konstruksiyalar uzun zaman mühafizə olunur.

Rəsmi-işgüzar üslub, adından da göründüyü kimi, rəsmi və işgüzar sənədlərin dilini əhatə edir.

I F Ə S İ L

Ümumi müddəalar

Maddə 1. Əməyin mühafizəsi anlayışı

Əməyin mühafizəsi müvafiq qanunvericilik aktları və digər normativ aktlar əsasında fəaliyyət göstərən sosial-iqtisadi, təşkilati, texniki, sanitariya-gigiyena və müalicə-profilaktik tədbirlərin və vasitələrin ehl bir sistemidir ki, əmək fəaliyyəti prosesində insanın təhlükəsizliyini, sağlamlığını və iş qabiliyyətinin qorunmasını təmin edir.

Maddə 2. Əməyin mühafizə hüququ

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və xarici vətəndaşlar respublikanın bütün ərazisində əmək fəaliyyəti prosesində əməyin mühafizəsi, həyatın və sağlamlığın qorunması hüququna malikdirlər.

Maddə 3. Əməyin mühafizəsi haqqında qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasından, bu Qanundan, Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından və bunlara müvafiq surətdə qəbul edilən normativ aktlardan, Azərbaycan Respublikasının təsdiqlədiyi beynəlxalq normativ-hüquq aktlarından və dövlətlərarası müqavilələrdən ibarətdir...

(Əməyin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu)

- Müəkkəb adları dəftərinizə köçürün.
- Belə bir cəhd göstərin: mövcud fikri daha dəqiq və yığcam ifadə etmək üçün görün cümlənin quruluşunda dəyişiklik edə bilərsinizmi? Əgər edə bilərsinizsə, qurduğunuz qelib cümləni dərsliyin müəlliflərinə və ya Azərbaycan Respublikasının MM-in katibliyinə çatdırın.

§ 26. RƏSMİ SƏNƏDLƏRİN DİLİ

▲ Rəsmi sənədlər dedikdə dövlət, yaxud hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və xüsusi qaydada (rəsmi şəxsin imzası, möhür və s. ilə) təsdiq olunan sənədlər nəzərdə tutulur. Hər bir dövlətin ən mühüm rəsmi sənədləri onun Konstitusiyası (Əsas Qanunu), qanunları, qərarları, hökumətin sərəncamları, nazirlərin əmrləri və s.-dən ibarətdir. Həmin sənədləri mütəxəssislər hazırlayır, on-

lar, adətən, müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunur və qəbul edilir.

Rəsmi sənədlər mühüm hüquqi məzmunla malik olub, eyni zamanda, tarixi əhəmiyyət daşıyır. Dövlətlərarası və dövlətdaxili münasibətlər məhz bu cür sənədlərlə tənzimlənir.

Rəsmi sənədlərdə dilin maksimum mükəmməlliyi gözlənilir, fikrin aydınlığına (müəyyən diplomatik məqsədlərlə tərtib edilmiş sənədləri çıxmaq şərti ilə), birmənalılığına, hüquqi əsaslılığına xüsusi diqqət yetirilir. Müxtəlif cür anlaşılan sözlərə, cümlələrə yer verilən sənəd nöqsanlı hesab olunur.

Həcminə görə rəsmi sənədlər müxtəlif olur: ələsi var ki, bir neçə sətirdən, ələsi var ki, onlarla səhifədən ibarətdir. Quruluşuna gəldikdə isə adətən müəyyən bölmələrə, maddələrə, bəndlərə ayrılır ki, rəsmi informasiyanın düzgün çatdırılması üçün bunun böyük əhəmiyyəti vardır. Rəsmi sənədin həcmə kiçik, yaxud böyük olmasına baxmayaraq, dil yığcamlığı əsas şərtidir.

Millətin rəsmi təfəkkürü, dövlətçilik mədəniyyəti öz əksini, eyni zamanda, rəsmi sənədlərdə tapdığına görə həmin sənədlərin mükəmməl tərtibinə həmişə xüsusi ehtiyac duyulur.

154 Mətni oxuyun, lüğət tərkibinə görə təhlil edin, rəsmi və qeyri-rəsmi lüğəti fərqləndirməyə çalışın.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yaranmasından 1300 il keçir. Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mənəvi sərvətləri xəzinəsinə daxil olmuşdur.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutduğunu, onun yubileyinin Azərbaycan xalqının, bütün türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan xalqının bu möhtəşəm epik əsərinin 1300 illik yubileyinin layiqincə hazırlanması və keçirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyası yaradılsın.

2. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi yanında YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasına tap-

sırılısın ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyinin beynəlxalq səviyyədə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə BMT-nin YUNESKO təşkilatına müvafiq qaydada müraciət etsin.

3. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasına müvafiq ştat vahidləri ayırmaqla üç nəfərdən ibarət işçi qrup yaradılsın.

4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Fərmanın icrası ilə bağlı məsələləri həll etsin.

Heydər Əliyev

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 20 aprel 1997-ci il*

Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyi haqqında

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SÖRƏNCAMI

2009-cu ilin fevral ayında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140 ili tamam olur.

Qüdrətli qələm ustası Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin irsi bədii-estetik düşüncə tariximizin parlaq səhifələrindədir. Ədibin yüz il əvvəl yaratdığı «Ölülər», milli vəhdət ideyasının carçısına çevrilmiş «Anamın kitabı», eləcə də digər dramaturji, nəsr və publisist əsərləri Azərbaycanın çoxəsrlik söz xəzinəsinin qiymətli incilərini təşkil edir. Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü, redaktorluğu və nəşirliyi ilə çap olunan «Molla Nəsrəddin» jurnalı ölkənin ədəbi-publisistik həyatında müstəsna rol oynamış, milli məfkurənin formalaşmasına öz layiqli töhfəsini vermişdir. Klassik Azərbaycan və dünya bədii fikri ənənələrindən, xalq yumorundan məharətlə bəhrələnən sənətkarın milli oyanışa səsləyən yaradıcılığı həm Qafqaz xalqlarının, həm də bir sıra Şərqi ölkələrinin ədəbiyyatlarına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycan mədəni və ictimai fikrinin inkişafı yolunda mühüm xidmətlər göstərmiş Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyinin respublikada layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə **qərar alıram**:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təklifləri nəzərə alınmaqla, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi ilə birlikdə Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

3. Bu sərəncam imzalandığı gündən qüvvəyə minir.

İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 6 fevral 2009-cu il
«Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 13 fevral 2009-cu il

155 Hər hansı mövzuda bir qərar layihəsi tərtib edin.

§ 27. İŞGÜZAR SƏNƏDLƏRİN DİLİ

▲ Rəsmi sənədlərdən fərqli olaraq işgüzar sənədlər xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşımır, ancaq bu və ya digər konkret məsələ ilə bağlı tərtib edilir: ərizə, tərcümeyi-hal, bildiriş (elan), izahat, reklam, etiket və s. işgüzar sənədlərə aiddir.

İşgüzar sənədlər həcmcə, adətən, rəsmi sənədlərə nisbətən kiçik olur və bu cür sənədlərin mükəmməlliyi, yararlılığı və s. bəhs olunan məsələ barəsində daha konkret, daha aydın məlumat verilməsi, imla xətalalarının olmaması ilə müəyyən edilir.

Rəsmi sənədlər bir qayda olaraq mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilirsə, işgüzar sənədlərin müəyyən hissəsini hər bir şəxs özü hazırlamağı bacarmalıdır. Bunun üçün də müəyyən formaları, standartları mənimsəmək tələb olunur. Bir sıra hallarda əlavə iş görməmək üçün işgüzar sənədlərin hazır formaları olur ki, bu və ya digər məsələ ilə bağlı göstəricilər həmin hazır formalara yazılır. Bu ona görə vacibdir ki:

1. Sənəddə artıq sözlər, ifadələr işlədilməsin; 2. İmla xətalalarına, qüsurlu cümlələrə yol verilməsin. Çünki bu sənədlərdən savadlılar da istifadə edirlər, savadsızlar da. Sənədlərin savadlılıq dərəcəsi cəmiyyətin mədəni səviyyəsini göstərir.

156 Mətnləri köçürün, işgüzar sənədlərin formalarına, tərtib qaydalarına diqqət yetirin.

B i l d i r i ş

Azərbaycan səhmdar kommertiya əmanət bankı əhalinin nəzərinə çatdırır ki, Azərbaycan Respublikası əmanət bankı sertifikatlarına verilən orta illik gəlir 10 faizdən 30 faizə qaldırılmışdır.

Əmanət bankları tərəfindən əvvəlcə satılmış bütün milli sertifikatlara da orta illik gəlir 30 faizlə hesablanacaqdır.

R e k l a m

Tez, sərfəli və etibarlı

Pulunuzu Rusiyadan Azərbaycana köçürərik.

Bir bank günü....

və pullar sizin hesabınızdadır.

M ü r a c i ət e d i n:

Ünvan: Bakı ş.,
Füzuli küç. 65.

Telefonlar: 495-94-42
495-78-79

- 157 Tərcüme-yi-halınızı tələb olunan formada yazın.
- 158 Hər hansı bir mövzuda ərizə yazın.
- 159 Hər hansı mövzuda bildiriş (elan) mətni tərtib edin.

§ 28. SƏNƏD DİLİNDƏ RƏSMİ VƏ QEYRİ-RƏSMİ İFADƏLƏR

▲ Deyildiyi kimi, rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində ifadə qəlibləri—şablonlar əsas yer tutur. Ancaq bəzən rəsmi sənədlərdə, məsələn, bəyanatlarda, manifestlərdə obrazlılıq da olur. Adətən, cümlələri ciddi sintaktik ölçülərlə müəyyənləşən bu üslubda söz sırasının qrammatik normadan kənara çıxması halları olur (buna inversiya deyirlər). Yaxud bu üslub nəqli cümlələrlə səciyyələnsə də, bəzən nida və sual cümlələrinə də geniş yer verilir. Yüksək intonasiya və məntiqi vurğu ilə söylənen belə cümlələr diqqətin daha da cəmlənməsinə xidmət edir.

Məktublar da rəsmi yazışma dilində yaranır. Bu baxımdan məktub da sənəd dili nümunəsi sayılır. Lakin məktublar məzmunca fərqlənir: 1) siyasi xadimlərin, dövlət nümayəndələrinin bir-birinə məktublarında sənəd dili ölçüsü tam gözlənilir; 2) qeyri-rəsmi şəxslərin, qohumların, ailə üzvlərinin məktublarında başlanğıc və sonluqda rəsmi üsluba məxsus qəlib — ifadələr özünü göstərir; bütün məktublar salamlaşma ilə başlayır, sağollaşma ilə qurtarırsa, bu şablon deməkdir. Ancaq bütövlükdə məişət dilinə məxsus söz, ifadə və sintaksis burada geniş yer tutur. Bir sözlə, məktub forması rəsmi üslubun ən sərbəst formasıdır.

Eyni məlumatın müxtəlif üslublara məxsus ifadələrlə verilməsi məlum faktdır. Bu baxımdan tərcüme-yi-hal yazılışındakı ikiliyi fərqləndirmək lazımdır. Tərcüme-yi-hal sırf rəsmi işgüzar üslubda yazıla bilər: «Mən filankəs... Atam filankəs... Anam fi-

lankəs»—bu rəsmi üslubdur. Bir də şəxsin—yazıcının, alimin, dövlət xadiminin tərcümeyi-halı elmi və publisist üslublarda yazılır. Buna *elmi tərcümeyi-hal* deyilir. Bu halda obrazlılığa, təsvirçiliyə, tarixi-mədəni əhatəliliyə yer verilir, geniş nəsil şə-cərəsi əks olunur və s. Məsələn, «Yusif Vəzir Cəmənzhəminli 1887-ci ildə dağlar qoynunda, yaşıllıqlar içərisində yerləşən, göylərində qartallar qanad çalan gözəl Şuşa şəhərində anadan olmuşdur...» Bir üslubun qəlib forması içərisinə düşən başqa üslublara məxsus ifadələr onun mahiyyətini pozmur. Ancaq belə hallarda ölçü-əndazə gözlənməlidir, ifrata varılmamalıdır.

160

Əsgərlikdə olan qardaşınıza, bir qohumunuza məktub yazın, məktubla-rınızı bir-birinə oxuyun və rəsmi dil xüsusiyyətlərini göstərin.

161

Bir siyasi xadimin öz oğluna, bir adi vətəndaşın öz bacısına yazdığı aş-ağıdakı iki məktubu oxuyub məzmununa və ifadə tərzinə fikir verin. Bu cəhətə diqqət yetirin ki, mətləb ciddi vətəndaşlıq mahiyyəti kəsb etdik-də məktubun dilində ədəbi dil norması ardıcılışıdır.

I. Əziz oğlum Nəcəf! Əgər hələ yaşamaq qismətim varsa, mən səni elə hazırlama-ğa çalışacağam ki, sən bəşəriyyət üçün daha çox iş görəsən. Lakin mən əbədi məzara tez köçməli olsam, təvəqqe edirəm, başqaları üçün daim əzab çəkən atan qədər kiçik bir iş görəsən.

Mənim həyatım daim qayğılarla dolu olmuşdur: mən iyirmi yaşından qardaş və bacılarımın ailəsinə baxmış, bu 30 ildə 11 adam tərbiyə etmişəm. Onlardan 8 qızı ərə vermiş, qardaşımın üç oğlunu öz maaşım ilə böyütmüşəm. Ümidvaram ki, bu mənada sən öz işinlə mənim əməllərimi davam etdirəcəksən.

Əziz oğlum! Mən insanın insan tərəfindən istismarının əleyhinəyəm. Mən bütün varlığım ilə, harada olursa-olsun, köləliyin əleyhinəyəm. Mən bəşəriyyətin tezliklə azadlığa çıxması, nadanlıqdan, habelə köləlikdən azad olması yollarını axtarırdım.

Mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat getdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır. Mən bolşeviklərin proqramını xüsusi inamla qəbul etmişəm, belə ki, mən bunda öz məramımı—dünyada köləliyin məhvinin həyata keçməsinə görürdüm.

Bəlkə də, sən bu sətirləri oxuyan vaxt bolşevizm olmayacaq. Bu ona dəlalət edə-cək ki, biz onu qoruya bilməmiş, ona lazımı qiymət verməmiş, işimizə pis yanaşmışıq. Açıq demək lazımdır: biz əldə etdiyimiz hakimiyyətdən o qədər təkəbbürlü olmuşuq ki, boş işlərlə və çekişmələrlə məşğul olaraq, əsl işi əldən buraxmışıq.

Hakimiyyət çoxlarını korlayır. Belə də oldu: hakimiyyət bir çox görkəmli işçiləri korladı. Onlar nəhəng bir dövlətin müqəddəratını öz əllərinə almaq və diktator olmaq qərarına gəldilər... Bu, ilk zamanlarda zəruri idi. Lakin indiyədək bu vəziyyəti davam etdirmək bolşevizmi süquta aparmaq demək idi.

İndi mən bu sətirləri sənə yazarkən iş o yerə çatıb ki, Lenindən sonra özlərini onun «qanuni varisləri» adlandıranların dövləti idarə etməyi bacarmamaları nəticəsində əmə-lə gəlmiş böyük nöqsanlarımız barədə kommunistlər öz aralarında da danışı bilmirlər.

Bütün bunlar haqda sən mənim MK-ya yazdığım geniş məruzəmdən biləcəksən. Bu məruzədən sənə çox şey aydın olacaqdır, həmin məruzədən sənə belli olacaq ki, bir çoxlarımızın cəsarəti çatmadığı, öz vəzifə hakimiyyətlərini itirəcəklərindən qorxaraq susduqları şeylər haqqında sənə atan danışmaqdan çəkinməmişdir.

Mənim əziz Nəcəfim! Hakimiyyət dalınca qaçma, çünki o, adamı korlayır. Əgər sən adamı tanımaq, onun bütün daxili aləmini bilmək istəyirsənsə, həmin adamı bir

müddət vəzifə başına qoy. Həmin adam bütün bacarığını və nöqsanlarını bürüzə verəcəkdir.

...Sən artıq bilirsən ki, mən 30 yaşında kamal attestatı imtahanı vermişəm ki, universitetə daxil olum. Lakin sonra mən «hara daxil olum?» sualı qarşısında durdum. Həyatımın bütün şəraiti və yaşım məcbur edirdi ki, tezliklə universitet təhsili alım. Ona görə də elə fakültə seçmək lazım idi ki, az vaxt tələb etsin.

Mənim qarşımda belə bir sual dururdu: hüquq fakültəsinə (o vaxtlar o, asan fakültə hesab olunurdu) və ya təbiyyat fakültəsinə (burada 4 il oxumaq lazım idi). Həmin fakültələri bitirdikdən sonra ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən və idarələrdən asılı vəziyyətinə düşmək olardı. Ona görə də mən onlardan imtina edib tibb fakültəsinə daxil oldum ki, həyatımda başqalarından az asılı olum. Bu, bir səbəb idi.

Digəri: Sənin nənən və mənim anam Həlimə ürəyiyumşaq, sadə qadın idi. O, ehtiyacda olanlara yardım edir, xəstə qonşulara qayğı göstərir, bir parça çörəyi onlarla bölürdü və s. Uşaq yaşlarımdan mən bütün bunları görürdüm və bunlar mənə təsir edirdi... Ona görə də tibb fakültəsində oxumaq müddətinin uzun olması və çətinliyinə baxmayaraq, mən həmin fakültəyə daxil olmağı qərara aldım ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən və idarələrdən asılı olmayıb daha artıq mənəvi zövq alım.

(*Nəriman Nərimanov. Oğluna məktubdan*)*

■ Yazıda məktub janrına uyğun ifadələri göstərin; rəsmi və məişət ifadələrini fərqləndirin. Məktubun əsasında Nəriman Nərimanovun valideyn, qohum və siyasi məslək adamı obrazını şifahi təsvir edin.

II. Salam, Xavər! Gec olsa da, yeni ilin mübarək!

Bəlkə, ali məktəbdə ilk imtahan sessiyasını başa vurmaq münasibətilə səni təbrik etmək olar?!

Sən, görürəm, uğurlar qazanırsan. Belə də lazımdır. Sən, əsas odur ki, məşğul ol. Düşünürəm ki, sən qiymətlərinlə bizi sevindirəcəksən.

Sənə nə demək istəyirəm. Bu, uzun söhbətdir, biz sənənlə bu barədə hələ danışacağıq. Sadəcə istəyirəm ki, sən ifrata varmayasan. İndi izah edəcəm. Müəyyən səbəblərə görə, sən nə geyiminin zənginliyinə, nə qohumlarının vəziyyətinə görə öyünə bilirsən. Bu o mənada yaxşıdır ki, bu ədalətsizliyi dərk edərək, günəşin altında yer tapmaq üçün sən öz gücünə arxalanmalı olacaqsan. Sənin təbii qabiliyyətin var, onları inkişaf etdirməyə çalışacaqsan. Ancaq çalış ki, bugünkü mövcud olan ədalətsizlikdən gələn narazılığını bu ədalətsizliyi daşıyanlara qarşı yönəltməyəsən. Bu, konkret olaraq bu deməkdir: 1. Öz şəxsiyyətini qabartma, özünü gözə soxma, səni sevməyə bilərlər; 2. Əgər sən köməyinə ehtiyacı olan varsa, boyun qaçırma; 3. Nəzakətli ol; 4. Hamıyan ünsiyyətdə olmağa çalış, ancaq dost seçməkdə ehtiyatlı ol, birinə görə o birindən küsmə, səbəbini öyrənməyə çalış. Buna görə ola bilər ki, dostların olmasın, ancaq o var ki, o halda düşmənlərin də olmayacaq. Fəqət bir neçə ildən sonra əsl dostluğu başa düşəcəksən, həqiqəti həqiqət olmayandan seçəndə; 5. Heç vaxt heç kimbə həsəd aparma. Hiss etsən ki, dostlarından biri sənə paxilliyini çəkir (bunu birçə dəfə hiss etmək kifayətdir), heç nəyə heyifsilənmədən onunla əlaqəni kəsə bilərsən.

Buyur, bu dəfəlik bu kifayətdir.

* Xalqımızın böyük yazıçısı və siyasi xadimi, təhsil ixtisasına görə həkim olan Nəriman Nərimanov bu məktubu yazdığı zaman oğlu Nəcəfin 6 yaşına vardı. O vaxt Nərimanov Moskvada SSRİ Ali Sovetinin sədri işləyirdi. Milli və şəxsi düşüncəsinə görə imperiya rejiminə yad idi. Buna görə də o hər an ölümünü gözləyir və bu məktubu böyüyəcək oğluna vəsiyyət və proqram kimi yadigar qoyurdu. Bu tamamlanmamış məktub yazılından (23 yanvar 1925) iki ay keçməmiş (19 mart 1925) Nəriman Nərimanov iş yerində keçirdi. Nəcəf 1943-cü ildə Böyük Vətən müharibəsi deyilən müharibədə 23 yaşında qvardiya baş leytenantı, tank alayının komandiri kimi qəhrəmancasına həlak oldu.

Pulunan necəsən, bu bizi həmişə narahat edir. Bu məsələdə heç kəsə bəhs edə bilməzsən və etməməlisən, ancaq səhhətinə ziyan vurub, vacib olan şeyləri almaqdan da qaçmamalısan. Bu günlərdə tətillə gəlmək üçün sənə pul göndərəcəyik. Bahalı hədiyyələr almağa çalışma. Mən deyərdim ki, heç hədiyyəyə lazım deyil. Birçə Güllüciyəzə oynucaqdan başqa.

Məktubunu (təbrikini) bu gün aldığ, sağ ol.

Müvəffəqiyyətlər arzulayıram. Yolunu gözləyirəm. Anam gördü ki, məktub yazıram, qərara gəldi ki, işimizə qarışmasın. Evimizdə hər şey yaxşıdır. Yeni il qabağı atamla mən özümüzdə kostyum almışıq. Mənim iş yerimdə də hər şey normaldır.

Öpürəm səni. Görüşənə qəder.

Qardaşın Akif.

03.01.1976.*

■ Çox savadlı yazılmış ikinci məktubda iki loru ifadə var—göstərin. Məktubları oxuyub məzmununa diqqət yetirərək, ideya-vətəndaşlıq dəyərini təhlil edərək və bildiyiniz başqa nüsxələr əsasında insanın vətəndaş kimi yetişməsində valideyn tərbiyəsinin, ailə-nəsil-nəcəbət faktorlarının rolunu nəzərə alaraq «Ot kökü üstündə bitir» mövzusunda inşa yazın.

162

Üzeyir Hacıbəylinin «O olmasın, bu olsun» komediyasından bu parçanı oxuyun.

Sərvər: *(əlindəki alışqanı tapança kimi Məşədi İbadə tərəf uzadır)*

Otur, bu saat mən deyəni yaz, tez ol, yoxsa vurdum kəllənə.

Məşədi İbad: Yazım da, vallah, bu saat yazım.

Sərvər: Yaz: Mən Məşədi İbad Kərbəlayı Xocaverdixan oğlu...

Məşədi İbad: Vaxsey!.. Atamın adını da bilir.

Sərvər: Danışma, yaz, yoxsa odlaram səni.

Məşədi İbad: Vallah, danışmıram, yazıram, sonra?

Sərvər: Rüstəm bəyin qızı Gülnaz xanımı almaq istəmirəm.

Məşədi İbad: İstəyirəm...

Sərvər: İstəmirəm!..

Məşədi İbad: Yaxşı, istəmirəm, istəmirəm!..

Sərvər: Və təvəqqe edirəm ki, onun kəbini geri oxunsun.

Məşədi İbad: Bunu kim təvəqqe edir?

Sərvər: Yaz mən deyəni, yoxsa beynini toz eylərəm!

Məşədi İbad: Yazıram, yazıram, sonra?

Sərvər: Və onun əvəzində qulluqçu Sənəmi alıram.

Məşədi İbad: Yazdım...

Sərvər: Di qol qoy!

* Məktubda bir sözü də dəyişməmiş, bir durğu işarəsi də əlavə etməmişik. Bu, universitetin mexanika-riyaziyyat fakültəsini bitirmiş 28 yaşlı azərbaycanlı oğlanın Leninqrad (Sankt-Peterburq) universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin I kursunda oxuyan bacısına məktubudur. Bu, 17 il sonra, 45 yaşında könüllü olaraq Qarabağ müharibəsinə gedəcək, bir gün Laçın uğrunda döyüşdə ermənilərə xeyli itki verib, öz düşərgəsinə qaayıb tankdan çıxarkən «özümüzünkülər» tərəfindən güllə ilə vurulacaq Akif Qambayzadənin məktubudur. İndi Bakıda oxuyub bitirdiyi 148 sayılı məktəb bu Qarabağ şəhədinin adını daşıyır. Bacısı Xavər bu gün işini bacaran hörmətli bir mütəxəssis, ləyaqətli bir vətəndaşdır.

■ Sərvərin sözlərini ardıcılıqla yazıb iltizamnamə formasını alın. Bu iltizamnamənin mükəlimə şəklinə salınmasının bədii-komik mənasını açın. Mükəlimədə (dialogda) rəsmi və məişət üslubu nümunələrini qarşılaşdırın.

163 Yusif Vəzir Cəmənəmiminin «Kənddən şəhərə göndərilən bir kağız» hekayəsindən bir hissəni oxuyun. Məktub formasının təzahürünə diqqət yetirin.

Nuriçəşmə¹, əvvəla səlamət üzrə bərqərar² və payidar³ olasınız və saniyə⁴ hərəgah bu tərəfin əhvalını xəbər alsanız, şükür olsun Allaha, sağ və səlamət varam və bir qəmim yoxdur savayı sizin ayrılığınızdan qeyri. Xudavəndi-ələm bir vəsileyi – xeyir⁵ etsin ki, bir-birimizi bir də görək. Və bir də, köpək uşağı qudurub yolunuzdan çıxmısınız. Sözümə-zadıma qulaq asmırsınız. Allah qırmış, məni şəhərə gətirməyin, vallah, gəlləm, sizi it unu kimi dağıdıb, atanıza od vuraram... Min dəfə yazıram ki, oğul, oxuduğun daha bəsdir, gəl yanıma, alış-veriş edək, qulaq asmırsan...

Xülasə, oğul, bir belə ki, pul mən qazanıram, vallah, heç pristavın babası da qazana bilməz. Bir də ki, müsəlmanlığından da çıxıb, gedib urus çörəyi yeyirsən. Xülasə, oğul, başının bir tərəfi qırılmış, bir tərəfi qırılmamış olsa da, durmuyub gələsən.

Əz tərəfi⁶ – Kabla Avdın.*

■ Məktub formasından bədii məqsəd üçün ustalıqla istifadə olunmasına fikir verin (*satirik məzmununu tam qavramaq üçün səhifə yarımliq bu hekayəni bütöv oxuyun – Yusif Vəzir Cəmənəmimli. Əsərləri. I c., Bakı, 1996, səh. 38–39*).

164 Aşağıdakı şeiri oxuyun. Tərcümeyi-hal formasından gələn ifadələri göstərin. Əli Kərimin tərcümeyi-halı barədə nə bilirsiniz? Bildiklərinizi şeirdəki müvafiq misralara yerləşdirib, onu elmi tərcümeyi-hal kimi danışın.

Adi bir insanam mən,
Adidən də adiyəm,
Bir əl boyda kağıza sığmaz amma bu ələm.
Yazım: harda doğuldum,
Yazım: məktəbə girdim,
İnstitut bitirdim.
Yazım: nədir sənətim,
Yazım: anam, atam kim.
Bəs onda harda qaldı cəmənlərdə bir qoşun,
O yüyürən, o duran uşaqların baharı?
Qanadını bilmədən sındırdığım bir quşun,
Ürəyində ney tutan xəfif sızıltıları?

¹gözümün işığı; ²daimi; ³həmişəlik; ⁴ikinci; ⁵xeyir səbəb; ⁶tərəfindən

* Hekayə 1909-cu ildə yazılıb. Onda məktubu kənddə məlum olan bir mirzəyə (kətibə) yazdırardılar. Həmin mirzə məktubun əvvəlini və sonunu özü yazardı. Çünki bu hissə sabit qəlibdən ibarət olurdu və mirzələr bu qəlibi əzbər bilirdilər. Ara hissədə məktub sahibinin öz fikri verilərdi. Burada da həmin qəlibə əməl olunmuşdur. Buna görədir ki, məktub nəzakətli sözlərlə başlayır. Kabla Avdının oğluna «siz» deyə müraciət olunur, ədəbi dilə məxsus sözlər, ərəb və fars sözləri və əcnəbi söz birləşmələri (savayı-sizin..., vəsileyli-xeyir, əz tərəfi-...) işlənir, mətləb olan yerdə isə atanın sərt, kobud sözləri, ifadələri verilir.

Elə bilirlər ölümə gedir
Hər torpaq altına gedən...
Çox ölüm, ölüm deyirlər
Rüzgarın gözüydü
çəkib apardı onu.
Aldadammaz qara torpaqlar bizi
Nə yaşılıyla, nə alıyla.
Kədərin işığı
vurar, vurur üzümüzə.

(*Vaqif Bayatlı Önər*)

- Buraxılmış durğu işarələrini qoyun.

§ 29. ÜSLUBLARIN AYEİLMA VƏ BİRLƏŞMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

▲ Ədəbi dilin ilk, qədim yaradılışı dövründə bugünkü qədər üslublar olmayıb. Ümumiyyətlə, qədim dövrlərdə indi müstəqil elm sahələri kimi tanıdığımız riyaziyyat, təbabət, dilçilik, estetikə və s. bir elmin—fəlsəfə elminin tərkib hissələri olmuşdur. Deməli, bu ixtisas sahələrinə aid elmi məlumatlar uyğun dillə, vahid fəlsəfi üslubda verilmişdir. İnsanların həyat haqqında, təbiət və cəmiyyət haqqında bilikləri dərinləşdikcə fəlsəfənin içərisindən indi gördüyümüz elmlər müstəqil şəkildə formalaşmışdır. Bununla da elmi məlumatların, müxtəlif məzmunlu biliklərin fərqli üslublarla, müxtəlif ifadə üsulları ilə yazılışı meydana gəlir. Elmin qolları şaxələndikcə fikirlərin ifadə tərzində də rəngarənglik yaranır. Elmlərin tarixi inkişafı onların müxtəlif sahələrinin yenidən yaxınlaşmasına, hətta birləşib yeni elm formalaşdırmasına gətirib çıxarır. Məsələn, biologiya və kimya elmlərinin tədqiqləri üstündə duran **biokimya**, biologiya və fizikaya əsaslanan **biofizika** elmləri var; yaxud dilçilik elminin **riyazi dilçilik** adlanan bir sahəsi mövcuddur ki, onunla məşğul olan mütəxəssis həm dilçiliyi, həm də riyaziyyatı bilməlidir.

Göründüyü kimi, bir qoldan müxtəlif elm sahələrinin ayrılması (diferensiasiyası) və müxtəlif elm sahələrinin bir-birinə yaxınlaşması (inteqrasiyası) tarixin müxtəlif mərhələlərində təkrar olunan proseslərdir. Həmin proseslərlə bağlı ədəbi dilin üslublarında da diferensiasiya və inteqrasiya halları baş verir.

Son onilliklərdə elmi üslubumuzun məxsusi bir qolu fəaliyyət göstərir. Elmi üslubun bu qolunda bədii və publisist dilin də xü-

susiyətləri iştirak edir. Bu, savadlanmanın kütləviləşməsi ilə bağlıdır. Orta təhsilli insanlar müasir elmin nailiyyətləri ilə maraqlanırlar, ancaq elmi anlayışları elmi üslubun verdiyi dərinliklə qavraya bilmirlər. Çıxış yolu: elmi məlumatı sadə, elm adamı olmayanın başa düşəcəyi aydın dillə ifadə etmək. Elmi məlumatın kütləvi dillə ifadəsi elm adamlarının özləri üçün də gərəkdir – bir elm sahəsində işləyən alim başqa elm sahələrindəki biliklərdən xəbər tutur, öz dünyagörüşünü genişləndirir. Cəmiyyətin yetkinləşdiyi, sivilizasiyanın daha da yayıldığı bu günümüzdə elmi, tarixi bilik və məlumatların camaata asan dillə çatdırılması bir zərurətdir. Belə halda tarixi şəxsiyyətlərə, elmin müxtəlif sahələrinə aid biliklər bir qədər obrazlılıqla, bir qədər publisistikliklə sadələşdirilir. Bu ifadə tərzinə **elmi-kütləvi dil** deyilir.

166

Anarın «Dədə Qorqud dünyası» əsərindən aşağıdakı parçanı oxuyun. Nəzərə alın ki, söylənən fikirlər xalis elmi məlumatlardır. Ümumiyyətlə, Anarın həmin əsəri geniş elmi ədəbiyyat əsasında və «Dədə Qorqud kitabının» öz materialına söykənərək yazılmış tarixi-filoloji tədqiqatdır. Ancaq burada bədii dilin, dərin obrazlılığın güclü müdaxiləsi görünür. Həmin xüsusiyyət bu parçada da müşahidə olunur. Xüsusilə ilk cümlələrə diqqət yetirin—bu, elmi üslubun əlaməti deyil.

«Xanım hey»

«Kitabi-Dədə Qorqud» belə başlanır.

Bu gün bizimlə bizim dildə danışan Azərbaycan ədəbiyyatı belə başlanır.

Hər hansı xalq—ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da, bir ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir.

Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı «Dədə Qorqud» dastanıdır.

(Anardan)

* Mətnə elmi və bədii məqamları ayırın, müstəqil və obrazlı ifadələri göstərin.

* Parça elmi üslubla başlayır. Sonra bədiiləşmə, publisistikləşmə gedir. Bu keçid məqamlarına diqqət verin və üslubi rəngləri göstərərək təhlil edin.

167

İsa Hüseynovun (Muğannanın) «Məhsər» romanından verilmiş parçanı—bədii təsviri oxuyun, tarixiliyi qavramağa çalışın. Ardınca «Azərbaycan tarixi»ndən ona uyğun hadisənin elmi şərhini oxuyun.

O, axırıncı Kəsrani hökmdarı Huşəng ibn Kavusun əmisi—Dərbənd hakimi Məhəmməd ibn Keyqubadın oğlu idi. Əslən fars və Kəsrani olsalar da, azərbaycanlılarla qohumlaşıb qaynayıb-qarışdıqdan sonra, həm rəsmi şəcərə kitabında, həm də el arasında Dərbəndi adlanan və

çoxdan bəri hakimiyyət uğrunda gizlin fəaliyyətdə olan böyük bir nəslə mənsub idi. Huşəng, atası Kavus ibn Keyqubadın taxt-tacına sahib olanda ilk növbədə əmisi Məhəmmədi imtiyaz və ixtiyaratdan məhrum etmiş, onun qızılı rəngdə qeyri-adi saçları və iri ala gözleri ilə azərbaycanlı anasına çəkmiş böyük oğlu İbrahimi isə, hələ o vaxtdan öz taxt-tacı üçün təhlükə bilib, Dərbənddən və Şamaxıdan kənar, kiçik bir əraziyə hakim göndərib, Şəki civarındakı həmən mülkdə, bir növ, sürgündə saxlamışdı. Orada yaşı qırxıdan ötənə qədər ömür sürdükdən sonra, quru torpaqda yatıb şah çadırında oyanan İbrahim, Şirvan əsnafının silahlandığını da, zülm təxtinin devrilecəyi və əmisi oğlu Huşəngin qətl olunacağı günü də əvvəlcədən bilirdi. Çünki əli cüt məcində olsa da, qiyam başçıları — əsnaf ustabaşları ilə dərbəndlilərin gizlin məşvərətində qiyam gününü təyin edən də, Huşəngin qətlinə hökm verən də özü idi. Hətta o günü İbrahimin özünün yer əkməyə gedəcəyi və qiyam elçilərinin onu cüt arxasında görəcəyi də əvvəlcədən danışılmışdı: atasının köhnə dostu, özünün şəriət müəllimi Qazı Bəyazid belə məsləhət bilmişdi və İbrahim bu məsləhəti dərhal bəyənmişdi.

(İsa Muğannadan)

Azərbaycanın şimal torpaqlarında isə vəziyyət başqa cür idi. Şirvanşahlar Hülakülərin asılılığından azad oldularsa da, yenidən digər monqol hakimlərinin hakimiyyətini qəbul etməli oldular. Lakin bu asılılıq şərti xarakter daşıyırdı. Bu dövrdə Şirvanşah Kəsrənilər nəslindən olan Huşəng idi. Onun siyasəti Şirvan camaatının, hətta feodalların da narazılığına səbəb oldu ki, bu da 1382-ci ildə üsyanla nəticələndi, üsyançılar Huşəngi öldürdülər və bununla Şirvan şahlığında Kəsrənilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Hakimiyyətə vaxtilə soy kökü Dərbəndlə bağlı olmuş I İbrahim (1382–1417) gətirildi, Şirvan şahlığında yeni sülalənin — Dərbəndilər sülaləsinin hakimiyyəti başlandı.

Şirvanşah I İbrahim ağıllı, müdrik, uzaqgörən dövlət xadimi olub, Şirvan camaatı arasında böyük hörmətə malik idi. Təsədüfi deyildir ki, xalq arasında onun hakimiyyətə gəlməsi barəsində rəvayətlər yaranmışdır. Bu rəvayətə görə, guya İbrahim torpaqlarını özü becərirmiş, feodalların onu Şirvanşah seçmələrindən xəbəri olmayan İbrahim öz tarlasında işlədikdən sonra bir ağacın altında yatıb dincəlirmiş. Onun şah seçilməsi barəsində xəbəri gətirənlər İbrahimi yuxudan oyatmaq istəməyərək, onun yanında şahənə çadır qurmuş, o, yuxudan ayılıanda məsələni ona söyləmişlər, İbrahim ona edilən etimada görə təşəkkür etmiş və Şirvanşah olmağa razılıq vermişdi.

(Mahmud İsmayılovdan)

● Birinci və ikinci parçadakı cümlələrin həcmi müqayisə edin. İsa Muğannanın daha hansı romanlarında tarixi məlumata rast gəlmisiniz?

■ Bu parçaların məzmununu tutuşdurun. Uyğunluq göz qabağındadır. Ancaq birincisi bədii, ikincisi elmi mətdir. Hər iki parçanın dilini müqayisə edin, bədii və elmi mətnin təsvirlərində dil spesifikasiyini konkret misallarla göstərin.

168

Oxuyun, yuxarıdakı filoloji, tarixi, elmi-kütləvi dillə bunu müqayisə edin. Buradakı obrazlı ifadələri göstərin. Mətdəki sadə və mürəkkəb cümlələrin nisbətində fikir verin. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələrin tipini müəyyənləşdirin. İntonasiyaya görə cümlələrin tipini göstərin.

Cəsərlə deyə bilərik ki, kibernetika əsl bizim dövrün elmidir. Bütün uşaqlar kimi o da tez boy atıb böyüyür...dörd nəsil kompyuterlərin yaradılmasında ikiqiymətli Aristotel–Bul məntiqindən istifadə edilmişdir... çoxqiymətli məntiqə işləyən kompyuter yaratmaq zərurəti ortaya çıxırdı.

Bu tarixi missiyanı 1965-ci ildə ABŞ-da yaşayan azərbaycanlı alim Lütfi Zadə (əslində Ələsgərzadə) yerinə yetirməli oldu. Professor Lütfi Zadə tərəfindən tamam yeni, çoxqiymətli qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi yaradıldı. Bununla da dünya elm tarixində, kompyuter sahəsində böyük kəşflər edildi. Saniyədə 32 trilyon əməliyyat yerinə yetirən kompyuterlər meydana gəldi. Bu da yeni təfəkkür tərzinin, təfəkkür modelinin yaranmasına aparıb çıxardı.

Elmin qərribə paradoksları var: edilən kəşflərin heç də hamısı alimlər tərəfindən birmənalı qarşılanmır...qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi meydana gələndən sonra Lütfi Zadə də belə hallarla üzləşməli oldu. Çünki o, dünyaya həmişə Aristotel məntiqi ilə baxanların təsəvvürlərini və məntiqini kökündən dəyişdirdi. Lütfi Zadənin öz nəzəriyyəsi haqqında sözü belədir: «...Qeyri-səlis məntiq, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin mahiyyəti odur ki, mütləq heç nə yoxdur. Hər şey, riyazi dillə desək, 0–1 şkalasında müəyyən həddə dəyişir». Alimin müəyyən mənada teorem şəklində formallaşdırdığı bu fikrinə aydınlıq gətirmək üçün gəlin onu elmi aspektdən bir az çözləyək. Bildiyimiz kimi, dünyanın qavranması prosesi hər fərddə bir cür gedir. Məsələn, rəssam dünyanı gözü, ürəyi, ağılı ilə qavrayıb onu rənglərlə ifadə edir. Filosof da dünyanı ağılı ilə dərk edib onun rəsmini sözlə çəkir. Riyaziyyatçı və kibernetik isə təbiətdə, cəmiyyətdə gedən müxtəlif proseslərin formal əksini simvollarla, riyazi, məntiqi düsturlarla cızır. Bu formal riyazi məntiqin əsasında formal məntiq və çoxluqlar nəzəriyyəsi durur. Son dövrlərə kimi belə formal məntiq **ikili Aristotel məntiqi** adlanırdı.

Lütfi Zadə dünyanın dərkində Aristotel məntiqinin düzgün olmadığını sübut etdi. O, əsaslandırdı ki, real dünyanın ümumi mənzərəsi

sıfır və vahid arasında olan onlarla, yüzlərlə çalarlardan ibarətdir — diskret deyil, arasıkəsilməzdir, yeni ağ ilə ağımtılın, al qırmızı ilə qırmızının sərhədləri səlis deyil, birindən digərinə keçid mütəmaddir. Lütfi Zadə dünyanın bu mütəmaddiliyini, qeyri-səlisliyini kəşf etdi. Bununla da dünyanın təsvir dili olan riyaziyyat ikiləşdi... Əl-Xarəzm cəbri ilə yanaşı, qeyri-səlis cəbr—Zadə cəbri meydana gəldi. Zadənin qeyri-səlis çoxluqlar, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi riyaziyyatın, kibernetikanın, informatika və hesablama texnikasının inkişafı tarixində yeni dövr açdı.

(Möhbəddin Səməddən)

■ Görürsünüzmü: elmi məlumatdır, riyazi, fəlsəfi təfəkkür söhbətidir, ancaq məzmun asan qavranır. Diqqət edin, sıfırla vahid arasındakı mövcudluq necə asan təşbehlərlə başa salınır: **...ağ ilə ağımtılın, al qırmızı ilə qırmızının...**

Hələ orada belə izahlar var: Aristotelin məntiqinə görə hər hansı bir hadisə ya mütləq doğru, ya mütləq yalan ola bilər. Amma real dünya tamam başqadır. Onu mütləq qiymətlərlə təsvir etmək, yalnız ağ və qara rəngdə olduğunu iddia etmək ağlasığmazdır... Aristotel məntiqində isə yalnız sıfır (mütləq yalan) və vahid (mütləq doğru), eləcə də klassik çoxluq nəzəriyyəsində sıfır (ağlar çoxluğu) və vahid (qaralar çoxluğu) istifadə olunmuşdur. Mürəkkəb problem sadə dillə, məhz mütəxəssis olmayanların anlayacağı şəkildə izah olunur. Elmi-kütləvi dilin mahiyyəti budur. Bu cəhət elmi-kütləvi dili müəllim danışığına bənzədir: axı müəllim ən çətin mövzuları asan, şagirdlərin başa düşəcəyi şəkildə izah edir. Bəli, elmi-kütləvi üslub müasir elmin dərin məzmununu geniş kütləyə sadə dillə izah edir.

■ Nyuton deyir: «Dünya riyaziyyat dilində yazılmış bir romandır». Bu mətndə həmin kəlam hansı cümlədə əksini tapıb? Diqqət edin: X əsrdə yaşamış özbək türkü Əl-Xarəzmin riyazi kəşfini XX əsrdə Azərbaycan türkü Zadə yeniləşdirdi. Bu tarixləri də yadınıza salın: Şərəflə Loğman adını daşıyan özbək türkü İbn Sinanın XI əsrdəki tibb yaradıcılığı orta əsrlər Avropa təbəbetinin əsası olmuşdur; XIII əsr Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin həndəsə və astronomiya sahəsindəki kəşfləri sonrakı əsrlərdə həmin sahələrdəki yeni kəşflərə meydan açmışdır. XIX əsr rus riyaziyyatçısı Lobaçevskinin sözlərini bir daha yadınıza salıram: «Dostum Kazımbəy Nəsirəddin Tusidən etdiyi tərcümələri ilə mənim riyazi kəşflərimi sürətləndirdi». Bunları və başqa elm adamlarımızın haqqında bildiklərinizi yadınıza salın, «Dünya dahilərsiz yaşaya bilər» adlı bir inşa yazın.

§ 30. FƏRDİ ÜSLUB

▲ Nitq ümumi ictimai hadisədir, bununla belə, bu və ya digər fərdin şifahi, yaxud yazılı nitqində özünəməxsus xüsusiyyətlər də mövcuddur. Həmin xüsusiyyətlər bütövlükdə fərdi üslubu təşkil edir.

Fərdi üslub (ayrıca fərdin—sənətkarın, alimin... üslubu) funksional üslubların çoxunda özünü göstərir. Ən qabarıq ifadəsi isə bədii üslubdadır. Bədii üslub, bir qayda olaraq, fərdin—müəllifin keçirdiyi ovqatın, emosiyaların təzahürü olduğundan fərdilik burada daha güclü şəkildə meydana çıxır. Məsələn, biz «Nəsiminin

dili», «Füzulinin dili», «Mirzə Fətəli Axundovun dili» və s. dedikdə, Nəsiminin, Füzulinin, Mirzə Fətəli Axundovun fərdi dil təcrübəsini—üslubunu nəzərdə tuturuq: Nəsimi dilindəki üsyankarlıq, publisistika, hürufi terminologiyası Füzuli dili üçün xarakterik deyil; Füzulinin dilində yüksək təmkinlilik, dərin obrazlılıq mövcuddur; Mirzə Fətəli Axundovun dili isə orta əsrlər xüsusyyətlərindən «təmizlənməkdə olan», müasir söz və ifadələri qəbul etmiş milli-demokratik məzmunlu bir dildir.

Elmi, publisistik üslublarda və məişət üslubunda da nitq fərdiliyi öz əksini tapır, ancaq bu, bədii üslubdakı qədər güclü deyil. Rəsmi-işgüzar üslubda isə fərdilik, demək olar ki, yoxdur.

Fərdi üslub bu və ya digər fərdin (şəxsin) ümumi dünyagörüşü, təfəkkürü ilə yanaşı, dövrü, bir sıra hallarda hətta ovqatı ilə bağlıdır. Məsələn, Səməd Vurğunun müxtəlif mərhələlərdə yazdığı əsərlərin dili eyni bir üslubun — Səməd Vurğun üslubunun, yaxud Səməd Vurğun dilinin göstəriciləridir. Lakin şairin 30-cu illərdəki əsərlərinin dili 50-ci illərdəki əsərlərinin dilindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir, həm 30-cu, həm də 50-ci illərdə yazılmış ələ şeirləri var ki, ifadə tərzinə, intonasiyasına görə fərqlənir.

Fərdi üslubu mövcud ictimai-tarixi şərait yetişdirir.

169

Aşağıdakı üç mətni müqayisə edin, yazıçıların hər birinin özünəməxsus üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışın.

I. Həyəət sakitlik çökdü. Bu sükut getdikcə gücləndi və bütün şənliyi bürüdü. Sahilboyu səpələnmiş kənd evlərinin solğun işıqları, həyətlərdə qalanan ocaqların közərtiləri də yavaş-yavaş söndü. Kürün qıjıltısı gücləndi. Əsən asta külək biçilmiş otların qoxusunu kəndə doldurdu. Hamı evə çekildi. Cahandar ağa isə qapıda hərlənir, pəncərəsindən zəif işıq gələn otağa yaxınlaşa bilmirdi. İndi o nə etməli idi? Öz hərəkətlərinə necə bəraət qazandırmalı idi?..

İki gün bundan əvvəl, şəhərdən qayıdarkən Kürün sahilində Mələyə rast gələndə o heç nə fikirləşməmişdi. Cavan, ətli-canlı bir gəlini su kənarında görəndə sönməkdə olan ehtirası birdən-birə quduz kimi oyanmışdı.

(İsmayıl Şıxlıdan)

II. Bu kiçik yataq otağında dava-dərman iyindən sağlam adamı baş gicəllənməsi tuta bilərdi. O ki qala xəstəni. Adam da iki ay yorğan-döşəkde yatar? Niyə yatmaz, lap canın da alar. Sən fələk deyənə bax. Cəmi onca gün bundan qabaq bu zəhrimar iyi otaqdan yox olmaqdan ötrü pəncərənin balaca nəfəsliyini açmaq kifayət idi. Berqman məzuniyyətdən qayıdıb onlara gələndən sonra bu balaca nəfəslik də ələ bil ömür-

lük bağlandı. Gəlib evdəkilərə «çalışın soyuğa verməyin» deməsiylə qapı-pəncərələrin hökmünü oxudu. Bircə mətbəxin pəncərəsini hərdən azacıq açırdılar ki, bişmiş iyi eşiyə çıxsın, xəstənin ürəyi bulanmasın. Amma mənə elə gəlir ki, indi pəncərələrin hamısını taybatay açsalar da, bura metrolarda işləyən güclü hava kompressoru qoysalar da, bu iy bir yana gedəsi deyil: dərman iyi otağın havasına və divarlarına ömürlük hopmuşdu. Evə kim gəlirdisə üz-gözünü turşudurdu, başını bulayırdı. Düzdür, yad adam olanda əvvəl-əvvəl narazılığını bildirmirdi, xəstəyə baş çəkib gedəndə dəhlizdə evin xanımına dönə-dönə deyirdi ki, sağlam adamı bu otağa salsan, azara tutular, elə xəstəni sağalmağa qoymayan bu ağır havadır, canım, nəfəs almaq olmur ki! Və ilaxır bu kimi sözlər. Evin xanımı da, yataq otağındakı xəstə də bu sözlərə öyrəncəli idilər, azından yüz dəfə eşitmişdilər. Evə gələn-gələn bu mövzunu müxtəlif variasiyalarda sadalayırdı.

(Yusif Səmədoğludan)

III. Aydının toyu idi... Həyətin bir başında oturacaq düzəltmişdilər. Çalğıcılar dinməz-söyləməz əyləşmişdilər. Nağaraçının nağarası qucağındaydı, zurnaçıların zurnası dizlərinin üstündə, başlarını aşağı salmışdılar. Qopqoca kişilər idi, nə nağaraçının qol qaldırıb nağara vurmağına inanmaq olardı, nə də zurnaçalanın zurnanı üfürməyinə...

Axşama yaxın idi, düzdən-düzənlərdən əl-ayaq yığılırdı. Kəndin yaşlı kişiləri həyətin bir səmtində əyləşmişdilər. Hamı susmuşdu, heç bir-biriylə də danışan yox idi...

Uşaqlar çəkinə-çəkinə çalğıcıların başına dolanırdılar. Qorxa-qorxa ellərini nağaraya vururdular, zurnaya vururdular. Çalğıcılar elə bil yatmışdılar.

Qonum-qonşu iki-bir, üç-bir gəlirdilər, gələn-gələn də keçib bir küncdə əyləşirdi, başını salırdı aşağı.

Uşaqlardan biri nağaraya bir şapalaq vurdu...

(Manaf Süleymanovdan)

170

Səməd Vurğunun müxtəlif mərhələlərdə yazılmış şeirlərindən götürülmüş aşağıdakı parçaların dilini (üslubunu) müqayisə edin, əvvəl fərqli, sonra isə ümumi (yəni şairin üslubunu bütövlükdə əks etdirən) xüsusiyyətləri göstərin.

30-cu illər:

Saqiyal Saqiya! Gətir gizlicə,
Görənlər olmasın, divanələr var.
Nəşələr əməyim¹ bu qəmli gecə,
Bağrına od basan pərvanələr var.

¹«əmmək» feli (Türkiyə türkcəsinin əmr formasıdır — 1920-30-cu illərdə ədəbi dilimizdə geniş işlənirdi)

Həyatın sonuymuş bir solğun çiçək,
Qəmləri öldürən qəm olsa gerek¹.
Açmadı ağlayan üzləri fələk,
Həyatda göz yaş, qəmxanələr var.

40-cı illər:

Hünər qanad versin torpağa, daşa,
Dənizlər çatılıb gəlsin baş-başa...
Azadlıq ordusu varsın birbaşa,
Hər zəfər dastanı yadigar olsun,
Ölüm təslim olsun, həyat var olsun.

50-ci illər:

Dostlar, badələri qaldırın içək!
Gecə ulduzludur, hava da sərin.
Demirəm məst olub dünyadan köçək...
Deyirəm mehriban düşüncələrin
İsti qucağında qızınaq bir az...

Qoy uzansın gecə, geciksın səhər,
Yuxuya getməsin məclisdəkilər—
Mənim söhbətimdən yorulmaq olmaz;
Hələ yer üstündə, insan yanında
Deyib danışmaqdan doymamışam mən...

171

Mətni oxuyun, aşağıdakı suallara cavab verin:

1) Hansı sözləri, ifadələri (söz birləşmələrini), cümlə formalarını normativ (ümumişlək), hansıları üslubi (fərdi) vahidlər sayırısqız? 2) Üslubu bəyənirsinizmi? Hansı səbəblərə görə? 3) Əgər bu mətni redaktə etməli olsaydıq, onda dilində (üslubunda) hansı dəyişiklikləri aparardıq?

Azərbaycan xalqı bizim günlərdə sanki qəribə bir yuxudan ayılır və gözlərini açan kimi müharibə görür, iğtişaşlar görür, qan görür... Azadlıq min cür məhrumiyyətlərlə, problemlərlə, qayğılarla gəlir, ancaq gəlir—illər boyu həsrətini çəkdiyimiz azadlıq, təşnəsi olduğumuz azadlıq, qanlı azadlıq... Və gələcək nəsillər bizim günlərin tarixini oxuyanda görəcəklər ki, azadlıq Azərbaycan xalqına sədəqə kimi veril-məmişdir, çox böyük ağırlar, qurbanlar, dağıdılmış evlər, kəndlər, şəhərlər, didərgin düşmüş insanlar... hesabına alınmışdır. O millət ki, azadlığını özü qazanmışdır, onu o qədər də asanlıqla əldən verməz.

Azadlıq, azad olmaq hissi millətin ən güclü hislərindən biridir. Bəlkə də, birincisidir... Əgər belə olmasaydı, bu millət azadlıq uğrun-da ölümə getməzdi — düşmən tanklarının üzərinə yeriməzdi, soyuq səngərlərdə öz mənliliyini müdafiə etməzdi.

Və azadlığın nə olduğunu bilən milləti heç zaman əsarətdə saxlamaq mümkün deyil...

¹olmalıdır (Türkiyə türkcəsindən gəlir)

V–XI SİNİFLƏRDƏ KEÇİLƏNLƏRİN TƏKRARI VƏ SİSTEMƏ SALINMASI

1. Fonetika

1 Aşağıdakı sözləri fonetik təhlil edin.

Alma, heyva, torpaq, folklor, nağıl, Azərbaycan, dəniz, külək, soyuq, yazmaq, danışmaq, müəllim, mühəndis, həqiqət, fakt, xəbər, söyləmək.

2 Aşağıdakı sözləri köçürün, şəhərin nüvələrini (qabın saitlərin ahəngi; incə saitlərin ahəngi) müəyyənləşdirin.

Qırmızı, soyuducu, düzgün, aralanmaq, qoşma, gözləmək, daraq, çiçək, yarpaq, qırıq, təpik, seçki, qızğın, durğun, silgi.

3 Aşağıdakı sözlərdə ahəng qanununun pozulma məqamlarını göstərin.

Üslub, müəllim, müvafiq, səfali, kommersiya, nifaq, abidə, orta, sadə, məlumat, kollektiv, ekologiya.

• Türk mənşəli sözlərdə ahəng qanununun pozulması mümkündürmü? Həmin sözlərdə damaq ahəngi güclüdür, yoxsa dodaq ahəngi?

4 Mətni oxuyun. Tələffüz forması ilə yazı forması arasındakı fərqləri göstərin.

Salnaməçilərin yazdıqlarından belə çıxır ki, Toxtamışın tək-tənha qalıb didərgin düşməyindən, İbrahim Bəyazidin ölümündən və Qaraqoyunlu Yusiflə Sultan Əhmədin məhkumluğundan sonra daha Teymurun qarşısında dayana biləsi hökmdar qalmasa da, səltənətin bütün şəhərlərində batin düşmənlərinin sayı-hesabı olmadığına görə o, daim fəlakət gözləyirmiş, buna görə də Səmərqəndə qayıdanda ilk növbəti batinləri aşkara çıxarmaq haqqında düşünmüş və Gülüstan sarayının qatı kölgəli yaşıl dərinliyində gizlənib ali mənşəb seyidlərinə heyretli, peyğəmbərənə sözlər demişdi: «Mən ölmüşəm. Bütün səltənətdə xəbər yayın ki, mən ölmüşəm»... Əmirlərinə isə «Külli ixtiyar verirəm, öldüyümü eşidib baş qaldıranlardan birinin də başını bədəndə qoymayın» – demişdi.

(İsa Muğannadan)

5 Aşağıdakı sözlərdə vurğunun hansı hecaya düşdüyünü müəyyənləşdirin.

Boşqab, başqa, müəllim, aptek, sonra, ciddi, leksika, termin, ayaq-qabı, axırıncı, soruşmaq, öyrənmək.

• Azərbaycan dilində vurğu, adətən, hansı hecaya düşür?

6 Testlərə cavab verin.

1. Hansı cərgədə ancaq kar samitlər işlənib?
a) d, g, x, s; b) z, c, n, r; c) s, ş, t, f.
2. Hansı cərgədə ancaq cingiltili samitlər işlənib?
a) j, ç, m, h; b) l, n, b, d; c) k, ş, p, ç.
3. Hansı cərgə ancaq açıq saitlərdən ibarətdir?
a) o, ö, a, ə; b) a, u, o, e; c) o, ö, u, ü.
4. Hansı cərgədə ancaq qapalı saitlərdir?
a) ı, i, u, ü; b) e, a, ö, ü; c) a, ə, e, o.
5. Hansı cərgədə yalnız incə saitlərdir?
a) ü, e, ı, i; b) i, ə, e, ü; c) a, o, u, ı.
6. Hansı cərgədə yalnız qalın saitlərdir?
a) a, ı, u, o; b) o, u, ü, e; c) ı, a, o, i.
7. Hansı sözdə dodaq ahəngi pozulmuşdur?
a) uzunluq; b) Azərbaycan; c) üfüqi.
8. Hansı sözdə damaq ahəngi pozulmuşdur?
a) qardaş; b) kitab; c) mühit.
9. Ahəng qanunu harada pozulmuşdur?
a) oxuyuruq; b) əhatə; c) danışmaq.
10. Hansı variantda heca doğru ayrılmışdır?
a) ant-ro-po-lo-gi-ya; b) an-tro-pol-og-i-ya;
c) an-tro-po-lo-gi-ya.
11. Sözlər hansı cərgədə düzgün yazılmışdır?
a) məksət, təqsir; b) məqsəd, təksir;
c) məqsəd, təqsir.
12. Harada vurğu düz qoyulmuşdur?
a) yazıçılıq; b) yazıcılıq; c) yazıcılıq.
13. Hansı cərgədə sözlər düz yazılmışdır?
a) yumşaq, yumuru; b) yumşak, yumru; c) yumşaq, yumru
14. Hansı cərgədə sözlər düz yazılmışdır?
a) toqqa, nöqtə; b) tokqa, nöktə; c) tokqa, nöqtə.

2. Leksika və söz yaradıcılığı

1 Aşağıdakı sözlərin leksik (lüğəvi) və qrammatik mənalarını müəyyən edin.

Yuva, yüngül, otuz beş, onlar, soruşmaq, məhəbbətə.

2 Şeiri oxuyun, təkmənalı və çoxmənalı sözləri tapıb göstərin.

Məhəbbətim ot oldu,
Daşların altından
Göyərdi, qalxdı.

Məhəbbətim od oldu,
İki qəlbi
Yandırdı, yaxdı.

Məhəbbətim nəğmə oldu,
Dildən-dilə gəzdi,
Eldən-elə axdı.

Məhəbbətim el bağında
Ətirli bir gül oldu.
İllər ötdü, Kərəm kimi
Öz odundan kül oldu.

(Teymur Elçin)

3 Aşağıdakı çoxmənalı sözlərin: əsas və qeyri-əsas (törəmə) mənalarını müəyyənləşdirin.

Qol, alçaq, boğaz, almaq, qaş, burun, tutmaq, yatmaq.

4 Aşağıdakı sözlərin hər birinin sizə məlum olan sinonimlərini söyləyin.

Yemiş, kəder, darvaza, sısqa, çöl, fırtına, səma.

5 Şeiri oxuyun, mənasını anlamadığınız sözləri izahlı lüğətdə tapın.

Dərədən qalxdı bir səs,
Çaylar kimi çağladı.
Kahalarda ləngiyib,
Gədikləri haqladı.
Həzin bir kaman olub
Oxşadı göy otları.
Zərif bir duman olub
Axdı zirvəyə sarı.
Dərələr də darıxdı...
Görmədi dərədə fərağı dağlar.

(Musa Yaqub)

6 Aşağıdakı terminlərin hansı elm sahələrinə mənsub olduğunu müəyyənləşdirib mənalarını şərh edin (çətinlik çəksəniz, müvafiq terminoloji lüğətlərə baxın).

Oktava, molekul, təcil, iqlim, ekvator, müxəmməs, hüceyrə, radius, planet, inteqral, üçbucaq, vətər, materik, minor, relyef, statika, sitoplazma.

7

Mətni oxuyun, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri göstərin və haqqında danışın.

Tanrı dağına yol gedir,
Bu yol hər yandan keçəcək.
Tanrımız qurban istəyir,
Kim görək candan keçəcək?

Gör mənə Tanrı neylədi?
Yol verib, yoldan əylədi.
Əyləyib, dərviş əylədi;
Bu yol ki qandan keçəcək.

Mən qərib, fağır dərvişəm,
Tanrı dağından gəlmişəm.
Ora dəvətdir iş-peşəm —
Haqq yolu ondan keçəcək.

Gözləmişəm nə haqq gəlib,
Nə haqq gəlib, nə baxt gəlib.
Min üç yüz il nə vaxt gəlib
Haqq adlı andan keçəcək?

(Rüstəm Behrudi)

- Tanrıdağı haqqında nə bilirsiniz? Dünya xəritəsində indi onun adı nədir?
- Feldən isim düzəldən şəkilçiləri göstərin.
- Mətnəndən düzəltmə və mürekkəb sözləri seçib onların əmələgəlmə qaydasını izah edin.

8

Testlərə cavab verin.

1. Hansı cərgə türk mənşəli sözlərdir?

- a) fikir, külək, şəhər;
- b) şəhər, səhər, ağac;
- c) külək, dəniz, çiçək.

2. Hansı cərgə ancaq alıma sözlərdir?

- a) bahar, hava, əsgər;
- b) bulud, səma, yağış;
- c) aşiq, eşq, ozan.

3. Hansı cərgə omonimlərdən ibarətdir?

- a) göy, üz, çal;
- b) tut, yağ, ev;
- c) aşiq, yer, sərini.

4. Sözlərdən biri omonimdir:
- a) kitab;
 - b) tut;
 - c) çəmən.
5. Cərgələrdən biri sinonimdir:
- a) rahat, asudə, sərbəst;
 - b) güdmək, izləmək, itirmək;
 - c) dolanma, sarılma, açılma.
6. Hansı cərgə neologizmlərdir?
- a) kompyuter, radio, televizor;
 - b) maqnitofon, soyuducu, kombayn;
 - c) yetərsay, çağdaş, öndər.
7. Ancaq termin olan cərgəni seçin:
- a) lirika, dil, kitab; b) drama, lirika, kimya;
 - c) bucaq, dalğa, dəniz.
8. Hansı cərgə ancaq arxaizmlərdir?
- a) bəy, kotan, ağa;
 - b) arxalıq, ozan, papaq;
 - c) damu, aytmaq, tanıq.
9. Hansı frazeoloji birləşmədir?
- a) çalış ki, gözə gəlməyəsən;
 - b) çalış ki, gözə görünməyəsən;
 - c) çalış ki, gözdən uzaq olasan.
10. Hansı frazeoloji birləşmə deyil?
- a) ürəyinə dammaq;
 - b) başını bulamaq.
11. Hansı birləşmə həm frazeoloji vahid kimi, həm də müstəqil işlənmə bilər?
- a) gözü açılmaq;
 - b) işi başından aşmaq;
 - c) dilə düşmək.
12. Hansı cərgə ancaq qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə işlənib?
- a) oxlov, gülümsemək, qumsal;
 - b) çiçəklik, bağban, sirdaş;
 - c) qazıntı, düzgün, dağlıq.

13. Hansı sözdə bütün şəkilçilər ancaq sözdüzəldicidir?

- a) yazıçılırsız;
- b) yaradıcılığımız;
- c) yetkinlik.

3. Qrammatika (morfologiya, sintaksis)

1 Aşağıdakı sözləri nitq hissələrinə görə təsnif edin:

Həyat, iztirab, cılğın, çıxmaq, axşam, sonra, ağır, beşdə bir, kim, kin, hansı, sakitləşmək, isti-isti, artıq, ilə, tükənmək, güclü, didərginlik, əlbəttə, axı, ancaq.

- Hansı sözləri həm bu, həm də digər nitq hissəsinə aid etmək mümkündür?

2 Mətni oxuyun, isimləri tapıb, hər birini ayrı-ayrılıqda morfoloji təhlil edin:

Səhər açılanda Qədir kənddən xeyli uzaqlaşmışdı. Yenəcə puçurlamış ağacların, söyüd salxımlarının arasında damların tüstülü bacası görünür, xoruzların səsi eşidilirdi. Vağzal yoluna çıxan «Qumlu təpə»nin yanında çoxdan qazılmış, nədənsə unudulmuş, içi daş-kəsəklə dolmuş su quyusunun başında Qumru oturdu. Onlar ayrılmalı idilər. Nə Qədirin getməyə ürəyi, nə də Qumrunun qayıtmağa ayağı gəlirdi. Qədir geri baxdı. İyirmi beş ildən bəri onu böyüdən, bütün dərdlərinin, sevinc və arzularının səhnəsi olan doğma kəndə, geniş bağlara, sıx ağaclarla, yaşıl zəmilərə, yetimlər kimi qısıq damlara, ömürdən uzun yollara, Qədiri güldürməse də, uşaqlığının zərif səhifələrini təşkil edən səhnələrə baxdı, baxdı. İndi o, qaranlıq, aqibəti naməlum bir səfər üçün bu yerlərdən ayrılırdı. Ya qismət! Bəlkə, bir daha qayıtmayacaq. Bir də buranın səhərinə göz açmayacaq, axşamlarını dinləməyəcək. Bəlkə, ömür karvanı kimi hər gün kəndin üstündən ötən günəş də onun kiçik həyətinəki boşluğu hiss edəcək...

— Yaxşı yol!

Qumrunun ayrılıq sözü onu daha da kədərləndirirdi. Ağır və bitməz-tükənməz xatirələrdən ayrılaraq, çətinliklə dillənə bildi:

— Sağlıqla qal, Qumru! Başına dönüm, Fəxirdən muğayat ol, ağlamasın.

Qumru gözünü yerə dikərək, ağlamsındığını gizlətmək istədi:

— Arxayın get! — dedi.

(*Mir Cəlal*)

3 Şeirde mənsubiyyət və hal şəkilçilərini müəyyənləşdirin.

Qarşıda çox işim var,
Şuşada görüşüm var.
Yarımcıq təbəssümüm,
Yarımcıq gülüşüm var.
Əhdim var, peymanım var,
Vüsala gümanım var.
O yerləri görməyə
Ümidim, gümanım var.
Şuşanı görməyincə,
Havasından bir udum,
Suyundan birçə qurtum
Almamış ölmərem mən,
Sözümdən dönmərem mən.

(Şükür Xanlarov)

4 Cümlələrdə sözləri iki-iki əlaqələndirib onların arasındakı sintaktik əlaqələrin tipini (tabesizlik əlaqəsi, tabelilik əlaqəsi – uzlaşma, idarə, yanaşma) müəyyənləşdirin.

1. Şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri qədim insanların ibtidai əmək fəaliyyətlərini və təbiət hadisələri haqqındakı təsəvvürlərini və ya məzhəbi inanışlarını əks etdirən əmək və mərasim nəğmələri olmuşdur. (*Cavad Heyət*) 2. Xəstə qərribə bir hal keçirirdi. Elə bilirdi ki, uzandığı otaq da, şəhər də, ağ buludlu göy də, günəş də professorun nəhəng xəstəxanasında yerləşmişdi. Hamının həyatı ancaq profsordan asılıdır. (*Əli Kərim*)

5 Cümlələri sintaktik təhlil edin.

1. Qazax rayonunun Kəmərlı kəndində haqsızlığa yol verilmişdi— bu haqsızlığı törədənler isə respublikamızın başçıları idilər və xalqın onlara qarşı yönəlmiş qəzəbinin qarşısını almaq üçün indi bu obaya milis işçilərini tükür, onların gücü ilə xalqın nifrətini boğmaq istəyirdilər. (*Aslan Kəmərlı*) 2. Görüşlər zamanı tərəflər bu görüşlərin səmərəli olduğunu bildirmiş, qarşılıqlı surətdə faydalı parlamentlərarası əməkdaşlığı daha da genişləndirməyin labüdlüyünü nəzərə çarpdırmışlar. (*«Azərbaycan» qəzeti*)

6 Təktərkibli cümlələrə aid nümunələr yazın.

Sözlərin təkrarına diqqət yetirin: harada mürəkkəb söz yaradır, harada cümlədə fikrin güclənməsinə və sürəkliliyinə xidmət edir?

Bir böyük daşın yanından keçdim,
dağ-dağ böyüdü ürəyim.
Bir böyük dəryanın üstündən keçdim,
böyüdü ürəyim dalğa-dalğa,
böyüdü içimdəki fırtınalar.
Ürəyimdə bir dan yeri doğa-doğa
bir böyük səhərin içindən keçdim.

Bir böyük insanın
şəklini daşıldım ürəyimdə,
böyüdü, böyüdü ürəyim.

Böyük deryaları,
böyük səhərləri,
böyük insanları daşıldıqca
böyüyür insan ürəyi.

(*Vaqif Bayatlı Önar*)

- Şeir N.Nərimanova həsr olunub. Şeirdəki ifadələri də nəzərə alıb, Nəriman Nərimanov haqqında düşüncələrinizi danışın.

Mətnədə buraxılmış durğu işarələrini qoyun.

O nə qədər hirsli olub Mələyə susmağı ömr etsə də qəlbinin dərinliklərində haqsızlığını duyurdu. Bu hadisənin belə sakitcə gəlib keçməyəcəyini evdə hər gün dava-dalaş düşəcəyini aydınca görürdü. Ancaq o evinin əmin-amanlığını saxlamaq, necə olur-olsun dil tapıb hər şeyi sahmana salmaq istəyirdi. Axı Zərnigar da yazıq idi. Neçə il idi ki onunla bir yastığa baş qoyurdular. Yetişmiş oğlu qızı vardı. İndi necə olsun. Onu bu evdən qovmaq olarmı. El-oba buna nə deyər. Bəs Mələyin təqsiri nədir. Bu yazığı da yerindən-yuvasından o oynatmayıbmı. Bəs onun əri bu gün sabah meydana çıxıb qan-qan deyə at oynatmayacağı.

Düşüncələr getdikcə güclənir ağır yük kimi onu əzirdi. Cahandar ağa gah hirsələnir nahaq yerə başını cəncələ saldığını duyub peşmanlayır, gah da özünə ürək-dirək verirdi. Əşi nə olub, eldən çıxarı bir iş tutmamısan ki. Elə dedə-babadan iki arvad saxlamaq peşəmiz deyilmi. Bu işi bir mən ha görməmişəm. Heç nə olmaz arvad tayfasının qaydasıdır bir az çığır-bağır salacaqlar sonra da qınlarına çəkilib susacaqlar.

(*İsmayıl Şıxlıdan*)

- Mətnədəki tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə növünü izah edin.

9 Testlərə cavab verin.

1. Nitq hissələri dil haqqında elmin hansı bölməsində öyrənilir?
a) Fonetika b) Söz yaradıcılığı c) Sintaksis d) Morfologiya
2. Aşağıdakı şəkilçilərdən biri felin qayıdış növünün yaranmasında iştirak edir:
a) -ış b) -il c) -dır d) -malı
3. Sözlərin birində təsirsiz feldən təsirli fel düzəlmişdir:
a) yazdırmaq b) qandırmaq c) sındırmaq d) bildirmək
4. Felin zamanları onun hansı şəkli ilə ifadə olunur?
a) əmr b) xəbər c) arzu d) vacib
5. Feli sifəti göstərin:
a) güləyən b) gülən c) gülünc d) güllü
6. Məsdər hansı nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini daşıyır?
a) fel, say b) fel, sifət c) fel, zərf d) fel, isim
7. Biri feli bağlama deyil:
a) qaça-qaça b) düşünmədən c) yazdığı d) yatar-yatmaz
8. Biri zərfin sualı deyil:
a) necə? b) nə qədər? c) nə üçün? d) hansı?
9. Hansı cərgədə bütün köməkçi nitq hissələrinə aid nümunə var?
a) üçün, məgər, hərgah, bəlkə, oxqay
b) hərgah, hərdən, da, düzü, bəh-bəh
c) doğrusu, lap, lakin, yaxud, xülasə
d) savayı, əgər, hətta, ancaq, paho
10. Tabesiz mürəkkəb cümləni göstərin:
a) Döyüşə gedən qocalardır — ağsaqqallarımızdır.
b) Günəş çıxdı, torpaq islandı, təbiət canlandı.
c) İndiki vaxtda gənclər həm oxuyur, həm də işləyirlər.
d) Hamıya məlumdur ki, əsl oğul vətəni darda qoymaz.
11. Tabeli mürəkkəb cümləni göstərin:
a) Biz dostumuzu da, düşmənimizi də tanımalıyıq.
b) Payız olmasına baxmayaraq, hava isti idi.
c) Kim qorxmur, qoy o getsin.
d) Arif danışır, dostları da onu dinləyirdilər.

4. Dil və dilçilik. Azərbaycan dilinin quruluşu və tarixi

- 1 Dilçilik nəyi öyrənir? Dil elminin hansı sahələri var?
- 2 Etimologiya nəyi öyrənir? Bildiyiniz bir neçə sözün etimologiyasını söyləyin. *Azərbaycan, Oğuz, ögey* sözlərinin etimologiyası haqqında nə bilirsiniz?
- 3 Yazının hansı növləri var? Piktoqrafik və ideoqrafik yazı tiplərinin uyğun və fərqli cəhətlərini göstərin. Bildiyiniz nağıllardan ideoqrafik (fikri) yazıya misal deyə bilərsinizmi?
- 4 Lüğətçilik nəyi öyrənir? Lüğətin hansı növləri var? Mahmud Kaşğari-nin lüğəti haqqında nə bilirsiniz?
- 5 Dialektologiya elmi nəyə deyilir? Öz dialektinizdə bayatı, lətifə, atalar sözü deməyə çalışın. Sınıfdə öz dialektinizdə bir dialoq aparın.

• Aşağıdakı nümunələrdə dialekt xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

- 1) Bəşirə dedilər: – A Bəşir, gə atı sula.
Bəşir dedi: – Dodaxlarım yaradı.
Dedilər: – Buyur xəşil yimağa.
Dedi: – Hanı məəm bööy qaşığım?
- 2) Qədirbilməzin başmaxların cütdədilər, dedi: o tərəfə dur, güzümü çıxartmışdın.
- 3) Quşun bəzeyi lələh, insanın bəzeyi bilihdi.
- 4) Aşiq Molla Cuma Şəki şəhərinə gəlir. Başını qırxdırmaq üçün dəllək dükanına gedir. Çayın کنارında olan Dubbu Salam adlı bir bəmzə dəlləyin dükanına girir. Dəllək deyir:
– Ağroo alım, başuu qırhdırıcıysən? Onda get o çayda başoo özün isdat gəl. Başoo özün isdassan 5 qəpiyə, mən isdassam 10 qəpiyə qırxaram.
Molla Cuma başını özü isladıb gəlir. Dəlləyin ülgücü çox korş olduğundan Cuma kişiyyə çox əziyyət verir. Başı qırxıldıqca gözündən yaş tökülür. Dəllək müştərisinin çox əziyyət çəkdiyini görür və onu söhbətə tutmağa çalışır:
– Haası kətdənsən?
– Aşağı Layisqiden.
– Qardaşdarın varmı?
– Bəli, var.
– Neçə qardaşsınız?
– Sənin əlindən salamat qurtarsam, iki qardaş olacağıq.

6 Türk dilləri ailəsinə hansı dillər daxildir? Oğuz dillərini sayın.

7 Mətni oxuyun, məzmununa fikir verin. Türklər üçün ümumi ədəbi dil ideyası ilə əlaqələndirin.

Ümumtürk ünsiyyət dilinə mərhələ-mərhələ getməliyik. Türklərin tarixən ümumi anlaşma dilindən istifadə təcrübəsi olmuşdur. Məsələn, XIX əsrin rus ziyalıları, Avropa səyyahları dilimizi fransız dili ilə müqayisə edib yazırdılar ki, fransız dilini bilməklə bütün Avropanı gəzmək olduğu kimi, Qafqaz türklərinin dilini (Azərbaycan türkcəsini — *redaktor*) bilərək də Ön Asiyanı, bütün Şərqi sərbəst dolanmaq mümkündür. Türkcənin belə ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsinin tarixi çox qədimlərə

gedir. Bunsuz Altaydan Dunayacan türk imperatorluğunu idarə etmək mümkün-süzdü. Kaşğari müxtəlif türk soylarının (oğuzların, qıpçaqların...), yabançı qonşuların türk dilini bilməsindən danışır — bu, ümumanlaşma türkcəsi, Türk ədəbi dili olmuşdur. Orxon kitələri bu ədəbi dilin örnəyidir. Təsadüfi deyil ki, Orxonun dili başqa yazı abidələrinin dilinə nisbətən müxtəlif türkcələrlə daha artıq səsleşir, çünki bu, vaxtilə ümumi türk ədəbi dili olaraq işlənmişdir. Bununçün bir yol olaraq müxtəlif türkcələrin sinonimlərindən istifadə etmişlər. Dədə Qorqud kitabındakı oğuzca-qıpçaqca (get-var...), türkcə-ərəbcə (Allah-Tanrı...) paralelində bunu əyani görürük. Azərbaycanda türkiyəlilərin iştirak etdikləri toplantılarda həmin üslubu bu gün də görmüşəm: omuz-omuza — çiyin-çiyinə; oluruq — oluruq, hörmətli nazirim — sa-yın bakanım, vəzifəli — gövəvlilər.

Bu gün Türkiyənin müxtəlif türk məmlekətlərindəki liseyləri, gimnaziyaları, kollecləri ümumi dilin yaradılmasına yardımçıdırlar. Bununla anlaşma dili auditoriyası hazırlanır.

Türkiyə televiziya Azərbaycanda, Azərbaycanınki Türkiyədə seyr olunur. Biz böyük anadolucanı sözlüklə «əcnəbi» dil kimi kəlmə-kəlmə öyrənirik, uşaqlarımız çizgi filmləri ilə onu ana dili kimi öyrənirlər. Vaxtilə türk imperatorlarının etdiklərini indi Türkiyə televiziya edir. Türkiyə televiziyaında Türk Dünyası üçün xüsusi saatlar ayrılıb sinonimlərdən istifadə yolu ilə verilmiş aparılısa, mütləq faydasını görürük. Həm də bütün türkcələrdə müstərek terminlərin işlənməsi təşkil olunsaydı, Türkiyə türkcəsi Türk məmlekətlərində tədris olunsaydı, Türkiyənin iş adamları türk məmlekətlərində sənaye obyektləri açsalar, bu iş, şübhəsiz, sürətlənər.

(Tofiq İsmayıloğlu)

- Türklər üçün ümumi ünsiyyət dili haqqında nə bilirsiniz?
- Azərbaycan ədəbi dilində işlənen Türkiyə türkcəsi sözlərindən bildiklərinizi söyləyin. Bunların hamısını uğurlu saymaq olarmı?

8

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu haqqında nə deyə bilərsiniz? Aqlütinativliyin (iltisqaqiliyin) xüsusiyyətlərini izah edin.

- Aşağıdakı misralarda sözləri kökə, şəkilçiyə ayıraraq, iltisqaqiliyi əyani şəkildə təhlil edin:

Sənə eller verib «Bülbül» adını,
 Əbedi qalacaq vurduğun cəh-cəh.
 Bülbülün vəfası gül soluncadır,
 Sən solmaq bilməyən səs gülümzənsən.
 Savaş meydanında Qoç Koroğlumuz,
 Sənət meydanında Bülbülümzənsən.

(Şahmar Əkbərzadə)

- Aşağıdakı şeir nümunələrinin dilini müqayisəli təhlil edin. Azərbaycan dilinin Güney və Quzey normaları haqqında danışın.

1) Çox şükrü var, genə gəldux, görüşdux,
 İtənlərdən, bitənlərdən soruşdux.
 Küsmüşdux da, Allah qoysa, barışdux,
 Bir də görüş qismət ola, olmaya,
 Ömürlərdə fürsət ola, olmaya.

(Şəhriyar)

2) Divarlar, divarlar – polad olsa da,
Almaz mişar allam, kəsib biçərəm.
Külüngün borc allam Fərhad babanın,
Bisütun olsa da, çapıb keçərəm.

(Səhənd)

3) Cəllad, sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqdə nəşş olunmuş neçə insan duyğusu,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.

(Səməd Vurğun)

● Sözlərin fonetikasını və morfoloji quruluşunu seçiyyələndirin, bilirsinizsə, başqa nümunələr də gətirib təhlil aparın və Güney-Quzey faktlarını ümumiləşdirin.

9 Testlərə cavab verin.

1. Hansı doğrudur?

- a) səsli dil qədimdir; b) yazılı dil qədimdir;
c) hər ikisi eyni vaxtda yaranıb.

2. Kimyada işlədilən H₂O, NaCl hansı yazıdır?

- a) piktoqrafik; b) ideoqrafik; c) heca yazısı.

3. Ayaqqabı mağazasının üstündəki ayaqqabı şəkli yazının hansı növüdür?

- a) ideoqrafik; b) piktoqrafik; c) heç biri.

4. Sözüün mənşəyini öyrənən dilçilik sahəsi hansıdır?

- a) leksikoqrafiya; b) etimologiya; c) morfolojiya.

5. Məhəlli-yerli danışığı öyrənən dilçilik elmi hansıdır?

- a) leksikologiya; b) dialektologiya; c) semasiologiya.

6. Orxon-Yenisey yazısı yazının hansı tipinə aiddir?

- a) hərfi; b) şəkli; c) fikri.

7. Göstərilən dillərdən ikisi oğuz dillərinə aid deyil?

- a) özbək dili; b) Türkiyə türkcəsi; c) tatar dili;
d) Azərbaycan dili.

8. Müasir dilimizin əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu və fonetik sistemi nə vaxtdan formalaşır?

- a) XII–XV əsrlərdən;
b) XVI əsrin sonu–XVII əsrin əvvəlləri; c) VIII əsr.

9. Füzulinin «Qamu bimarına canan dəvayi-dərd edər ehsan» misrasında «qamu» hansı əvəzlikdir?

- a) təyini; b) qeyri-müəyyən; c) işarə.

10. Xətəinin «Quşlar qamusu fəğana düşdü» misrasında «qamusu» hansı əvəzlikdir?

- a) qeyri-müəyyən; b) işarə; c) qayıdış.

5. Nitq mədəniyyəti

1

Şeiri ucadan oxuyun, poetik tələffüz normalarına əməl edin, nitqin düzgünlüyünə, dəqiqliyinə və ifadəliliyinə aid nümunələr göstərin.

Binalar
 qaçıb yığılıb şəhərlərə,
bomboş qalib
 çöl, düz, dağ, dərə.
Binalar qısılıb bir-birinə
 məhəllə-məhəllə,
tin-tin, küçə-küçə,
 dilim-dilim, qısa-qısa.
Üs-üstə,
 yan-yana,
ağız-ağıza,
 eyvan-eyvana...
Kəndlər koma-koma
yol qırağında tonqal qalayıb,
 verib baş-başa evlər,
Şəhərə gedən yollara
 tamaşa eyləyirlər.
İnsan, insan bolluğuna
 can atır—
Gündüz harda olsa dözər,
 yatanda
insan qonşuluğunda yatır.
Evlərdə insan xasiyyəti var.
 pəncərələr
 oxşayır insan gözüne.
Qonşu pəncərə axtarır özünə,
qonşu axtarır baxmağa,
Qonşu bina axtarır,
qoymasın bir-birini darıxmağa.
 Pillələr əl-ələ verib
 dairə vurur.
Eyvanlar dırmaşılıb
 bir-birinin çiyində durur,
 dünyaya baxır.
Daşlar da bir-birindən
 ayrı darıxır.
Daşlara hopmuş
 insan xasiyyəti
 üzə çıxır.

(Fikrət Qoca)

2

Mətni nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından: düzgünlüyünə, dəqiqliyinə, ifadəliliyinə görə redaktə edin.

Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar istər aran və istərsə də dağlıq ərazinin bütün qurşaqlarında öz əksini tapmışdır. Ancaq son yarım əsr ərzində Ermənistanda olan Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar köklü şəkildə dəyişdirilərək erməni mənşəli uydurma adlarla əvəz edilmiş-

dir. Bu cəhdlər sağlam köklər üzərində deyil, millətçilik hisləri özülündə edilmişdir. Coğrafi adlar yerin yaddaşındadır. Bu yaddaşı ona insanlar zaman və məkan daxilində vermişlər. Deməli, coğrafi adlar torpağa hopmuş, xəritələrə həkk olunmuş, yazılarda daşlaşmışdır, sənələrdə bəslənmişdir. Biz—azərbaycanlıların birinci müqəddəs borcu həmin coğrafi adları yaşatmaqdır. Onun üçün coğrafi adlar toplanmalı və onlar ümumiləşdirilib nəşr edilməlidir.

Əgər biz bu gün coğrafi adlarla məşğul olmasaq, gələcək nəsil ana yurdunu indi tərک etmişləri heç vaxt bağışlamayacaqdır. Coğrafi adların tədqiqinin sabaha qalması bizim üçün bağışlanılmaz səhvlərdən biri və mən deyərdim ki, ən böyüyü olardı.

(«Didərginlər», B.,1990)

3 Aşağıdakı cümlələrdə buraxılmış qrammatik və üslubi səhvləri müəyyənəyənəşdirin, həmin səhvlərin hansı səbəblərdən irəli gəldiyini aydınlaşdırmağa çalışın.

1) Erməni «mütəxəssisləri» belə hesab edirdilər ki, Ağrı dağının adı Ararat dağındır, ona görə başqa dövlətin — Türkiyənin ərazisində olan Ağrı dağının adını onlar Ararat dağı deyə yazmağa başladılar.

2) İrəvan şəhərini kəsib keçən çayların ikisi də Gedərçay və Zənçiçay adlanırdı.

3) Çobankərə kəndindən el bağa gedəndə yaz aylarının ardınca qoruğa köçər, qıra çıxar. Qarnıyarığa gedər və sonra yayın ilk ayında Ələyöz dağına (indiki Araqats) qalxardı.

4) Qurduqulu (indiki Oktemberyan) mahalında olan kəndlərin böyük əksəriyyəti indi erməni xalqının qəhrəmanı adlandırılan, Azərbaycan xalqının isə cəlladı olan Andronikin baş qoparanları 1918-ci ildə Canrıdı, Qulbəyli, Ağcaarx, Qurduqulu, Təpəbaşı, Şəhriyar, İydeli, Armudlu, Kəcili, Mollabəyaz, Saraclı kəndləri əhalisinə divan tutmuş və qalanları öz doğma yurdlarından qaçmışlar.

4 Aşağıdakı sözlərin düzgün tələffüz formalarını göstərin, leksik məna-larını müəyyənəşdirin.

alleqoriya	manevr
alternativ	okean
dilemma	akvarium
ithaf	nevropatoloq
diaspor	məsuliyyət
gömrük	əməliyyat
investisiya	diktatorluq
dəyişiklik	respublika
material	müəyyənəşdirmək
kafedra	akademik (saat)

• Sözlərin hansı səhv tələffüz variantlarına təsadüf etmişiniz?

5

Müxtəlif elm sahələrinə aid bir neçə termin deyin, onların ifadə etdiyi mənaları geniş şərh edin.

• Aşağıdakı suallara cavab verin.

a) həmin terminlər türk mənşəlidir, yoxsa alınmadır?

b) terminoloji funksiyasından başqa, həmin terminlərin ümumişlək funksiyası da varmı?

c) alınma terminlərdən hansılarını türk mənşəli qarşılıqları ilə əvəz etmək mümkündür?

6

Mətni oxuyun, bədii dil xüsusiyyətlərinə diqqət yetirin.

...Gecə yarından bir az keçmişdi. Çox bürküydü və belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Bir yarpaq belə qımıldamırdı. Azacıq meh yarada bilən çınarlar da çırpımb-çırpımb süst düşmüşdülər. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən ulduzları da yorulub day sayrıışmayan göylər necə şaqıldadı və şəhəri Dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı... Və dik atılan şəhər özünü atdı bayıra...

...Dolu yağanda bu şəhərdə zurna-qavallı bir toy-bayram olardı, təbii ki, zurna-qavallı da dolunun özü gətirərdi. Baxmayaraq ki, dolu bağ-bağata da, avtomobillərə də, pəncərə şüşələrinə də, kasıb evlərinin damlarına da, çözü-biyabanda yaxaladığı adamlara da çox böyük zərər vururdu — dəxli yox idi, camaat uşaq kimi sevinərdi. Bu dolu çəkərdi beş dəqiqə, on dəqiqə, amma bu beş-on dəqiqənin dadı-ləzzəti damaqlardan uzun müddət getməzdi...

...Gecə yarından bir az keçmişdi. Çox bürküydü və belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən yorulub day ulduzları da sayrıışmayan göylər necə şaqıldadı və şəhəri Dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı...

...Amma Dolunun sevincini yaşamağa, gətirdiyi soyulmuş baldırğan qoxusunu ciyərinə çəkməyə, Tanrıdan başqa heç bir bəstəkarın bəstələyə bilmədiy qeyri-adi musiqisinə qulaq asmağa yox.

(Aqil Abbasdan)

• Danışiq dilindən gələn xüsusiyyətlərə fikir verin: söz sırası, loru leksika (danışiq dili sözləri).

• «Dolu» sözünün təbii-müstəqim (yağmur) və məcazi (top, qrad mərmiləri) mənalarını təhlil edin.

• Frazeoloji birləşmələri seçin, frazeoloji birləşmələrin mənalarını göstərin.

6. Üslubiyyat

1

Şeiri oxuyun, bədii ifadə vasitələrini, poetexniki əlamətləri (misra, təqti, qafiyələnmə və s.) göstərib şərh edin.

Qarşı yatan qara dağı — yaylağım,

Düzenləri, ormanları — oylağım.

Əyilməyən çınarları — bayrağım,

Vətən!

Bax, gör, sevgim təzədimi, tərdimi?

Hər doğulan oğuldumu, ərdimi?!

Daşlarına yazdım min il dərdimi —

Vətən!

Ağ alınma Araz qara yazıdı,
Varaq, yol uzaqdı — qar ayazıdı,
Kərkükdü, Göyçədi, Qarayazıdı —

Vətən!

Hər ağrılar, hər acılar ötəndi,
Əl uzatsam, Ərzuruma yetəndi;
...Füzulinin məzarı da Vətəndi —

Vətən!

Mənə üz tut — yurda ocaq qurana,
«Turan» — deyib Boz qurd kimi durana.
Sonun yoxdu, çevrilməsən Turana —

Vətən!

Mənim andım «Ya bütövlük, ya qandı»,
Zalım dostlar, qəbul edin bu andı.
Qara başım bu yol üstə qurbandı —

Vətən!

(Rüstəm Behrudi)

2

Mətni oxuyun, müstəqim və məcazi mənaları ayırın, frazeoloji ifadələri göstərin.

Özümə acığımı tutdu: anamı mənim dərdim əridir. Mən buna niyə əncam çəkmirəm? O mənim şəhər dünyama ayaq qoya bilmir. Hər şeydən üşənir, hər kəsə ürəyi qızdırır, hər şeyi təbi çəkmir. Bəlkə, mən onun dünyasına qayıdım, onun ocağının başında bardaş qurum, onun bişirdiklərini yeyim, onun xoşladığı adamlarla oturub-durum, onun sevib-seçdiyi qızla həyat qurum? Qoy anam məndən inciməsin, qoy hər şey anamın ürəyincə olsun. Çox güman, istəmədiklərimə də uyuşacam. Anamın dünyası büsbütün özümünkü olacaq.

Yer üzünü neçə kərə dəyişib. Ancaq analar dəyişməyib. Anaların öyüdü qulaqlardan sırğa olub asılıb. Analar hər şeyin nübarını uşaqlarına yedizdirib, yerin istisini uşaqları üçün salıblar, qızın gözəlini oğlanları üçün seçiblər... Anam da analardan öyrənib...

Qoy atalar inciməsin, ana öyüdüdür bu dünyanı yaşadan. Ana səbridir dünyanın sakitliyi, ana istəyidir ellərin cazibəsi.

(Cəmil Əlibəyov)

3

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqindən hissəni oxuyun: siyasi nitqin sadəliyinə və aydınlığına, eyni zamanda rəsmi dövlətçilik məzmununa diqqət yetirin.

Hörmətli İran İslam Respublikasının Prezidenti cənab Mahmud Əhmədinejad, hörmətli dövlət başçıları, hörmətli nümayəndə heyətlərinin başçıları, əziz dostlar! İlk növbədə, mən sizin hamınızı ürəkdən salam-

layıram və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının X zirvə görüşünü açıq elan edirəm. Bu zirvə görüşünü yüksək səviyyədə təşkil etdiyinə görə əziz dostumuz, İran İslam Respublikasının Prezidenti cənab Mahmud Əhmədnejada böyük məmnuniyyətlə dərin minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Azərbaycanın sədrliyi ilə bizim təşkilatımız IX zirvə görüşündən sonra çox uğurlu bir yol keçmişdir. Təşkilat daha da inkişaf etmiş, dünyada öz mövqelərini möhkəmləndirə bilmişdir, təşkilat daxilində inteqrasiya prosesləri güclənmişdir. Bir sıra çox önəmli təşəbbüslər irəli sürülmüşdür və bu gün deyə bilərəm ki, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı həm bölgədə, həm də geniş mənada dünyada çox böyük nüfuza malik olan bir təşkilatdır. Mən bu gün bizim zirvə görüşümüzə qonaq qismində iştirak edən dövlət başçılarını böyük məmnuniyyətlə salamlayıram, onlara öz ehtiramımı bildirmək istəyirəm. Mən hesab edirəm ki, bizim formatımız nə qədər geniş olsa, hamımız üçün bir o qədər yaxşıdır. Son illər ərzində İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində bir sıra mühüm məsələlər müzakirə olunmuş və öz həllini tapmışdır. Regional təhlükəsizlik məsələlərinə çox böyük diqqət göstərilmişdir və şübhəsiz ki, bu məsələ növbəti illərdə də diqqət mərkəzində olmalıdır.

«Yeni Azərbaycan» qəzeti, 12 mart 2009

- Siyasi-ictimai, beynəlxalq məzmunlu söz birləşmələrini göstərin.
- Rəsmi müraciət bildirən ifadələri seçin, məzmununa diqqət yetirin.
- Leksik xüsusiyyətləri şərh edin.
- Cümlə sintaksisinə fikir verin, «ki» bağlayıcısının işlənmə yerini aydınlaşdırın.

4 «Mən Azərbaycanın inkişafı üçün nə etməliyəm» mövzusunda bir qəzet məqaləsi yazın.

5 Xoşunuza gələn bir qəzet məqaləsini köçürüb dil-üslubca təhlil edin.

6 İki qonşunun istədiyiniz mövzuda söhbət-dialoqunu yazın.

- Məişət üslubunun həmin mətndəki ən mühüm leksik və sintaktik göstəricilərini müəyyənlədin.

7 Mətni oxuyun, rəsmi-işgüzar üslubun leksik və sintaktik xüsusiyyətlərini izah edin.

M a d d ə 1. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun vəzifələri

Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafının hüquqi, iqtisadi, sosial və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirməklə mədəni sərvətlərin yaradılması, yayılması, qorunması, istifadəsi və artırılması sahəsində ictimai münasibətləri tənzimləyir.

M a d d ə 2. Mədəniyyətə dövlət qayğısı

Dövlət insanların yaşayışına daha humanist və ədalətli şərait yaradılmasında, onların həyatının maddi və mənəvi dolğunluğunun təmin edilməsində, habelə cəmiyyətin həyatında və inkişafında əsas rol oynayan mədəniyyətin formalaşmasına qayğı göstərir, onun inkişafına mane olan halların aradan qaldırılmasına fəal kömək edir.

Azərbaycan Respublikasının mədəni sərvətlərini qorumaq, milli mədəniyyətin tarixi varisliyini təmin etmək, inkişafına kömək göstərmək Azərbaycan Respublikasında bütün dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, digər qeyri-dövlət təşkilatlarının, habelə hər bir vətəndaşın ümdə vəzifəsidir.

(Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun layihəsindən)

8 Mətni oxuyun, rəsmi-işgüzar üslubun təqdimat üslubuna diqqət yetirin.

**Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası**

14 aprel

Respublikanın xalq artisti, professor

Ramiz Quliyevin

iştirakı ilə

Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının

1 saylı xalq çalğı alətləri kafedrası professor-müəllim

və tələbələrinin

XEYRİYYƏ KONSERTİ

P r o q r a m d a: Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri.

Konsert saat 18⁰⁰-da başlanır.

Biletlər satılır.

• Mətnin sintaktik xüsusiyyətləri barədə danışın.

9 Atanızın, ananızın və özünüzün tərcümeyi-hallarını yazın.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT DİLİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ Q A N U N U

Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mənəvi özünümüdafiə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu qanun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

I fəsil. Ümumi müddəalar

Maddə 1. Dövlət dilinin hüquqi statusu

1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur.

1.2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili kimi Azərbaycan dili ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir.

1.3. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin edir.

1.4. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında, dövlət qurumlarında, siyasi partiyalarda, qeyri-hökumət təşkilatlarında (ictimai birlik və fondlarda), həmkarlar təşkilatlarında, digər hüquqi şəxslərdə, onların nümayəndəliklərində və filiallarında, idarələrdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət bu qanuna uyğun olaraq, həyata keçirilir, o cümlədən kargüzarlıq işləri dövlət dilində aparılır.

1.5. Dövlət dilinin tətbiqinin normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

1.6. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla (və ya onların nümayəndəlikləri ilə) və xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəlikləri ilə yazışmalar Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq xarici dildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmaq şərti ilə aparıla bilər.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik

Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, digər normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Maddə 3. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri

3.0. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı sahəsində dövlətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

3.0.1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

3.0.2. dövlət dilinin tətbiqi işinə, bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.0.3. dövlət dilinin inkişaf proqramının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

3.0.4. dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3.0.5. dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

3.0.6. xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi.

II fəsil. Dövlət dilinin işlənməsi, qorunması və inkişafı

Maddə 4. Dövlət dilinin rəsmi mərasimlərdə işlənməsi

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

4.2. Bu qanunun 4.1-ci maddəsinin tələbləri Azərbaycan Respublikasının təşkil etdiyi beynəlxalq səviyyəli rəsmi mərasimlərə və tədbirlərə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən digər ölkələrdə keçirilən hər hansı rəsmi mərasim və tədbirə şamil olunmur.

Maddə 5. Dövlət dilinin təhsil sahəsində işlənməsi

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Maddə 6. Dövlət dilinin televiziya və radio yayımlarında işlənməsi

6.1. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün televiziya və radio yayımları dövlət dilində aparılır.

6.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət

dilini mükəmməl bilməlidirlər və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır.

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi

7.1. Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənilir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarda, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir.

7.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisində bütün xidmət sahələrində reklam və elanlarda dövlət dili dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir.

7.3. Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, habelə ixrac edilən malların üzərindəki etiketlər və digər yazılar müvafiq xarici dillərlə yanaşı, dövlət dilində də olmalıdır.

7.4. Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mal və məhsulların üzərindəki etiketlər və adlar, onlardan istifadə qaydaları barədə izahat vərəqələri başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə müşayiət olunmalıdır.

Maddə 8. Dövlət dilinin xüsusi adlarda işlənməsi

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları, atalarının adları və soyadları dövlət dilində yazılır. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının adları və soyadlarının dəyişdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maddə 9. İnzibati ərazi bölgüsü ilə əlaqədar dövlət dilindən istifadə

«Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünü təşkil edən inzibati ərazi vahidlərinin— şəhər, rayon, inzibati ərazi dairəsi, qəsəbə və kəndlərin adları dövlət dilində yazılmalıdır, onların dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu maddədə göstərilən inzibati ərazi vahidlərinin adları dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də yazıla bilər. Belə olan halda inzibati ərazi vahidinin adı əvvəlcə dövlət dilində və ondan sonra xarici dildə verilməlidir.

Maddə 10. Coğrafi obyektlərin adlarında dövlət dilinin işlədilməsi

10.1. Azərbaycan Respublikasında coğrafi obyektlərin adlarının dövlət dilinin normalarına uyğun olaraq yazılışı müvafiq qurum tərəfindən müəyyənləşdirilir.

10.2. Azərbaycan coğrafi adlarının xarici dillərdə verilməsi Azərbaycan dilində səslənməsinə, coğrafi adların beynəlxalq yazılış qaydalarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maddə 11. Dövlət dilinin hüquq-mühafizə orqanlarında, Silahlı Qüvvələrdə, notariat fəaliyyətində, məhkəmə icraatında və inzibati xətlər üzrə icraatda işlənməsi

11.1. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanlarında Azərbaycan Respublikasının dövlət dili işlənir. Dövlət dilini bilməyən şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tərcüməçidən istifadə edə bilərlər.

11.2. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində, sərhəd qoşunlarında və daxili qoşunlarda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, dövlət dili işlənir.

11.3. Azərbaycan Respublikasının notariat fəaliyyəti üzrə kargüzərlik dövlət dilində aparılır. «Notariat haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq notariat hərəkətlərinin aparılması üçün müraciət etmiş şəxs dövlət dilini bilmirsə və ya notariat hərəkətinin hər hansı başqa dildə aparılmasını xahiş edirsə, notarius imkan daxilində tərəfindən rəsmiləşdirilən sənədlərin mətnlərini arzu edilən dildə tərtib edə bilər və ya mətn tərcüməçi tərəfindən ona tərcümə edilə bilər.

11.4. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada məhkəmələrdə cinayət mühakimə icraatı digər dillərdə aparıla bilər.

11.5. Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatı dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada bütün növ məhkəmə icraatları digər dillərdə aparıla bilər.

11.6. Azərbaycan Respublikasında inzibati xətlər üzrə icraat dövlət dilində aparılır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada inzibati xətlər üzrə icraat digər dillərdə aparıla bilər.

Maddə 12. Dövlət dilinin beynəlxalq yazışmalarda işlənməsi

12.1. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq yazışmaları dövlət dilində aparılır. Belə yazışmalar zəruri hallarda dövlət dili ilə yanaşı, müvafiq xarici dillərdən birində də aparıla bilər.

12.2. Azərbaycan Respublikasının ikitərəfli beynəlxalq müqavilələri dövlət dilində də, çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr isə müqavilə bağlayan tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilən dildə (dillərdə) tərtib olunmalıdır.

12.3. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (sazişlər və s.) və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar (protokollar və s.) dövlət dilində nəşr edilməlidir.

Maddə 13. Dövlət dilinin normaları

13.1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər.

13.2. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir.

Maddə 14. Dövlət dilinin əlifbası

Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin əlifbası latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasıdır.

Maddə 15. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi

15.1. Dövlət dilinin nəşriyyat işində işlənməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir.

15.2. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilində nəşr olunan çap məhsulları latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında buraxılmalıdır.

15.3. Azərbaycan yazı mədəniyyətinin tarixində mühüm rol oynamış ərəb və kiril əlifbalarından xüsusi hallarda (lüğətlərdə, elmi nəşrlərdə ədəbiyyat göstəricisi və s.) istifadə edilə bilər.

Maddə 16. Dövlət dilinin vətəndaşların şəxsiyyətini təsdiq edən rəsmi və vahid nümunəli sənədlərdə işlədilməsi

16.1. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğum və nikah haqqında şəhadətnamələri, şəxsiyyət vəsiqəsi, əmək kitabçası, hərbi bileti və yalnız ölkə daxilində etibarlı sayılan digər rəsmi və vahid nümunəli sənədlər dövlət dilində tərtib edilir.

16.2. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pasport və təhsil haqqında sənədləri, zəruri hallarda digər sənədləri dövlət dili ilə yanaşı, xarici dillərdə də tərtib edilir.

Maddə 17. Dövlət dilinin dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fialiallarının, idarələrin adında işlədilməsi

Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi şəxslərin, onların nümayəndəliklərinin və fialiallarının, idarələrin adları Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq yazılır. Göstərilən təsisatların adını əks etdirən lövhələr, blanklar, möhürlər və kargüzarlıqla bağlı rəsmi xarakterli bütün digər ləvazimatlar dövlət dilində tərtib olunur.

Maddə 18. Dövlət dilinin qorunması və inkişafı

18.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, bu dilin işlənməsinə müqavimət göstərmək, onun tarixən müəyyən olmuş hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd etmək qadağandır.

18.2. Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki bütün kütləvi informasiya vasitələri (mətbuat, televiziya, radio və s.), kitab nəşri və digər nəşriyyat işi ilə məşğul olan qurumlar Azərbaycan dilinin normalarına riayət olunmasını təmin etməlidirlər.

III fəsil. Yekun müddəaları

Maddə 19. Qanunun pozulmasına görə məsuliyyət

Bu qanunu pozan hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Maddə 20. Qanunun qüvvəyə minməsi

20.1. Bu qanun dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir.

20.2. Bu qanun qüvvəyə mindiyi gündən «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1992-ci il tarixli 413 nömrəli qanunu qüvvədən düşmüş hesab edilir.

HEYDƏR ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il
«Xalq qəzeti»

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN XI SINFI ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ PROQRAM

(həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat)

X sinifdə keçilmişlərin təkrarı (2 saat)

Dilin quruluşu (15 saat)

Morfologiya. Morfologiya nitq hissələri haqqında təlim kimi.
Əsas nitq hissələrinin qrammatik mənası, morfoloji əlaməti və sintaktik vasitələri. Köməkçi nitq hissələri və onların qrammatik məna və rolları.

Sintaksis. Söz birləşməsi və cümlə sintaktik vahidlər kimi.

Şagird bilməlidir:

- əsas və köməkçi nitq hissələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini;
- söz birləşməsi və cümlənin sintaktik vahid olmasını;

Şagird bacarmalıdır:

- sözün qrammatik məna və rolunu izah etməyi;
- söz birləşməsi və cümlələrdən nitqində sintaktik vahid kimi istifadə etməyi;

Üslubiyyat (26 saat)

Üslubiyyat haqqında ümumi məlumat. Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-ışğuzar üslub. Funksional üslubların təzahür formaları. Fərdi üslub.

Şagird bilməlidir:

- üslubiyyat anlayışının mahiyyətini;
- funksional üslubların təzahür formalarını;
- fərdi üslubun xüsusiyyətlərini.

Şagird bacarmalıdır:

- üslubiyyatı dilçilik elminin bir şöbəsi kimi fərqləndirməyi;
- funksional üslubları bir-birindən fərqləndirməyi;
- fərdi üslubu ayırmağı.

Rabitəli nitqin inkişafı (16 saat)

Nitq. Nitq fəaliyyətinin növləri: başqasının nitqini qavramaqla bağlı (dinləyib anlama, oxu); öz fikrini ifadə etməklə bağlı (danışma, yazı).

Bədii və elmi üslublarda təsviri və mühakimə xarakterli yazılı və şifahi mətnlər (inşalar).

Əməli yazı: hesabat, referat, protokol, iş planı.

Şagird bacarmalıdır:

Mətnin təhlili üzrə:

- nitq fəaliyyətinin növləri üzrə nümunələr göstərə bilməyi;

– fikrin ifadəsi məqsədilə yazılı nitqdə yazı vasitələrinin (hərflər, durğu işarəsi, defis, ara məsafə) yerini düzgün müəyyənləşdirməyi;

– danışmada şifahi vasitələrdən istifadənin doğru və düzgünlüyünü müəyyənləşdirə bilməyi.

Mətnin tərtibi üzrə:

– bədii və elmi üslubda olan təsviri və mühakimə xarakterli mətnlər (inşa) qurmağı;

– hesabat, referat, protokol, iş planı yazmağı.

Mətnin təkmilləşdirilməsi üzrə:

– bədii və elmi üslublarda olan təsviri və mühakimə xarakterli mətnlərin ifadəliliyini yüksəltmək;

– bədii və elmi üslublara uyğun dil vasitələrindən bacarıqla istifadə etməyi.

İl ərzində keçilmişlərin təkrarı (5 saat).

DƏRSLİKDƏKİ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

△ — nəzəri məlumat və izahatlar

● — çalışmalara aid əlavə tapşırıq və suallar

■ — rəhbərliklərin inkişafına aid xüsusi çalışmaları

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Mənim dövlət dilim.	3
-----------------------------	---

Dilin quruluşu

Morfoloji quruluş

§ 1. İsim	5
§ 2. Sifət.	14
§ 3. Say.	18
§ 4. Əvəzlik	21
§ 5. Fel	24
§ 6. Zərf	37
§ 7. Köməkçi nitq hissələri.	40

Sintaktik quruluş

§ 8. Söz birləşməsi və cümlə.	51
§ 9. Cümlə üzvləri	54
§ 10. Vasitəli və vasitəsiz nitq	63
§ 11. Xitab	66
§ 12. Mürəkkəb cümlə.	68

Üslubiyat

§ 13. Üslub haqqında məlumat	76
§ 14. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları.	78
§ 15. Bədii üslub	81
§ 16. Sözün poetik funksiyası (poetizm).	85
§ 17. Bədii təsvir vasitələri	87
§ 18. Elmi üslub.	90
§ 19. Sözün terminoloji funksiyası (termin)	93
§ 20. Elmi üslubun müxtəlif elm sahələri üzrə təzahürləri	95
§ 21. Publisistik üslub.	98
§ 22. Publisistik üslubun digər funksional üslublarla əlaqəsi.	101
§ 23. Məişət üslubu.	105
§ 24. Məişət üslubunun yaranma şəraiti	109
§ 25. Rəsmi-ışğuzar üslub	114
§ 26. Rəsmi sənədlərin dili	115
§ 27. İşğuzar sənədlərin dili	118
§ 28. Sənəd dilində rəsmi və qeyri-rəsmi ifadələr.	119
§ 29. Üslubların ayrılma və birləşmə xüsusiyyətləri	125
§ 30. Fərdi üslub	129

V–XI siniflərdə keçilənlərin təkrarı

və sistemə salınması	133
Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu	150
Ümumtəhsil məktəblərinin XI sinfi üçün «Azərbaycan dili» fənni üzrə proqram	157

*Hacıyev Tofiq İsmayıl oğlu
Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Xudiyev Nizami Mənaif oğlu*

AZƏRBAYCAN DİLİ
(*Ümumtəhsil məktəblərinin
XI sinfi üçün dərslik*)
Bakı, «Aspoliqraf», 2009.

Nəşriyyat redaktoru *Gülər Ələkbər qızı*
Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*
Rəssamı *Orxan Hüseynov*
Kompyuterçi-dizaynerlər *Səbinə Məmmədova, Aqil Əmrahov*
Korrektor *Sevinc Hacıyeva*

Çapa imzalanmışdır 28.04.2009. Kağız formatı 70x100¹/₁₆.
Ofset çapı. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru.
Fiziki çap vərəqi 10,0. Uçot nəşr vərəqi 8,7.
Sifariş 14. Tirajı 113.000. Pulsuz.

«Aspoliqraf LTD» MMC nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi
Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç. 121^A

5m